

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОТИЛКО ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 322:316.7(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ
СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ
ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ В УКРАЇНІ

Галузь знань 28 «Публічне управління та адміністрування»
Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я.М. Котилко

Науковий керівник: Рачинський Анатолій Петрович, професор кафедри
регіональної політики, доктор наук з державного управління, професор,
Заслужений працівник освіти України

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Котилко Я.М. Державна політика в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях в Україні.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2024.

У даному дослідженні представлено розв'язання важливої проблеми, що полягає у вивченні та обґрунтуванні теоретичних засад, а також у розробці практичних рекомендацій для удосконалення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях. Досягнення цієї мети вимагало детального аналізу основних тенденцій розвитку суспільно-релігійних відносин та методичних підходів до взаємодії суспільства і релігійних інституцій на центральному та регіональному рівнях. У процесі дослідження були систематизовані інноваційні технології та стратегії реалізації державної політики в даній сфері, а також окреслено ключові напрями та принципи формування цієї політики.

Дослідження включає в себе глибокий аналіз організації громадського та соціально-економічного простору, який істотно впливає на динаміку суспільно-релігійних відносин. Особлива увага приділяється ролі релігійних інституцій у формуванні цього простору та їхньому впливу на регіональний розвиток. Дослідження обґрунтовує, яким чином релігійні та суспільні традиції, будучи взаємопов'язаними та взаємозалежними, впливають на реалізацію державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівні.

Це дослідження є важливим кроком на шляху до розуміння та удосконалення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні, враховуючи специфіку та динаміку розвитку регіонів та

релігійних спільнот. Результати дослідження можуть бути використані для практичного впровадження інноваційних підходів та стратегій розвитку у даній сфері, а також для подальших наукових розробок.

Методологічну основу роботи складають загальнонаукові прийоми досліджень та спеціальні методи, які базуються на сучасних наукових принципах державного управління, соціології релігії та споріднених галузях. Центральне місце в методології дослідження займає системний підхід, особливість якого полягає в орієнтації на вивчення цілісності об'єкта та механізмів його функціонування, на аналіз різноманітних типів зв'язків у системі державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин та на їхнє інтегрування в єдину теоретичну модель.

Автор роботи вдався до використання численних наукових методів, зокрема: гіпотетико-дедуктивний метод для розробки методології дисертаційного дослідження, що дозволило сформулювати гіпотезу дослідження та розробити евристичні моделі оптимізації механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Дедуктивний доказ гіпотези не тільки підтвердив правильність обраної методології та валідність висновків, але й надав можливість формулювання та перевірки практичних рекомендацій щодо вдосконалення вивченого об'єкта. Структурно-функціональний аналіз виявив елементи системи державного управління в регіональній політиці суспільно-релігійних відносин; порівняльні методи дозволили провести аналіз стандартів та механізмів в даній сфері; статистичний метод розкрив реальні факти стану об'єкта дослідження; прогностичний метод визначив далекосяжні перспективи його розвитку; теоретико-концептуальний метод спрямував дослідження на аналіз функцій, структури та параметрів об'єкта, і допоміг визначити, осмислити, описати та порівняти роль механізмів державного управління в сфері суспільно-релігійних відносин, уточнити їхні функції у діяльності кожної з підсистем, оцінити результати управлінської дії та виявити потенційні інструменти й перспективи.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі акти, роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, аналітичні звіти, архівні документи, матеріали конференцій та семінарів, публікації в наукових журналах, статистичні дані, а також дані інтернет-ресурсів.

Наукова новизна даної роботи пов'язана з вирішенням актуального наукового завдання в галузі публічного управління та адміністрування, що полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад та розробленні практичних рекомендацій центральним і регіональним органам публічної влади України щодо вироблення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на сучасному етапі державотворення.

Найсуттєвіші результати дисертаційного дослідження зосереджені на розробці інноваційних методологічних підходів та стратегій для формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Результати включають детальний аналіз існуючих механізмів, створення нових моделей взаємодії між державними та релігійними структурами, а також розробка науково-обґрунтованих рекомендацій щодо оптимізації сучасних стратегій і політик у даній сфері.

Ці результати не тільки розширюють теоретичні рамки знань у галузі суспільно-релігійних відносин, але й мають практичне значення для державного управління та релігійних організацій. Завдяки новим методологічним підходам та аналітичним інструментам, дослідження сприяє формуванню ефективних стратегій державної політики, що враховують релігійну складову суспільства і сприяють гармонії та стабільності в регіонах.

Важливо підкреслити, що отримані результати мають важливе значення для покращення міжрелігійного діалогу та взаєморозуміння, розбудови суспільної гармонії та зміцнення соціальної когезії в умовах релігійної різноманітності.

Ключові слова: Церква, публічне управління, управлінська діяльність, державне управління, суспільно-релігійні відносини, Томос, релігійні організації, свобода совісті, міжнародні релігійні відносини, державно-церковні відносини, суспільство, релігія, Православна Церква України, УПЦ МП, національна церква.

ABSTRACT

Kotylko Y.M. State policy in the sphere of socio-religious relations at the central and regional levels in Ukraine.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 281 «Public management and administration». Taras Shevchenko Kyiv National University. Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2024.

This study presents a solution to an important problem, which consists in the study and substantiation of theoretical foundations, as well as in the development of practical recommendations for improving state policy in the field of socio-religious relations at the central and regional levels. Achieving this goal required a detailed analysis of the main trends in the development of socio-religious relations and methodical approaches to the interaction of society and religious institutions at the central and regional levels. In the process of research, innovative technologies and strategies for the implementation of state policy in this area were systematized, as well as the key directions and principles of the formation of this policy were outlined.

The study includes an in-depth analysis of the organization of public and socio-economic space, which significantly affects the dynamics of socio-religious relations. Special attention is paid to the role of religious institutions in the formation of this space and their influence on regional development. The study substantiates how religious and social traditions, being interconnected and interdependent, influence the implementation of state policy in the sphere of socio-religious relations at the central and regional level.

This study is an important step on the way to understanding and improving state policy in the field of socio-religious relations at the regional level, taking into account the specifics and dynamics of the development of regions and religious communities. The research results can be used for the practical implementation of innovative approaches and development strategies in this field, as well as for further scientific developments.

The methodological basis of the work consists of general scientific methods of research and special methods based on modern scientific principles of public administration, sociology of religion and related fields. The central place in the research methodology is occupied by a systematic approach, the peculiarity of which is to focus on the study of the integrity of the object and the mechanisms of its functioning, on the analysis of various types of connections in the system of state policy in the field of socio-religious relations, and on their integration into a single theoretical model .

The author of the work resorted to the use of numerous scientific methods, in particular: the hypothetical-deductive method for the development of the methodology of the dissertation research, which made it possible to form a research hypothesis and develop heuristic models for the optimization of state policy mechanisms in the field of socio-religious relations.

The deductive proof of the hypothesis not only confirmed the correctness of the chosen methodology and the validity of the conclusions, but also provided an opportunity to formulate and verify practical recommendations for improving the studied object. The structural and functional analysis revealed the elements of the state administration system in the regional policy of socio-religious relations; comparative methods made it possible to analyze standards and mechanisms in this field; the statistical method revealed the real facts of the state of the research object; the prognostic method determined far-reaching prospects for its development; the theoretical-conceptual method directed the research to the analysis of the functions, structure and parameters of the object, and helped to define, understand, describe and compare the role of state management mechanisms in the sphere of socio-religious relations, clarify their functions in the activity of each of the subsystems, evaluate the results of management action and identify potential tools and perspectives.

The information base of the research consists of legislative acts, works of domestic and foreign scientists, analytical reports, archival documents, materials of conferences and seminars, publications in scientific journals, statistical data, as well as data from Internet resources.

The scientific novelty of this work is related to the solution of an actual scientific task in the field of public management and administration, which consists in substantiating the theoretical and methodological foundations and developing practical recommendations for the central and regional public authorities of Ukraine regarding the development of state policy in the field of socio-religious relations at the current stage of state formation .

The most significant results of the dissertation research are focused on the development of innovative methodological approaches and strategies for the formation and implementation of state policy in the sphere of socio-religious relations. The results include a detailed analysis of existing mechanisms, the creation of new models of interaction between state and religious structures, as well as the development of science-based recommendations for optimizing modern strategies and policies in this area.

These results expand the theoretical framework of knowledge in socio-religious relations and have practical implications for public administration and religious organizations. Thanks to new methodological approaches and analytical tools, the study contributes to the formation of effective strategies for state regional policy that consider the religious component of society and promote harmony and stability in the region.

It is important to emphasize that the results obtained are essential for improving interreligious dialogue and mutual understanding, building social harmony, and strengthening social cohesion in religious diversity.

Keywords: Church, Public Administration, Management Activity, State Administration, Socio-Religious Relations, Tomos, Religious Organizations, Freedom of Conscience, International Religious Relations, State-Church Relations, Society, Religious Organizations, Orthodox Church of Ukraine, UOC-MP, National Church.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Котилко Я., Ігнатенко О. Систематизація інституційного розвитку державно-релігійних відносин в Україні. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*, 2021. Вип. 1. С. 62–69.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2021_1_10

DOI: <https://doi.org/10.36.030/2664-3618-2021-1-62-69>

2. Котилко Я.М. Державна політика в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях в Україні: історичні аспекти (1917-1920 рр.). *Теоретичні та прикладні питання державотворення*, 2021. Вип. 26. С. 16-23.

URL: <http://taais.oridu.odessa.ua/article/view/238998>

DOI: <https://doi.org/10.35432/tisb262021238998>

3. Yaroslav Kotylko, Alexander Ignatenko. State registration of religious organizations in Ukraine. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej, Częstochowa*, 2021. №1. P.171-179.

URL: <http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/article/view/847>

DOI: <https://doi.org/10.23856/5021>

4. Котилко Я.М. Модель державно-релігійних відносин у Республіці Польща. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*, 2022. №4. С. 35-45.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2022_4_6

DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2022.04.04>

5. Котилко Я.М., Гусєв О.Ю. Характеристика поняття «національні меншини (спільноти) України». *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2023. Том 34 (73) № 2. С. 40-47.

URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/7.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.2/07>

6. Котилко Я., Рачинський А. Діяльність релігійних організацій на території України в умовах військової агресії російської федерації проти

України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. 2023. № 18(2). С. 57-63.

URL: <https://gov.bulletin.knu.ua/article/view/1618>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-9193.2023/18-9/14>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Котилко Я.М. Державна політика в сфері державно-релігійних відносин в Україні. I Międzynarodowej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej KN IDE pt. Oblicza współczesnej Europy. Aktywizacja obywatelska, społeczna i europejska. Wrocław. Wrocławський університет. 2021. 20-22 с.

2. Котилко Я.М., Ігнатенко О.С. Етнорелігійні особливості у формуванні та реалізації державної регіональної політики України. Наук-практ. конференція за освітньо-професійною програмою за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». Київ : НАДУ, 2021. 52-54с.

3. Котилко Я.М. Міжцерковні організації у вирішенні суспільних конфліктів: аспекти публічного управління», III Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти та молодих вчених за міжнародною участю «Теорія та практика публічного управління та адміністрування у XXI сторіччі». Київ : НАДУ, 2020. 114-115 с.

4. Котилко Я.М. Розвиток державного управління та менеджменту в сфері етнополітики та релігії в Україні. VIII Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Формування ефективних механізмів державного управління та менеджменту в умовах сучасної економіки: теорія і практика». Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2020. 104-107 с.

5. Котилко Я.М. Релігієзнавча експертиза як механізм регулювання суспільно-релігійних відносин. V Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук». Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. 124-126 с.

6. Котилко Я.М. Державна реєстрація релігійних організацій як складова механізму реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених / за заг. ред. Л. Г. Комахи, О. М. Андрєєвої. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. 229-230 с.

7. Котилко Я.М. Формування інституту військових священників (капеланів) в Україні. Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління. Матеріали міжнародного круглого столу до Дня Незалежності України / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2022. 147-148 с.

8. Котилко Я.М. Державно-релігійна взаємодія в час війни. ІХ Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених. Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022. 51-53 с.

9. Котилко Я.М. Політико-правові та суспільно-релігійні наслідки російської агресії на Україну: аналіз взаємодії між релігійними спільнотами та державними структурами в умовах війни. ІІІ міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна безпека у світлі сучасних глобальних викликів. Країни Балтії – Україна: єдність, підтримка, перемога». Київ : Київський національний економічний університет імені Вадима гетьмана, 2023. 39-43 с.

10. Котилко Я.М. Вплив російської агресії на державно-релігійні відносини в Україні. ХІІІ Міжнародної наукової конференції «Соціологія – Соціальна робота та соціальне забезпечення: регулювання соціальних проблем». Львів : Національний Університет «Львівська політехніка», 2023. 53-57 с.

11. Котилко Я.М. Роль священнослужителів у контексті воєнного стану: аналіз їх діяльності. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2023: публічне управління

та державна служба», / за заг. ред. Л. Г. Комахи, О. М. Андрєєвої. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. 70-71 с.

12. Котилко Я.М. Релігійна та державна суверенність: пошук балансу між правами людини та цілісністю держави. V Міжнародної науково-практичної конференції «Український правовий вибір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики». Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2023. 170-172 с.

13. Котилко Я.М. Нові виклики для правового статусу релігійної громади: зміна канонічного підпорядкування в контексті сучасної суспільної та правової діяльності. Міжнародна науково-практична конференція «Євроінтеграційні вектори реформ у сфері публічного адміністрування». Харків : Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування національної академії правових наук України, 2023. 312-322 с.

14. Котилко Я.М. Правовий статус релігійних організацій у разі зміни релігійної підлеглості: аспекти захисту прав та свобод. II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії - 2023». Конотоп : Класичний фаховий коледж Сумського державного університету, 2023. 110-113 с.

15. Котилко Я.М. Суспільно-релігійні відносини як важливий фактор у модернізації управління територіальним розвитком в умовах глобалізації. Міжнародна науково-практична конференція «Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього». Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. 125-126 с.

16. Котилко Я.М. Гарантії прав і свобод у суспільно-релігійних відносинах в Україні. Всеукраїнська науково-практична конференція «IV-го Конгресу парламентаристів до Дня Конституції України». Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. 43-45 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ	24
1.1. Передумови та особливості формування державної політики у сфері релігії	24
1.2. Державна політика на регіональному рівні як об'єкт суспільно-релігійних відносин	39
1.3. Комплексний механізм державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин: сутність, структура та суб'єкти їх розроблення	58
Висновки до розділу 1	82
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	85
2.1. Формування суспільно-релігійних відносин: від епохи національно- визвольних змагань до сучасності	85
2.2. Формування державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівні за часів незалежності України	106
2.3. Організаційно-правові засади вироблення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях	125
Висновки до розділу 2	143
РОЗДІЛ 3. ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ	147

3.1. Пріоритетні напрями державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин за кордоном: порівняльний аналіз	147
3.2. Конвенційна модель державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин	169
3.3. Основні напрямки розвитку державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в Україні на центральному та регіональному рівні	181
Висновки до розділу 3	202
ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ	248

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

АРК	Автономна Республіка Крим;
ВР УРСР	Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки;
ВРУ	Верховна Рада України;
ВРЦіРО	Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій;
Держдепрелігій	Державний департамент України у справах релігій;
Держкомнацрелігій	Державний комітет України у справах національностей та релігій;
Держкомрелігій	Державний комітет України у справах релігій;
ЄС	Європейський Союз;
ЄСПЛ	Європейський Суд з прав людини;
ЗСУ	Збройні Сили України;
КГБ	Комитет Государственной Безопасности
КМУ	Кабінет Міністрів України;
МВС	Міністерство внутрішніх справ України;
Міноборони України	Міністерство оборони України;
Мін'юст України	Міністерство юстиції України;
Мінкультури України	Міністерство культури України;
МОЗ України	Міністерство охорони здоров'я України;
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі;
ООН	Організація Об'єднаних Націй;
ПЦУ	Православна церква України;
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік;
УГКЦ	Українська греко-католицька церква;
УПЦ	Українська православна церква ;
УПЦ КП	Українська православна церква Київського патріархату;
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка;
УНР	Українська народна республіка

ВСТУП

Обґрунтування теми. У контексті глобалізації та зростання релігійної різноманітності, проблема формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин набуває особливої актуальності.

Сучасний світ характеризується великою кількістю релігійних конфесій та віросповідань, що співіснують в одному соціальному просторі в межах одного регіону. Це вимагає від держави вдосконалення механізмів регулювання суспільно-релігійних відносин, щоб забезпечити міжрелігійний діалог та взаєморозуміння, гармонію та соціальну стабільність як на центральному, так і на регіональному рівнях.

Дослідження зосереджується на вивченні й аналізі існуючих моделей і механізмів, розробці нових стратегій та науково-обґрунтованих рекомендацій, які допоможуть вдосконалити державну політику у сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях. Отже, актуальність теми обумовлена європейською та євроатлантичною інтеграцією України та повномасштабним вторгненням РФ на її територію, а також використанням Росією релігії для дестабілізації ситуації в Україні. Перед вітчизняною системою публічного управління у сфері національної безпеки постає нагальна проблема розробки та невідкладного впровадження в публічно-управлінську практику нової моделі суспільно-релігійних відносин. Ця модель має надавати надійні методологічні орієнтири для організації ефективного реагування на суспільно-релігійні загрози.

Науковим підґрунтям для актуалізації теми дисертаційного дослідження слугували розробки вітчизняних науковців, таких як: А. Колодний [1, 74], В. Єленський [56], В. Войналович [26], Л. Филипович [34, 204, 205], М. Бабій [8], О. Саган [186], С. Здіорук [67], В. Колтун [78], О. Зубчик [61], Л. Владиченко [24], Д.Вовк [25], Т. Татаренко [192], Р. Небожук [95], У. Хаварівський [207], О. Бажан [9], О. Биков [13], В. Бокоч [14], В. Бондаренко [15], М. Закович [165], Г. Музиченко [89], С. Павлов [99], М. Палінчак [101, 102], та ін.

Дослідженню концептуальних засад «публічного управління» сприяло вивчення праць таких вчених як М. Долішній [49], О. Амосов [2], В. Бакуменко [40], В. Вакуленка [70], І. Козюри [73], З. Варналія [20], Г. Одінцова [41], В. Воротіна [42], П. Дудкін [50], І. Дунаєв [51], В. Загорський [60], А. Маєва [83], Т. Максимва [84], Л. Нагорна [91], Н. Нижник [94], О. Радченко [160], А. Ткачук [161], С. Романюк [179], В. Сташук [189] та інші.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження також є публікації зарубіжних авторів, за допомогою яких вдалося з'ясувати загальні методологічні питання дослідження відносин між державою та церквою, а саме: Е. Дюркгейм [247, 248], Дж. Філіппо [252], Б. Гротт [256], М. Євтіх [262, 263], М. Ківіорг [265, 266, 267], А. Класік [264, 265], Х. Казанова [208], Я. Круковська [278, 283, 280] Р. Белех [232], Р. Борецькі [234, 235, 236, 237], Р. Бургонські [241], П. Лещенський [287, 288], З. Мах [290, 291], Р. Міхаляк [297, 298], Н. Міліцка [303, 300] та інші. Враховуючи значущість та академічну вагу існуючих досліджень, слід зауважити, що детальний аналіз наукової літератури свідчить про відсутність цілісних теоретичних концепцій стосовно публічного управління в контексті суспільно-релігійних відносин, а також взаємовідносин органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських та релігійних організацій. Глибокий аналіз ключових нормативно-правових актів України, що регулюють суспільно-релігійні відносини, виявляє низку проблемних аспектів у законодавчому регулюванні зазначених відносин. Така ситуація спонукала до вибору даної теми дисертації, а також визначення її основної мети та ключових завдань.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилось у межах комплексного наукового проєкту Національної академії державного управління при Президентові України «Державне управління та місцеве самоврядування» (ДР № 0199U002827) у рамках науково-дослідних робіт за темою «Інноваційні інструменти публічного управління розвитком регіонів і міст України» (ДР № 0120U101661).

Мета і завдання роботи. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування теоретико-методологічних засад та розроблення практичних рекомендацій

органам публічної влади України щодо формування і реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях.

Досягнення визначеної мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- охарактеризувати теоретичні положення вироблення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин та уточнити її понятійний апарат;
- визначити комплекс основних механізмів формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин і базових принципів їх розроблення на центральному та регіональному рівнях;
- встановити загальні еволюційні характеристики державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в Україні та з'ясувати основні проблеми її вироблення на центральному та регіональному рівнях;
- здійснити компаративний аналіз моделей державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин окремих держав Європейського Союзу та ідентифікувати інструменти такої політики, які можуть застосовуватися в Україні;
- запропонувати концептуальні підходи до формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях в Україні;
- розробити практичні рекомендації центральним і регіональним органам публічної влади України щодо формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Об'єкт дослідження: суспільно-релігійні відносини в Україні.

Предмет дослідження: державна політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, за допомогою яких отримано наукові та практичні результати, зокрема: за допомогою логіко-семантичного методу уточнено основні поняття, що зазнали змін у процесі реформування законодавчої бази; компаративний метод використано для вивчення зарубіжного

та вітчизняного досвіду формування й реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах; метод систематизації – в процесі аналізу наукових праць українських і зарубіжних учених; абстрактно-логічний метод – для теоретичного узагальнення й формулювання висновків; статистичний метод – для опрацювання статистичної інформації, яка характеризує сучасний стан державної політики в сфері суспільно-релігійної відносин; теоретичний аналіз та синтез - для огляду існуючих наукових джерел для формування базового теоретичного фундаменту дослідження; кейс-стаді – для формування практичних рекомендацій на основі вивченого досвіду. Системно-структурний метод було використано з метою всебічного вивчення та аналізу компонентів та елементів, які формують механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації наведено вирішення актуального наукового завдання в галузі публічного управління та адміністрування, що полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад та розробленні практичних рекомендацій центральним і регіональним органам публічної влади України щодо вироблення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на сучасному етапі державотворення. Зокрема, у дисертаційному дослідженні:

вперше:

- розроблено та науково обґрунтовано пропозиції щодо впровадження багаторівневої конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин в Україні. Основа даної моделі – індивідуальні нормативно-правові акти на центральному та регіональному рівнях, які не мають аналогів у вітчизняній та міжнародній науковій думці та практиці. Модель ґрунтується на можливостях, які надають діючі конституційні та законодавчі норми щодо свободи совісті й релігійних організацій, забезпечуючи повагу до прав та свобод віруючих та їх релігійних об'єднань. Це відкриває додаткові можливості для розширення співробітництва регіонів та держави в цілому з релігійними організаціями за принципом

віросповідної близькості на центральному рівні та з релігійними управліннями (єпархіальними управліннями) на регіональному рівні;

- запропоновано визначення таких понять як: «культова будівля, споруда», «комплекс культових будівель», «культове майна».

удосконалено:

- категоріальний апарат, шляхом уточнення таких дефініцій, як «суспільно-релігійні відносини», «державне управління в системі суспільно-релігійних відносин» та «державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин». Було запропоновано визначення регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, як системи принципів, що формується центральними органами виконавчої влади та реалізується місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на регіональному рівні з метою регулювання, координації та підтримки релігійних організацій, сприяння гармонійному співіснуванню різних релігійних спільнот, забезпечення свободи віросповідання, а також використання релігійних ресурсів для соціального та економічного розвитку регіону;

- типологізацію сучасного зарубіжного досвіду моделей суспільно-релігійних відносин, аргументацію необхідності реформування вітчизняної державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах. Зокрема, це стосується способів взаємодії держави з релігійними спільнотами, а також забезпечення релігійної свободи та рівності;

- підхід до аналізу державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин шляхом визначення ключових внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на її формування та реалізацію. До внутрішніх чинників були включені специфіка релігійної структури, розподіл віровчень, баланс сакралізації та секуляризації, тип державного устрою та інші. Зовнішні чинники включають питання державної безпеки, релігійні особливості сусідніх країн, геополітичний контекст та міжнародні правові норми;

набули подальшого розвитку:

- пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства з формування нових підходів до суспільно-релігійних відносин в публічному управлінні, що ґрунтуються на принципах плюралізму, відкритості, толерантності, рівності та справедливості, свободи совісті та віросповідання, насамперед в частині розроблення стратегічних документів щодо врахування релігійних чинників при розробці стратегій регіонального розвитку та планів їх реалізації;

- визначення релігії не тільки як системи цінностей для ідентифікації особистості, а й як ключового інструменту інтеграції у соціокультурний ландшафт конкретного регіону. Публічні релігійні активності, такі як паломництва та процесії, стають неодмінною частиною культурної ідентичності, формуючи особливий регіональний дух спільності та традицій. Це акцентує на важливості врахування релігійного різноманіття в регіональному публічному контексті, з увагою до історії та пам'яті релігійних традицій даного регіону;

- обґрунтування необхідності залучення релігійних організацій до формування громадського та соціально-економічного простору регіонів таким чином, щоб він сприяв гармонійному співіснуванню релігійних та світських традицій, забезпечуючи стабільний розвиток та враховуючи інтереси різних груп суспільства;

- аналіз викликів, з якими зіштовхуються органи державної влади при формуванні та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях з часів Української Народної Республіки (УНР) і до наших днів. Обґрунтовано деструктивні наслідки, до яких приводить нехтування суспільно-релігійними відносинами на центральному та регіональному рівнях.

Практичне значення отриманих результатів полягає у концептуальному визначенні та науковому обґрунтуванні модернізації комплексного механізму формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях, забезпечення свободи совісті та віросповідання, зокрема, шляхом вдосконалення законодавства України. Результати дослідження знайшли практичне впровадження в діяльності

Державної служби України з етнополітики та свободи совісті – при підготовці проєкту Положення про порядок видачі мандата на право здійснення військової капеланської діяльності, що було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2022 р. № 859, в частині щодо визначення організації роботи, пов'язаної з порядком виготовлення та видачі мандатів на право здійснення військової капеланської діяльності (довідка від 14.12.2022 №2633/04-99/22).

Теоретико-методологічні напрацювання та практичні рекомендації, що викладені у дисертаційному дослідженні, використовуються в роботі Всеукраїнської асоціації органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України». Для зменшення конфліктогенності на місцевому та регіональному рівні, Асоціація міст України почала рекомендувати створення консультативно-дорадчих органів при органах місцевого самоврядування із залученням широкого кола різноманітних релігійних груп. Також Асоціація міст України почала рекомендувати органам місцевого самоврядування включати в свої Програми економічного та соціального розвитку розділи із забезпечення міжконфесійної та міжнаціональної злагоди (довідка від 01.06.2021 №6-8/21).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійних наукових досліджень. Теоретичні обґрунтування, практичні розробки, висновки й рекомендації одержані автором самостійно та знайшли відображення в одноосібних наукових працях. У спільних працях використано тільки ті положення, які належать особисто автору.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дисертації доповідались і обговорювались на конференціях, конгресах і семінарах, зокрема: I Międzynarodowej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej KN IDE pt. «Oblicza współczesnej Europy. Aktywizacja obywatelska, społeczna i europejska» (Вроцлав, 2021); Всеукраїнській науково-практичній конференції за освітньо-професійною програмою за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування» (Київ, 2020); Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених за міжнародною участю «Теорія та практика публічного управління та адміністрування у XXI сторіччі» (Київ, 2020);

Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Формування ефективних механізмів державного управління та менеджменту в умовах сучасної економіки: теорія і практика» (Запоріжжя, 2020); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (Луцьк, 2021); Міжнародній науково-практичній конференції «Шевченківська весна – 2022: публічне управління та державна служба» (Київ, 2022); Міжнародній науково-практичній конференції «Незалежність України: сучасна доктрина і практика публічного управління» (Київ, 2022); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднанні наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (Київ, 2022); III Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародна безпека у світлі сучасних глобальних викликів. Країни Балтії – Україна: єдність, підтримка, перемога». (Київ, 2023); XIII Міжнародній науковій конференції «Соціологія – Соціальна робота та соціальне забезпечення: регулювання соціальних проблем» (Львів, 2023); Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2023: публічне управління та державна служба» (Київ, 2023); V Міжнародній науково-практичній конференції «Український правовий вибір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики» (Дніпро, 2023); Міжнародній науково-практичній конференції «Євроінтеграційні вектори реформ у сфері публічного адміністрування» (Харків, 2023); II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії - 2023» (Конотоп, 2023) Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього» (Київ, 2023); Всеукраїнській науково-практичній конференції «IV-го Конгресу парламентаристів до Дня Конституції України» (Київ, 2023).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 22 наукових працях, із них шість статей опубліковано в наукових фахових

виданнях України з державного управління, одна – у науковому виданні іноземної держави за напрямом, з якого підготовлено дисертацію, а також в 16 тезах доповідей у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Структура дисертаційної роботи відповідає її цільовій спрямованості, визначеним завданням і складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає 251 сторінок, з них основного тексту – 201 сторінка. Дисертація містить 4 рисунки, 7 таблиць, список використаних джерел налічує 357 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ

1.1 Передумови та особливості формування державної політики у сфері релігії

Релігія є однією з найбільш впливових сфер людського життя, яка відіграє ключову роль у формуванні культурних, соціальних та політичних поглядів індивідів та громад. Саме тому особливості державної політики у сфері релігії є вкрай важливими для дослідження.

Державна політика у сфері релігії – це система офіційних стратегій, рішень і дій, що мають на меті врегулювати та координувати релігійну діяльність у межах певної території. Вона відображає спосіб, в який держава взаємодіє з релігійними інститутами, визначає свою роль у забезпеченні релігійних свобод та регулює взаємовідносини між різними релігійними групами.

Однак державна політика у сфері релігії не є статичною, вона постійно розвивається під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. Фактори на кшталт історичного контексту, соціокультурних традицій, політичної структури та глобальних тенденцій впливають на формування та реалізацію державної політики у сфері релігії.

Розгляд державної політики в сфері релігії слід розпочати з визначення поняття релігії. Навіть у контексті етимології цього слова не все так однозначно, адже продовжуються дискусії щодо того, від якого слова походить термін – «*relegere*» чи «*religare*».

При спробі інтерпретації слова «релігія» на основі його латинських коренів можна виявити певну двозначність. Цицерон виводить слово *religio* від латинського терміну *relegere*, що можна перекласти як «повторно

обмірковувати», «читати знову» або «йти одним і тим же шляхом» [244]. Тому люди, які ретельно дотримуються і постійно повторюють всі ритуали, пов'язані з богами, називаються релігійними.

Релігія у такому розумінні насамперед є сукупністю вірувань і ритуалів, пов'язаних з богами, що є характерними для певного народу та передаються через традиції. «Повторне читання» асоціюється з використанням розуму, тому *religio* може також сприйматися як протилежність *superstitio* – забобону. Первісне християнство частіше пов'язувало слово «релігія» з *re-ligare*, що означає «знову з'єднати», маючи на увазі, по-перше, сполучення людини з Богом (а не з традицією), а також сполучення віруючих між собою (*κοινωνία*, лат. *koinōnia*). Римський філософ Лактанція писав: «Цим вузлом благочестя ми об'єднані і ніби з Богом, звідки і назва релігії бере свій початок» [266, с.723].

Також виникає питання, чи справедливо називати одним і тим же терміном «релігія» такі різні явища як анімізм, індуїзм, буддизм, конфуціанство, іслам, юдаїзм і християнство. Чи можна вірити в особистого і безособового Бога (богів), монотеїстичні і політеїстичні вірування, що звертаються до трансценденції, та «внутрішньосвітові», зосереджені на догматах і ритуалах? Усвідомлюючи великі відмінності цих явищ, дехто дійшов висновку, що християнство не є релігією, або що це релігія, яка виходить за рамки поняття релігії (*la religion de la sortie de la religion*), інші вважають, що це єдина релігія, яка є лише релігією, тоді як інші вірування включають ще якийсь додатковий, нерелігійний елемент [295, с.75].

Ремі Браг вважає, що значення слова «релігія» сформувалося в християнському контексті. Відповідно, воно повністю стосується християнства, яке як єдина з великих релігій є виключно релігією, тобто дією, спрямованою на з'єднання людини з Богом. Браг посилається на Гегеля, який називає християнство «абсолютною релігією» (*ab-solutum*), тобто такою, що не містить жодних домішок чогось іншого. Інші великі релігії «додають» до релігійного ще якийсь елемент, наприклад, юдаїзм включає релігію і націю або релігію і мораль, іслам – релігію і правову систему, а буддизм, якщо його можна назвати релігією, – також вчення

мудрості [266, с.734]. Це робить термін «релігія» неадекватним не лише щодо так званих світських релігій, але й щодо інших великих релігій, хоча з іншої причини.

Релігія – одна із форм суспільної свідомості, якій притаманні загальні особливості, що властиві загалом суспільній свідомості й виявляються у всіх її формах. Загальні особливості релігії такі: 1) релігія відображає суспільне буття, вона вторинна щодо нього; 2) зі зміною суспільного буття змінюється і сама релігія; 3) релігія залежить від суспільного буття, водночас перебуває у взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими формами суспільної свідомості; 4) релігія справляє зворотний вплив на буття. Поряд із загальними особливостями релігія, як і всі інші форми суспільної свідомості, має і свої специфічні особливості. Вона є світоглядною формою суспільної свідомості та визначає світорозуміння людини [310, с.17].

Е. Дюркгейм розглядав релігію через призму соціологічних взаємозв'язків, акцентуючи на інтеграції соціальних груп та збереженні їхньої структурної цілісності. З його точки зору, релігія представляє собою комплексну систему вірувань та дій, що формують спільноту осіб під егідою релігійної інституції, яку він визначає як церкву [247, с.127].

Й. Рацінгер виводить концепцію релігійної організації, яка є пневматологічною. На його думку, основними ознаками, що характеризують церкву, є «тривання в навчанні» і «ламання хліба» [321, с.54]. Ці дві характеристики знаходять своє відображення у слові κοινωνία (у Вульгаті *communicatio*), адже воно може мати значення як «Євхаристія», так і «спільнота» чи «церква», тобто йдеться про спільноту як таїнство і спільноту як інституцію.

Й. Зізіулас називає Церкву інституцією, оскільки це спосіб ставлення до світу, до інших людей і до Бога, це подія спілкування (*communion*), і саме тому вона не може бути реалізована як досягнення індивіда, а лише через інституцію – релігійну організацію [68, с.15].

Таким чином, релігійна організація – це добровільне, організаційно оформлене, постійно діюче об'єднання віруючих, що базується на єдності віросповідання, культовій, обрядовій практиці, створене ними для задоволення

своїх релігійних і пов'язаних з ними потреб, інтересів та проведення необхідної для нього відповідної діяльності [79, с.228].

Оскільки релігія є важливим елементом культурної, соціальної та політичної ідентичності, вона має великий вплив на формування та реалізацію державної політики в різних країнах. Звісно, ця взаємодія не обмежується лише релігійною організацією як інституцією, але й розширюється на взаємодію між релігійними і політичними структурами.

Відносно недавно державна політика в сфері релігії стала сферою зростаючого інтересу дослідників в галузі державне управління. Особливу роль в цьому відіграли закордонні науковці з політології релігії [256, 294, 241]. В рамках *political science of religion* або *politology of religion* проводилися дослідження, що враховують різноманітні взаємодії явищ релігії і політики на основі багатьох дисциплін та їх методів, зокрема: наук про державне управління, культурології, релігієзнавства, теології, соціології, філософії, історії, правознавства, канонічного права, економіки і соціально-економічної географії [262].

Державну політику в сфері релігії визначають як частину науки про державне управління, сутність якої полягає в управлінському та політичному аналізі явища релігії або будь-якого з її компонентів (доктрина, культ, релігійна організація тощо) [263, с.83]. Державне управління аналізує релігійні явища з управлінської та політичної точок зору, базуючись на засадах державного управління. Основна ідея полягає у тому, що релігія розглядається як політичне явище [347, с.45]. Це схоже на підхід соціології релігії, де релігія вважається соціальним явищем.

Релігійна політика – це передусім конкретизований вид державної політики, спрямований на активність релігійних організацій (релігійних об'єднань) [299, с.356]. Інтерес державної політики до релігійних організацій зумовлений їхньою унікальною сутністю. Релігійна організація як специфічний тип організованого людського суспільства має певний внутрішній устрій, здатна створювати канонічні органи влади, що виконують внутрішні функції та представляють об'єднання назовні, а також має право визначати права та обов'язки своїх членів

[319, с.117]. Основною метою діяльності релігійних організацій є задоволення «релігійних потреб» прихильників. Релігійні організації «відрізняються між собою унікальністю догматів віри, обрядів та релігійних практик» [343, с.43]. Суть релігійної політики полягає в формуванні взаємин між державою та окремими релігійними об'єднаннями або незалежними релігійними громадами, а також впливу на стосунки між ними.

Українські науковці терміном «державна політика в сфері релігії» виділяють чотири основні напрями [102, с.30-35]:

1) політика державного контролю над релігією та церквою. Цей напрям передбачає активне втручання держави у справи релігії та церкви шляхом застосування різних адміністративних, формальних та контрольних механізмів;

2) ліво-анархістські погляди та дії. У цьому випадку як держава, так і церква спрямовують свою політику щодо релігії, церкви та вірян шляхом впровадження нетолерантних, адміністративно-формальних та примусових заходів, які можуть включати і переслідування;

3) політика примирення в релігійному питанні. У цьому контексті релігія та церква визнаються важливою силою, за допомогою якої можна та потрібно реформувати суспільство та регулювати державно-церковні та соціальні відносини загалом;

4) політика толерантності. Згідно з цією моделлю держава не втручається у справи церкви, а церква, своєю чергою, не втручається в державні справи. Обидві сторони прагнуть до пропаганди принципів толерантності та недискримінації.

В науковій літературі можна окрім державної політики в сфері релігії зустріти визначення «конфесійна політика», «віросповідальна політика», що за словами Михайла Бабія надає певного (за змістом) відтінку такого роду державній політиці [8, с.83]. М. Бабій вважає, що коректним при описі політики держави, орієнтованої на конфесії, є використання термінів «віросповідальна політика Російської імперії» чи «віросповідальна політика Греції, Ірану». Однак категорії релігії та віросповідання не є синонімами за своєю суттю, віросповідання є частиною релігії. Варто також розглянути відмінності між релігійними

організаціями як юридичними особами та релігійними організаціями як соціологічним та політологічним явищем.

Дотримуючись більш широкого погляду на релігійну політику, можна включити до цього поля перспективу, в якій державний апарат використовує специфічні заходи стосовно осіб та організацій, що прямо або опосередковано пов'язані з релігійними організаціями. Такими суб'єктами можуть бути релігійні партії (наприклад, ізраїльська *Miflaga Datit Leumi*, французька *Union des Démocrates Musulmans*, індійська *Bharatiya Janata Party*), партії, що асоціюються з релігією у своїх назвах, програмах чи ідеологічних деклараціях (наприклад, німецькі *Christlich Demokratische Union* і *Christlich Soziale Union*) [319, с.98].

Також до цієї сфери можна включити різноманітні асоціації, громадські об'єднання, видавництва, редакції журналів та інші форми організованої соціальної діяльності (наприклад, благодійні організації: римсько-католицький «*Karitas*», православний «*Елеос*» та євангельська «*Діаконія*»), які мають релігійний зміст і вирізняються як релігійні у публічному просторі. В окремих випадках індивіди, що активно беруть участь у релігійному житті, також можуть бути учасниками релігійної політики.

Юзеф Круковський відзначив, що крім принципів і цілей, що лежать в основі державної політики у сфері релігії, важливою складовою є також «методи (засоби), що використовуються для їх реалізації в соціальному житті» [280, с.11]. Марія Лібішовська-Жолтковська вважає, що релігійна політика держави виконує такі функції: вона нормує та контролює діяльність релігійних інституцій, визначає характер відносин між державою та релігійними об'єднаннями, що діють на її території [289, с.275].

Аналізуючи ці погляди, можна дійти висновку, що державна політика у сфері суспільно-релігійних відносинах містить у собі заходи концептуального, програмного та оперативно-виконавчого характеру. Ці заходи реалізують спеціалізовані суб'єкти державної влади відносно релігійних суб'єктів. У демократичній державі такими суб'єктами можуть бути державні інституції, наприклад, державна установа або міністерство, або вони можуть бути частиною

ширшої структури, як-то департамент у міністерстві та спеціальні служби, які моніторять діяльність релігійних фундаменталістів або деструктивних сект. У авторитарних та тоталітарних державах суб'єкт, що реалізує релігійну політику, може бути складнішим, включаючи партійні структури, що мають повноваження ухвалювати рішення та розгалужені спеціальні служби [287, с.352; 297, с.115-118].

Така спеціалізована установа відіграє важливу роль в формуванні та реалізації державної політики у сфері релігії та є відповідальною за забезпечення міжнаціональної взаємодії, захисту прав корінних народів України та національних меншин. Робота цього суб'єкта допомагає зберегти соціальну гармонію та культурну різноманітність, забезпечуючи належні умови для вільного вираження релігійних переконань і прав людей різних національностей та етнічних груп.

На теоретичному рівні відносини між державними установами та релігійними організаціями мають характер соціальних та інтерінституційний, оскільки поняття «відносин» відображає комплекс різноманітних зв'язків, що виникають між ними та характеризують взаємодію між державою та суспільством як нерозривну цілісність. Отже, державно-релігійні відносини представляють собою комплекс форм соціально-політичних, економічних, юридичних та моральних нормативних зв'язків між двома ключовими інституціями – державою та інституційними структурами релігійного характеру. Ці зв'язки, що сформувалися в процесі соціально-політичного розвитку, є динамічними та регулюються конституційно-законодавчими актами, універсальними, демократичними та моральними принципами, а також традиційними звичаями, особливими для конкретної країни [102, с35].

Макс Вебер (Max Weber), знаменитий соціолог та економіст, провів багато досліджень у галузі релігії та її впливу на розвиток суспільства. На основі прикладів він підкреслював значення великих релігійних рухів як засобу диференціації основних типів суспільства і стимулювання певних змін, у тому числі економічні, через інституалізацію цінностей. Особливу увагу Вебер звертав на духовні цінності, які мають значний вплив на соціальні зміни [364, с.44].

«Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебера аналізує взаємозв'язок між релігійними поглядами, зокрема протестантизмом, та економічною системою капіталізму. М. Вебер висуває тезу, що етичні принципи протестантизму, як-от працелюбство, індивідуальна відповідальність та прагнення до успіху, сформували «дух» капіталізму [21, с.139]. З погляду формування та реалізації державної регіональної політики у сфері суспільно-релігійних відносин, ідеї М. Вебера можна інтерпретувати так: релігійні вірування та етика можуть суттєво впливати на економічні системи та соціальні відносини в суспільстві, і цей факт має бути врахований при формулюванні та виконанні державної політики.

Такий тип взаємозв'язків був у центрі уваги класиків. Е. Дюркгейм вказував на те, як зміни в поділі суспільної праці, що відбуваються під час переходу від традиційного суспільства до сучасного, одночасно змінюють суспільне місце релігії. Дослідники, які займалися такими зв'язками, знайшли момент зародження релігійної індивідуалізації [248, с.62].

Відомий дослідник Р. Беллах виклав розвиток релігії у формі послідовності, яка характеризується взаємозв'язком між формою релігії та особливостями суспільства на кожному з визначених ним етапів. На останньому етапі відбувається демонополізація релігійних інститутів, а також зростає відповідальність за вдосконалення власного світогляду [232, с.128-130].

У своїх дослідженнях Р. Беллах також розглядав взаємозв'язок між релігією та суспільством, визначаючи, як релігійні переконання і практики впливають на формування і підтримку соціальних норм і цінностей. Він досліджував роль релігії у формуванні ідентичності, етики, політики та інших аспектів суспільного життя.

Р. Міннерат виділяє наступні основні законодавчі моделі суспільно-релігійних взаємин, які застосовуються в різних країнах світу:

1) модель суворого розмежування церкви та держави, коли вони функціонують окремо. Релігійним організаціям не надається офіційна співпраця з державою у сферах освіти, медіа, правового визнання шлюбу та інших;

2) модель розмежування з дозволом на співпрацю, де релігійним організаціям надається можливість офіційно співпрацювати з державою в певних

сферах, наприклад, у справах освіти, медіа, правового визнання шлюбу. Проте це не означає перевагу однієї конфесії над іншими;

3) модель повної релігійної свободи за умови конституційної підтримки однієї з конфесій. У цьому випадку гарантується повна релігійна свобода всім конфесіям, проте одна з них отримує конституційну підтримку;

4) модель повної заборони релігійної діяльності, коли релігійна діяльність заборонена зовсім;

5) модель існування єдиної офіційної державної релігії, коли держава визнає лише одну релігійну організацію як офіційну;

6) модель формального прийняття міжнародних норм у питаннях релігії з правовими привілеями для однієї конфесії та дискримінацією інших. У цьому випадку міжнародні норми щодо релігійних прав дотримуються формально, але одна конфесія отримує переваги, водночас інші дискримінуються [87, с.377-380].

Класифікація моделей відносин держави та церкви, що пропонуються в літературі, є корисним інструментом аналізу суспільно-релігійних відносин у різних країнах. Однією з найвідоміших є класифікація К. Дьорема, яка охоплює чотири типи державно-церковних відносин [52, с.53-58]:

1) невороже відокремлення. При цьому типі відносин держава та церква знаходяться відокремлено одна від одної, але не стають одна проти одної. Це можливо за умови, коли релігійні інститути не втручаються у державні справи, а держава не втручається у релігійні питання;

2) бездумна нечутливість. У цьому випадку держава не втручається у релігійні справи, але це не означає, що вона визнає свободу віросповідання і повагу до релігійних інститутів;

3) ворожнеча щодо релігії. У такому типі відносин держава протистоїть релігії, активно борючись з нею та обмежуючи свободу віросповідання;

4) відкрите переслідування релігії. Цей тип відносин характеризується тим, що держава використовує всі можливі засоби для придушення релігійної активності, дискримінації вірних та переслідування їх за їх віросповідання.

Класифікація К. Дьорема дає можливість порівняти різні моделі відносин держави та церкви, визначити недоліки та переваги кожної з них та знайти оптимальний баланс між інтересами держави та релігійних інститутів.

На основі історико-політологічного аналізу М. Палінчак виокремлює декілька основних моделей державно-церковних відносин: теократія; цезаропапізм; державна церква; відокремлення церкви від держави; проміжна модель між повним відокремленням церкви від держави і держави від церкви; та відокремлення церкви і держави, що включає поняття «мінімальна держава» і «мінімальна церква» [101, с.264-267].

На формально-правовому рівні існують дві кардинально різні системи відносин між державою та релігійними установами, а саме: (а) система зв'язування, (б) система відокремлення церкви від держави. Обидві системи виявляють внутрішнє різноманіття. Так, у системі зв'язування зазвичай виділяють релігійно-політичний монізм, цезаропапізм у візантійській, франкській та германській версіях, папоцезаризм, тобто папську теократію, і юрисдикціоналізм у протестантській та католицькій версіях. У системі відокремлення церкви від держави, в свою чергу, існують французька та радянська моделі. Окрім двох вищезгаданих систем зв'язування і розділення, іноді згадують посередню модель, яка називається - взаємною незалежністю держави і церкви, яка зустрічається в моделі чистого відокремлення (американській) та координованого відокремлення (німецькій) [253, с.73].

Польський дослідник Кшиштоф Ожешина за типами державно-релігійних зав'язків виокремлює наступні чотири типи держав [310, с.117-125]:

1) релігійні держави, в яких на основі спеціального статусу функціонують національні церкви, що реалізують свою місію стосовно всього населення даної держави, а їх метою, поряд з виконанням власне релігійної місії, є зміцнення національної єдності. У цій моделі, у випадку демократичних держав, особам, які не хочуть підкорятися релігійно-мотивованим рішенням влади, гарантується повна свобода у створенні власних незалежних релігійних громад (до цієї категорії належать, наприклад, Греція і Фінляндія);

2) світські держави, де існує рішуче розділення між державою та церквою (відоме як агресивна сепарація), базуються на ліберально-індивідуалістичному підході, в рамках якого держава акцентується на уникненні релігійних оцінок у своїх рішеннях. Держава вважає релігію приватною справою окремих осіб і, визначаючи нормативні межі свободи церков, стежить за розділенням двох інституцій – держави і релігійних організацій. Релігійні організації розглядаються як приватні організації, яким держава може надати допомогу, але не бачить потреби співпрацювати з ними. Цю модель характеризує індиферентність держави, а не ворожнеча до релігії та церков (до цієї категорії в даний час не належить жодна держава Центрально-Східної Європи);

3) світські держави з дружнім відокремленням між державою і церквою та явним визнанням правового статусу церков з історичних причин (так звана координована сепарація). В цій моделі має місце «акцептація державою функціонуючих і визнаних більшістю суспільства цінностей і мотивацій, заснованих на релігії», яка однак, не передбачає верховенства релігійних наративів в органах влади. Ці органи залишаються суттєво незалежними від релігійного фактору, тобто світськими (до цієї категорії належать, наприклад, Австрія, Литва, Болгарія і Румунія);

4) світські держави з дружнім відокремленням держави від церкви без явного визнання правового статусу жодної з церков. В цій моделі відносини держава – церква ґрунтуються на принципі незалежності і автономії церков у виконанні релігійних функцій, здійсненні своїх прав та створенні нових релігійних організацій (до цієї категорії належить Україна).

На теоретичному рівні державно-церковні відносини можна розглядати як комплексну систему зв'язків між двома інституціями – державою та релігійними утвореннями, які формуються в межах соціально-політичного процесу. Ці відносини є динамічними й охоплюють аспекти соціально-політичних, економічних, правових і моральних нормативних зв'язків. Вони регулюються законодавчими актами, універсальними, демократичними і моральними принципами, а також традиційно встановленими нормами для кожної окремої

держави. Такі відносини можна охарактеризувати як суспільні та міжінституційні, що виявляються у взаємодії між державою та церквою і впливають на загальну державно-суспільну динаміку [89, с.76-80].

Варто звернути увагу на дисертаційне дослідження українського вченого В.А. Яценка під назвою «Еволюція державно-церковних відносин в Україні». Автор, який є одним з основоположників вітчизняної науки з державного управління, надає загальне визначення поняття державно-церковних відносин, під яким «розуміється взаємодія конституційно-правових та церковно-релігійних норм і відповідних інститутів, яка сприяє формуванню соціально-політичних відносин у суспільстві» [226, с.10].

Релігійна політика — це сфера державної діяльності, проте вона також може стосуватися й інших організацій. При детальному аналізі законодавства та діяльності Європейського Союзу або Організації ісламського співробітництва у релігійній сфері [349, с.432] можна точніше визначити категорію релігійної політики міжнародної організації.

У протилежному напрямку – не за межами, а всередині держави – можна спостерігати регіональну, місцеву або самоврядну релігійну політику [301, с.9-13]. У випадках релігійного плюралізму певне релігійне об'єднання також може формувати власну релігійну політику щодо інших релігійних об'єднань та громад, наприклад, вступаючи в коаліції та союзи з релігійними організаціями або конкуруючи з ними на національному та міжнародному рівнях. Тут ідеться про конфесійну політику релігійної організації [227, с.204].

У випадках, коли влада має державний релігійний режим або повну теократію, релігійна політика держави та домінуючої релігійної організації майже збігаються. Розглядаючи релігійну організацію як концептуальний та оперативний суб'єкт у межах сфери свого впливу, її релігійну політику можна розглядати в контексті дій, вчинених для вирішення суперечок між представниками різних внутрішньо-конфесійних груп [277, с.81].

Зважаючи на ці обставини, державна політика у сфері релігії може означати політику будь-яких соціальних суб'єктів, спрямовану на релігійні спільноти

(релігійні об'єднання чи релігійні організації). Потім ці соціальні суб'єкти стають *volens volens* політичними суб'єктами.

За критерієм схвалення чи несхвалення державою релігійних об'єднань можна виділити три основні напрями державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах:

1) релігійна концесійна політика. Цей тип політики означає, що діяльність релігійного об'єднання є вільною і необмеженою, прийнятою або, принаймні, не забороненою державою. Вона виключає втручання держави у релігійну діяльність;

2) регульована релігійна політика. Цей тип політики передбачає дозвіл держави на діяльність релігійних об'єднань, зосереджену на їх вірних, або дозвіл на обмежену зовнішню діяльність у більш лояльному варіанті. Однак у більш радикальному варіанті це може включати глибоке регулювання, що дозволяє лише обмежену кількість релігійних практик або навіть позбавлення змісту варіанту релігійного вчення, що суперечить офіційній державній лінії;

3) ліквідаційна релігійна політика. Цей тип політики включає заходи, спрямовані проти негативно оцінених тенденцій і явищ у діяльності релігійних організацій або навіть ставить за мету законну делегалізацію та повну ліквідацію релігійних організацій [234, с.176].

Згідно з працями Д. Вовка, залежно від правового статусу церкви у державі, можна виділити такі категорії: примат церкви над державою, підпорядкування церкви державі, державно-церковне протистояння та автономію держави і церкви [25, с.165].

Примат церкви над державою характеризує ситуацію, коли церква значним чином впливає на державні рішення та політику. У такому випадку церква займає першочергове місце і може здійснювати політичне та релігійне керівництво країною. Підпорядкування церкви державі означає, що церква діє відповідно до законів та норм, встановлених державою. У такому випадку держава контролює церковну ієрархію, а релігійні дії підлягають державному регулюванню та контролю. Державно-церковне протистояння – це ситуація, коли інтереси

держави та церкви суперечать один одному, і обидві сторони прагнуть зберегти свою незалежність і владу. Тут відбувається боротьба за вплив і контроль, що може призвести до напруження у відносинах [318, с.365-377].

Автономія держави і церкви передбачає, що кожна зі сторін має свою сферу влади та контролю. У цьому випадку держава та церква діють незалежно одна від одної, зберігаючи автономію в управлінні та ухваленні рішень.

Одним з ключових завдань, яке стоїть перед державним управлінням у цьому контексті, є визначення зв'язків між цими тенденціями та релігійною структурою, системним та політичним середовищем країн, типом політичного режиму та моделлю державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин [288, с.53-54]. Отже, для підтримання позитивних відносин між державними і релігійними інституціями вкрай важливим є поглиблене розуміння їх ролей, функцій та взаємозв'язків. Це охоплює прагнення до співпраці, взаємної поваги і толерантності.

Державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин є частиною науки про державне управління. Її зміст полягає у аналізі релігійних явищ з управлінської та політичної точок зору. Релігія в даному контексті розглядається як політичне явище, порівняно з соціологією релігії, де вона трактується як соціальне явище. Релігійні організації представляють собою унікальні структури зі своєю внутрішньою ієрархією, правилами та обов'язками для своїх членів. Вони спрямовані на задоволення релігійних потреб своїх прихильників і мають особливості в залежності від догматів віри та релігійних практик. Суть релігійної політики виявляється у формуванні взаємовідносин між державними структурами і релігійними об'єднаннями або окремими релігійними громадами. Головне завдання – це забезпечення гармонії та підтримка стабільних стосунків між ними. На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин формується під впливом численних чинників, які умовно можна поділити на внутрішні та зовнішні.

Серед внутрішніх чинників, що мають значний вплив на формування державної політики та у сфері релігії, можна відзначити такі:

1. специфіка релігійно-конфесійної структури держави;
2. розподіл віровчень серед населення країни, включаючи атеїзм, агностицизм, апатеїзм або релігійний індивідуалізм;
3. баланс між сакралізацією та секуляризацією публічного простору;
4. тип державного устрою, політичної системи та ідеології, що домінує в державі;
5. політичні тенденції, що дозволяють використовувати релігію як інструмент політичної боротьби;
6. правова модель і система релігійного управління в державі;
7. вплив релігійних об'єднань на державні органи;
8. потреба в релігійній легітимації влади;
9. особисті переконання та релігійна прихильність тих, хто ухвалює державні рішення;
10. взаємозв'язки між етнокультурною та релігійною ідентифікацією.

Щодо зовнішніх чинників важливими є:

1. питання державної безпеки, що розуміються та інструменталізуються різними способами;
2. характер релігій у сусідніх країнах;
3. релігійна та конфесійна структура сусідніх держав, у тому числі статус місцевих меншин;
4. динаміка релігійної політики в міжнародному середовищі;
5. геополітичні особливості регіону, такі як наявність «сакральної геополітики» чи «політики мечетей»;
6. міжнародні правові норми, з які держава ратифікує або денонсує;
7. розмір та характер міжнародної «мережі» релігійної спільноти;
8. наявність або відсутність релігійних конфліктів на міжнародній арені;
9. наявність чи відсутність екуменічних тенденцій серед релігійних груп регіону;
10. реальне, а не лише деклароване значення іренології в релігійних об'єднаннях регіону.

Суспільно-релігійні відносини формувались різними шляхами в різних культурно-історичних контекстах. В історії були періоди тісної взаємодії релігії та держави, а також періоди їх строгого розділення. Вважаємо, що державну політику у сфері суспільно-релігійних відносин можна визначити, як сукупність принципів, стратегій, програм та дій, розроблених і здійснених державними органами в рамках існуючої моделі державно-релігійних відносин, спрямованих на регулювання, формування та підтримку відносин між державою та релігійними організаціями, а також на забезпечення свободи совісті та віросповідання з метою гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання. Основне завдання полягає у забезпеченні свободи віросповідання, захисті прав громадян і підтримці гармонійних відносин між різними релігійними групами. Окрім того, важливо запобігати релігійному радикалізму та сприяти співпраці між державою та релігійними організаціями у різних сферах суспільного життя.

Отже, державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин є важливою складовою сучасного управління, яка вимагає глибокого аналізу, збалансованого підходу та стратегічного планування.

1.2 Державна політика на регіональному рівні як об'єкт суспільно-релігійних відносин

Регіональний розвиток за менше як два десятиліття ініціював, з одного боку, широку тенденцію до релігійного відродження та повернення до релігійних і культурних традицій (в тому числі в локальному вимірі). З іншого боку, цей розвиток дав поштовх для стрімких соціокультурних трансформацій у громадах регіонів, які пов'язані з глобальними тенденціями: універсалізацією космополітизму і акцентуванням цінності локалізму та партикуляризму [325, с.26].

На цьому фоні особливо важливим стає розуміння того, що таке «регіон». Хартія регіоналізації визначає поняття «регіон» як територію з географічною та політичною цілісністю, де населення об'єднується спільними рисами і прагне до культурного, соціального та економічного прогресу [309].

У преамбулі Декларації щодо регіоналізму в Європі зазначено, що саме через культурні умови люди все більше і більше ототожнюють себе зі своїм регіоном, культурне різноманіття регіонів являється невичерпним багатством [6].

О. Любіцева зазначає, що «релігія – суттєва частина культури, певною мірою її основа. Культура – це складне феноменальне і неоднозначне явище, яке розглядають у багатьох науках, чим і пояснюють множинність концепцій культури та її визначень» [99, с.16-17].

Таким чином, регіон являє собою комплексну територіальну одиницю, яка формує політичну цілісність та здатна забезпечити спільну ідентичність населення, спираючись на спільні риси та культурні особливості. Усвідомлення ідентичності та бажання збереження культурного спадку є важливими факторами регіонального розвитку. При цьому використання регіону як політичної, соціальної та економічної структури сприяє культурному й соціальному прогресу, а також створює умови для ефективного управління територіальними проблемами та розвитку регіональної ідентичності.

Згідно з поглядами В. Симоненка, відомого українського ученого-регіоналіста, термін «регіональна політика» охоплює два аспекти. З одного боку, це чітко визначена у законодавстві практична діяльність держави, що здійснюється у всіх регіонах країни. З другого боку, це соціально-економічна політика, яка здійснюється самими регіонами на основі національного законодавства з метою досягнення конкретних регіональних і місцевих цілей та завдань [185, с.25].

З. Варналія під терміном «регіональна політика» розуміє сферу управління економічним, соціальним, екологічним і політичним розвитком країни з урахуванням регіонального аспекту відповідно до передбаченої програми [20, с.28]. Державна регіональна політика є невід'ємною частиною політики держави,

спрямованої на організацію території країни відповідно до стратегії розвитку. Об'єктивними передумовами регіональної політики є структурна неоднорідність країни в аспектах природно-географічному, релігійному, економічному, соціальному, етнічному і політичному. Під час проведення будь-якого заходу слід враховувати таку неоднорідність, інтереси та особливості регіонів.

В. Загорський вважає, що стратегічною метою розвитку регіонів є створення стійких основ для постійного підвищення якості життя населення шляхом ефективного використання природно-ресурсного потенціалу регіону [60, с.19-25].

Ю. Філоненко розглядає регіональне вивчення релігії як дослідження феномену духовного життя людства, що втілює його культурне надбання, що розвивається в просторі та часі і має різноманітні прояви, які можна класифікувати як суттєві та хронохорологічні [206, с.6]. Релігія як система духовних цінностей функціонує у просторі та часі, відтворюючись у матеріальних та духовних елементах культури і набуваючи сили як морально-етичний фундамент повсякденного людського існування. Її діяльність забезпечує людині можливість задоволення своїх духовних потреб.

М. Дністрянський, в свою чергу, вважає релігійну сферу суттєвим чинником політико-географічної структуризації регіонів [48, с.223]. Цей чинник має прямий вплив на державно-політичне самовизначення, формування державних кордонів, утворення автономій, а також на процеси становлення етнополітичних спільнот та їх центрів.

Таким чином, підхід до регіону як до соціуму (спільності людей, що живуть на визначеній території) висуває на перший план відтворення соціального життя, що охоплює суспільно-релігійні відносини, населення і трудові ресурси, охорону здоров'я, культуру, навколишнє середовище тощо, а також розвиток системи розселення. Вивчення регіону проводиться в розрізі соціальних груп з їхніми особливими функціями й інтересами. Цей підхід включає культурні, освітні, сакральні, соціально-психологічні, релігійні та інші аспекти життя регіонального соціуму, синтез яких регіональна наука із самого початку приділяла значну увагу.

Ф. Джордано розглядає чотири релігійні фактори, які впливають на регіональну інтеграцію, зокрема їх значення для оцінки впливу релігійних систем на політичні сили, економічні, соціальні та інституційні суб'єкти, що беруть участь у регіональному інтеграційному процесі.

Соціокультурний фактор. Цей фактор охоплює поширення в суспільстві цінностей, що відповідають принципам наднаціональної інтеграції, як-от пацифізм, рівні права, повага до різноманіття та захист свобод. Ці цінності є передумовою для регіональної інтеграції і сприяють таким концепціям, як іренізм, толерантність, екуменізм та універсальне братерство.

Індивідуальний фактор. Цей фактор зосереджується на діях окремих осіб, які беруть участь у регіональних інтеграційних процесах, зокрема політичних та релігійних лідерів. Розрізняються політичні лідери, які піддаються впливу власних релігійних переконань і сприяють розвитку національних інституцій, та видатні релігійні діячі, які пропагують політичні ініціативи, що відповідають цілям, які покликані здійснювати їх релігійна віра.

Інституційний фактор. Цей фактор стосується релігійних установ, зокрема політично-церковних структур, та конфесійних/деномінаційних недержавних організацій.

Фактор ідеологічного, юридичного та інституційного перенесення. Цей чинник пов'язаний із можливістю перенесення релігійних концепцій в ідеологічну, юридичну та інституційну сфери національної політичної спільноти [252, с.145-147].

Потрібно відзначити, що релігійна влада також відіграє значну роль у процесі інтеграції регіону та суспільства зокрема. Наприклад, папські енцикліки є інструментом зміцнення та формування концепції миру шляхом поступового впровадження ідеї про те, що безпека та мир залежать від єдності країни та світу загалом. Від енцикліки "*Pacem in terris*" про основи миру (як-от правда, справедливість, любов та свобода) до "*Populorum progressio*", яка звертається до соціальної справедливості та розвитку народів, релігійні документи сприяють формуванню спільного бачення та цінностей, що допомагають інтеграції

спільноти [315], в якій розвиток народів розглядається як ключовий елемент для миру. Католицька Церква неодноразово заявляла, що основи миру мають бути побудовані на структурованій солідарності та глобальній реформі фінансових та економічних інституцій.

Також релігія є важливою складовою культурної самобутності регіонів і розуміння її ролі та взаємозв'язку з іншими аспектами суспільного життя, що може допомогти впроваджувати ефективні заходи в межах державної регіональної політики. Дослідження суспільно-релігійних відносин може сприяти збереженню та розвитку культурної спадщини регіонів, соціальної гармонії, а також вирішенню конкретних проблем і викликів, з якими зіткнулися регіони України.

Л. Филипович вважає, що регіональна політика у сфері суспільно-релігійних відносин повинна включати три аспекти. Перший аспект належить до зовнішнього спрямування щодо регіонів. У цьому випадку центральні органи публічної влади приділяють увагу балансу розвитку між регіонами. Другий аспект стосується внутрішньо-регіональної сфери. Тут регіональні органи влади здійснюють політику, головним чином, за рахунок власних ресурсів і несуть відповідальність за свої дії. Третій аспект регіональної політики полягає у зміцненні ролі регіонального рівня у територіальній організації держави [204, с.78]. Ці самі принципи варто враховувати при формулюванні концепції релігійної регіональної політики.

Регіоналізм є стратегією, спрямованою на забезпечення інтересів регіонів та врахування прагнень та потреб регіонального співтовариства. Він може виражатися через «культурний регіоналізм», що стосується збереження культурної самобутності, або через захист етнічних, мовних та релігійних прав. Регіоналізм також може позначати співробітництво країн у рамках регіональних об'єднань [91, с.30].

У ширшому розумінні регіоналізм спрямований на ефективне використання потенціалу, що вбудований у місцеве самоврядування, територіальний поділ праці та культурну різноманітність з просторовими аспектами. Він притаманний будь-

якому типу сучасного суспільства, але його прояви залежать від політичної поведінки держави, регіональних еліт та масових настроїв. Якщо політика держави адекватно відображає інтереси та потреби, пов'язані з просторовим-територіальним розподілом ресурсів, регіоналізм залишається в латентному стані й майже непомітний. Однак конфлікт інтересів може призвести до регіональних напружень, коли регіон активно використовує символи, ритуали та ідентичність, щоб висловити своє протистояння центру. У разі втрати центром контролю над процесами регіоналізації або супроводжуваної хаотичною децентралізацією влади, може виникнути реальна загроза спонтанної фрагментації політичного простору, збільшення дисфункціональності управлінських інституцій та поява сепаратистських настроїв.

Фінський політолог П. Юкарайнен вважає, що регіоналізм може мати різні прояви. Він зазначає, що регіоналізм може бути спрямований на боротьбу за етнічні чи релігійні права, децентралізацію держави та транскордонне співробітництво між прилеглими регіонами. Ці різноманітні прояви регіоналізму залежать від контексту, політичної ситуації та специфічних обставин кожної країни чи регіону. П. Юкарайнен досліджує ці аспекти, аналізує їх вплив на політичні процеси та надає свої рекомендації щодо управління регіональними питаннями.

Також «регіоналізм» може використовуватися для позначення ідеології регіональної політики, політичного руху на регіональному рівні та організаційної форми захисту інтересів територій. Проте найбільш правильним є трактування регіоналізму як природного прагнення регіону до забезпечення через народовладдя властивої самодостатності та розширення своїх прав із відповідними вимогами до центральної влади щодо забезпечення балансу загальнодержавних і регіональних інтересів, у тому числі в суспільно-релігійному вимірі.

Концептуалізація регіоналізму як соціокультурної реальності відбувається на ґрунті осмислення регіону не тільки як території, але й як спільноти людей зі своїми інтересами та потребами, а також на поглибленому аналізі культурних,

соціальних та релігійних механізмів відтворення, самосвідомості й самовиявлення відповідних спільнот у суспільно-релігійному контексті.

Незважаючи на процеси глобалізації, в суспільно-релігійному контексті спостерігається явище, коли мешканці конкретних регіонів, особливо відчуваючи свою унікальність порівняно з представниками інших регіонів, прагнуть підкреслити свою індивідуальність у різних сферах життя. Також вони можуть вважати свою культуру, мову, релігійні вірування та життєву модель настільки цінними, що вони можуть претендувати на загальнонаціональне визнання [180, с.43-47].

Отже, у сучасному розумінні регіоналізм є протиположним процесам уніфікації та надмірному централізму.

Однак щодо ототожнення людини зі своїм регіоном виникає низка проблем. Проблему ідентифікації висвітлює Е. Сміт у своїй роботі «Національна ідентичність», в якій автор стверджує, що «Я» складається з різноманітних ідентичностей та ролей – родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової» [188, с.14]. Таким чином, можна говорити про поєднання кількох «Я-образів» в усвідомленні до певної регіональної спільноти.

В. Сташук виділяє регіональну ідентифікацію, яка конструюється на основі спільної релігії, мови, історичної спадщини, традицій і символів. Автор вважає, що регіон може продукувати цінності і колективну реакцію на події, може формувати сприйняття і умови для певних дій [189, с.110-116].

М. Кітінг виділяє три складові регіональної ідентифікації. Перша складова – когнітивна – передбачає усвідомлення людьми існування свого регіону, наявність знань про нього та інші регіони, а також усвідомлення їхніх особливостей. Друга складова – емоційна – пов'язана зі способом сприйняття людьми свого регіону і ступенем, в якому він сприяє формуванню взаємної ідентичності та солідарності в потенційній боротьбі з іншими формами солідарності, включаючи класову та національну. Третя складова – інструментальна – передбачає використання регіону як засобу досягнення

політичних, економічних і соціальних цілей, а також для мобілізації та створення колективної реальності [72, с.93].

Новими осередками суспільного життя стали місцеві громади і міста, де релігійна ідентифікація виступає як сфера важливої соціальної взаємодії. У цих суспільствах релігійні ідентифікації піддаються переосмисленню під впливом глобальних тенденцій, таких як індивідуалізація, секуляризація, зміна способу життя, а також різноманітних поглядів на роль релігії та церкви в якості соціальних інститутів.

Сучасний публічний простір комбінує традиційні, народні і церковні моделі релігійної ідентифікації із динамікою релігійної трансформації. При цьому, національні та релігійні ідентифікації в регіонах Європи зіштовхуються з відродженням релігійної різноманітності та її історії, яка має свої особливості для кожного міста і країни.

У багатьох регіонах Центральної та Східної Європи релігійна ідентифікація набуває особливого значення в публічній сфері, адже релігійні пам'ятки та нематеріальна спадщина є важливим культурним ресурсом. Ці елементи можуть формувати імідж або туристичну привабливість регіону.

Така динаміка вказує на велике значення релігійної ідентичності як однієї з ключових колективних ідентичностей. Проте її роль в суспільному житті є багаторівневою та складною, як і релігійні ідентичності жителів цього регіону. Тому важливо розглянути контексти присутності релігійної ідентичності у регіональному суспільному житті.

Поняття регіонального простору було визначене М. Соммерс як «місце, де громадяни висловлюють свої погляди, формують ідентичність та беруть активну участь у дискусіях і дебатах стосовно політичного та соціального життя» [332, с.587-593]. Е. Внук-Ліпінський наголошує, що публічна сфера, визначена таким чином, включає в себе сферу публічного дискурсу, діяльність публічних інституцій, а також традиційні практики колективного спілкування [348, с.56]. Така сфера є також простором ціннісних і соціальних орієнтацій, де релігійна ідентичність стає однією з численних колективних ідентичностей.

В. Єленський вважає, що держава як продукт колективної угоди членів суспільства, яких об'єднують певні цінності, що належать до числа особливо значущих для більшості його (суспільства) членів, зобов'язана піклуватися про захист цих цінностей [57, с.20].

Складність поняття регіональної ідентичності виявляється у контексті релігійної ідентичності. Вона є однією з перших соціальних ідентичностей, яка була розглянута у соціології. Релігійна ідентичність має колективний характер, надає культурної важливості та формує моделі поведінки та відчуття приналежності до певного регіону [336, с.383-390]. Сучасні колективні ідентичності, які проявляються у публічному просторі, базуються як на індивідуальних переконаннях, так і на загальноприйнятих цінностях. Вони служать основою для відчуття співприналежності, соціальної взаємодії та часто виступають як орієнтир або засіб легітимації дій різних соціальних груп [291, с.284]. Відповідь на запитання «хто я?» відображає комплекс вірувань, суджень і переконань, що формують основу діяльності різних акторів суспільства. За традицією символічного інтеракціонізму в соціології, соціальна ідентичність перебуває в постійному процесі формування і є договірною, представляючи собою набір уявлень про себе чи певний соціальний колектив [269, с.213].

Основу функціонування ідентичності складає активність соціального суб'єкта, яка визначає його вибір та суб'єктивність [337, с.142]. Однак ключовим моментом ідентичності є значущість, що приписується цим діям. Як стверджує Чарльз Тейлор: «Моя ідентичність як суб'єкта головним чином визначається значущістю речей для мене» [341, с.13]. Релігія формує ці значущості.

Соціологи зазначають, що коли люди спілкуються, вони створюють спільне розуміння, яке є динамічним і вбирає також в себе релігійні аспекти. Це розуміння не можна вважати повністю суб'єктивним, адже воно складається під час спілкування між людьми. Водночас, воно не є і повністю об'єктивним, оскільки не існує окремо від цієї взаємодії [349, с.11].

Ідентичність не може мати статичного визначення або бути лише суб'єктивним сприйняттям. Зазвичай виділяють три аспекти ідентичності:

емоційний, когнітивний та поведінковий. Х. Меліцька, досліджуючи релігійну ідентичність, акцентує на розрізненні між індивідуальною та суспільною релігійністю [300, с.20]. Ідентичність, базована на релігійних цінностях, виявляється у різних формах. Релігія виступає як фундаментальна цінність, що формує спільноту за допомогою спільних ідей, норм і переконань. Ця релігійна ідентичність може бути тісно зв'язана з етнічною або регіональною (локальною) спільнотою, служачи символічним ресурсом або ж акцентуючи глибокі соціальні зв'язки. Релігійна приналежність часто корелює з відчуттям локальності або «свого».

Таким чином, ідентичність, засновану на релігійних цінностях, можна розуміти по-різному. Як зазначає Роберт Швед, вона є «механізмом адаптації, фактором інтеграції в групу, створює сферу комунікації, а також є механізмом відбору, який вказує, які елементи прийняти, а які відкинути» [339, с.65].

Отже, визначення регіональної ідентифікації на основі релігійної чи конфесійної приналежності (чи то декларованої, чи визначеної на підставі церковних даних) слугує лише стартовою точкою. У регіональному соціально-географічному контексті ці дані долучаються та набувають нових вимірів через різноманітні форми соціальної комунікації. Процеси сакралізації та десакралізації публічного простору відображаються у повсякденних звичаях і символах спільноти. Релігійна ідентичність інтегрується в ширший контекст інших групових приналежностей, що є особливо важливим для розуміння регіонів в Центральній та Східній Європі.

Найпоширеніші прояви релігійної присутності у суспільному житті країн Центральної та Східної Європи включають релігійні обряди, прив'язаність до релігійних звичаїв і традицій, а також роль церков як ключових інституцій та учасників громадського життя [238, с.31-43]. Войцех Святкевич зазначає, що у цих суспільствах релігія проявляється різноманітно: «Коли ми розглядаємо релігійну присутність у суспільстві, ми маємо на увазі не лише формальні релігійні інституції, але й аксіологічні основи суспільної структури, перцепцію людини та значення її життя, основні моральні концепції та способи мислення,

інструменти практичної мудрості, якими релігія і церква оснащують своїх послідовників, і всіх тих, хто підпадає під їхній вплив» [335, 34]. Деякі науковці вважають цей глибокий вплив релігії «культурною релігією», тобто такою, що проникає в культуру [335, с.29-30]. Її смисли можуть не обмежуватися індивідуальними переконаннями, але формують загальний горизонт цінностей або розглядаються як атрибут національної ідентичності.

У посткомуністичних суспільствах релігійна ідентичність проходить кризу значні трансформації. Відбуваються зміни у релігійній ідентифікації, ставленні до релігії та переосмисленні ролі релігійних інституцій. Виділяється сильний культурний аспект релігійної ідентичності. Процеси релігійної індивідуалізації та плюралізації проявляються, наприклад, у відсіюванні індивідуальних переконань від релігійних інституцій та у погляді на релігію як відповідь на сучасні виклики. Питання релігії та релігійної ідентичності часто стає предметом публічних дискусій.

Релігійна ідентифікація також тісно пов'язана із статусом релігійних інституцій. У минулій системі вони відігравали роль відносно автономного майданчика для публічних дискусій і здійснювали значний вклад у розвиток освіти, культури та процеси націєтворення на цих територіях. Таким чином, демократичні перетворення, до яких прагне частина соціальної еліти, також асоціюються з духовною трансформацією і розуміються через призму моралі та «повернення до істини». Релігійна ідентифікація відіграє ключову роль у націоналістичних і патріотичних дискурсах. Водночас, забезпечення релігійних свобод є пріоритетом. Багато людей виявляє гібридні релігійні ідентифікації, комбінуючи різні релігійні практики, або сприймає їх як вибіркового аспект ширшої культури, що іноді називається «непрактикуючі віруючі» або «невіруючі».

Після 1989 року релігійні ідентифікації, які до цього були обмежені, набувають ваги в публічних дискусіях з світоглядних питань та формуванні суспільного устрою. Релігійна ідентифікація громадянина, громадського діяча чи державного службовця актуалізується як елемент громадянської чесноти,

культурної традиції або приватного переконання. Трансформаційні процеси також підсилювали інтерес до культурного та релігійного плюралізму. З одного боку, спостерігається релігійне відродження та активна участь у таких формах релігійної діяльності як паломництва; з іншого – зростає цікавість до інших релігійних практик. У публічному дискурсі активізуються питання історії міжрелігійних та міжетнічних відносин в регіоні. Ці відносини та розповіді про них на публічній арені відіграють ключову роль у контекстах місцевих громад при визначенні приналежності, спілкуванні та відчуженні в демократичному суспільстві [239, с.29]. Тому для мешканців регіону актуальним є твердження, що «розуміння простору і суспільства вимагає врахування релігійних практик, адже як організаційні та інституційні аспекти цих практик, так і індивідуальний досвід віддзеркалюється у просторовій та соціальній організації регіону».

Релігійна ідентичність у регіональному публічному просторі проявляється головним чином у трьох аспектах: релігійних культурних традиціях та звичаях, активності церков і релігійних спільнот, а також у наративах пам'яті та історії, що стосуються міжрелігійних відносин та відношення до релігійної спадщини даного регіону. Перші два часто пов'язані з релігійними громадами та діяльністю різних релігійних асоціацій. Численні публічні релігійні практики, такі як паломництва, процесії та культурні заходи, глибоко вплетені у культурну ідентичність територіальних громад і сприймаються мешканцями через призму локального почуття спільності та традицій [308, с.213]. Слід звернути увагу на особливості місцевої публічної сфери та осмислення релігійності мешканців маленьких містечок і сіл. Неспроста центрами публічної активності в Центральній та Східній Європі є, зокрема, малі міста. Однак спрощене сприйняття місцевої спільноти може обмежувати розуміння ролі релігійної ідентичності в місцевому публічному контексті.

Мале місто як соціальний простір постає в опозиції до двох крайнощів – великого міста-мегаполісу з його міською культурою та ідеалізованого образу села з типовою сільською громадою. Воно утримує елементи сільської спільноти, особливо виражені через сильні сусідські взаємини, безпосередність спілкування,

соціальний контроль, локальний патріотизм та відмінності між «своїми» та «чужими». Однак в ньому також присутні атрибути міського життя: різноманіття професій, доступ до інституцій, індивідуальна автономія та менший ступінь соціального контролю.

Як зазначає Мішталь, місто може бути сприйняте як загроза традиційним цінностям, включаючи релігійну ідентичність, але також як простір для творчості та нових вірувань [304, с.89]. Мале місто стає своєрідною лабораторією різноманіття. Тут можна спостерігати традиційні форми релігійної ідентичності, де релігія є незмінною та однозначною, вимагаючи підкорення індивіда. Ці характеристики відповідають описам народної або церковної релігійності. Однак релігійна ідентичність може також приймати форми, які є більш особистісними, рефлексивними та критичними або обмежуються лише дотриманням релігійних обрядів.

Лешек Гайос вказує, що у минулому релігія відігравала центральну роль в суспільстві, проте сьогодні існують сфери, які вийшли з-під її впливу [250, с.67]. У малих містах традиційні моделі релігійної ідентифікації перетинаються з новими соціальними змінами.

Незмінно важливою у місцевому публічному просторі залишається роль релігійних інституцій, що виконують численні суспільні функції. Релігійні громади концентрують енергію місцевої громади, виступають як організатори громадського життя і в багатьох місцях стають центром культурного та освітнього життя. Проте сьогодні роль релігійних організацій у житті місцевих громад є різноманітною і тісно пов'язана з характером соціальних зв'язків, в рамках яких реалізується релігійна ідентифікація [337, с.140].

Гуманістичний підхід розглядає місцеву громаду як символічну спільноту, яка наділяє простір певною цінністю, завдяки культурним формам та їхньому значенню і сенсу. Особливості релігійної ідентичності в посткомуністичних суспільствах (такі як релігійна соціалізація, релігійна обрядовість, сила народної релігійності) можуть інтерпретуватися як чинники, що підсилюють релігійні ідентифікації.

Відповідно до типології соціальних зв'язків, релігійна ідентичність у місцевій громаді здебільшого асоціюється з релігійною громадою, мікрорайонами або місцевими групами. У цих групах зокрема організовується релігійне життя місцевої громади. Від типу зв'язків залежить інтерпретація релігійної ідентичності. Наприклад, у великому місті хресна хода може виглядати як громадське свято, організоване церквою [273, с.80], тоді як у малому містечку її інтегративне значення поєднується з вірою та релігійним поклонінням [299, с.172].

Варто пам'ятати, за словами Павла Рибіцького, що «соціальний зв'язок формується не тільки спільністю інтересів, але і взаємодоповненням різних ідентичностей» [258, с.348]. Тому необхідно враховувати різноманіття релігійних ідентичностей у регіональному публічному просторі, а також пам'ять та історію релігійного розмаїття в регіоні.

У географічному просторі малих міст Центральної та Східної Європи сакральні споруди часто стають візитівкою архітектури міського центру. У багатьох містах ці центри зберегли свій історичний вигляд, переживши урбаністичні трансформації останніх століть, з соборами та іншими сакральними спорудами в центрі. У багатьох містах цей сакральний простір також є свідомством історичних коренів поселення.

Регіональна політика в сфері суспільно-релігійних відносин протягом століть часто кардинально мінялася. Історики підкреслюють, що у малих містах Східної Європи особливе ставлення до комерційної діяльності було тісно пов'язане з колективною ідентичністю місцевого населення [260, с.19-20]. Як згадує Єжи Єдліцький, культура і менталітет Східної Європи були спрямовані проти ідеї цивілізаційного прогресу та буржуазної конкурентної етики. Він писав, що Східна Європа знаходить у своїх кореневих цінностях основу для альтернативного цивілізаційного підходу, де в центрі не конкуренція, а спільність [262, с.59-69]. Така метафізична картина міста з'єднує аксіологічні наративи релігії з рефлексією історичної ідентичності та географією регіону. Однак

історики також вказують, що, незважаючи на зовнішній спокій, ці міста не були монолітними з релігійної точки зору і мали свої релігійні конфлікти.

Культурне та релігійне розмаїття міст Центральної Європи ХІХ-го століття є часто згадуваним фактом. Історично це був мультикультурний регіон у тому сенсі, що тут співіснували групи християн різних конфесій (католиків, протестантів, православних) та євреїв. Варто, однак, пам'ятати, що таке співіснування релігій не вписується в сучасні визначення мультикультурної спільноти [290, с.111]. Межі, що розділяли окремі групи, варіювалися від їхнього правового статусу на певній території до соціального розмежування «своїх» і «чужих» у повсякденному житті міста. Історичні свідчення багатьох міст показують, що релігійні групи діяли тут на засадах співіснування, тобто пліч-о-пліч, як закриті спільноти. Межі між ними проходили не лише на релігійному рівні, але й часто на основі національного та етнічного походження, а також правового статусу чи класової приналежності. Співпраця у публічному житті мала переважно прагматичний характер, обмежуючись конкретними сферами діяльності. На рівні міського управління така співпраця відображала інтереси різних груп мешканців. Релігійні спільноти, в свою чергу, здійснювали специфічну для себе діяльність, наприклад, благодійну або освітню для своїх членів [305, с.155]. В часи воєн, міграцій та переміщень населення у ХХ-му столітті радикально змінили релігійний ландшафт територіальних громад. Наслідком цього в міському середовищі можна спостерігати як пам'ятки різних конфесій, так і сліди втраченої культурної спадщини, як-от занедбані кладовища.

Таким чином, релігійну спадщину регіону можна сформулювати як палімпсест – простір, який створюється, стирається, реконструюється. «Ось звідкись з'являється православна церква з куполом, ось одного дня з вивісок зникає кирилиця, а наступного – латиниця, ось католики захоплюють костел, збудований багато років тому зусиллями протестантської громади, ось на місці єврейського цвинтаря зводять багатоквартирні будинки і розмічають вулиці, ось на ринковій площі скидають з постаменту статую і знову змінюють назви вулиць... У міському палімпсесті нове накладається на старе, пил сьогоденного дня падає

на пил вчорашнього. Кожне століття і навіть кожен рік чи місяць, залишає по собі якийсь сувенір. Місто-палімпсест – це простір втрат і знахідок, спогадів і пам'яті, руйнування і будівництва, зустрічей і розлук, народження і смерті» [305, с.151].

Сьогодні центральне розташування релігійних об'єктів у невеликому місті, їхня історія та монументальна цінність означають, що питання релігійної ідентифікації може бути осмислене в нових категоріях – як культурний ресурс та елемент візії територіальної громади. Різноманітні сліди релігійної ідентичності можна знайти в путівниках, листівках і розповідях, а питання релігійного розмаїття також стає основою для різноманітних заходів влади у сфері культурної політики міст – від конференцій до регулярних фестивалів. Навіть у невеликих міських центрах колись забуті культові споруди цікавлять багатьох – від мешканців, які шукають коріння і прагнуть духовності, до місцевих об'єднань чи регіональних ентузіастів, які реалізують власні інтереси. Місцева влада зосереджується на управлінні матеріальними та нематеріальними культурними ресурсами для розвитку регіону чи місцевої громади. У цій перспективі місцеві традиції, циклічні події або фестивалі, в тому числі релігійного характеру, є джерелом іміджу, туристичної пропозиції, а також простором для реалізації місцевої культурної політики. Ця діяльність має форму як офіційних стратегій промоції міста, наприклад, подання заявки на отримання статусу спадщини ЮНЕСКО, так і діяльності релігійних груп та організацій, наприклад, модернізації за рахунок європейського фінансування. Багато з них, наприклад, заходи на відкритому повітрі, фестивалі та свята, є результатом активності місцевої громади через релігійні організації. Не бракує також дискусій навколо пам'яті та прикладів нерозуміння такої діяльності, спротиву «фальсифікації історії». Тут слід зазначити, що конструктивна критика є корисною і необхідною у цій сфері. Все частіше, однак, виникають також питання щодо освітнього та громадянського виміру догляду за спадщиною на місцях [338, с.72].

О. Беїдик у своїй класифікації рекреаційно-туристських ресурсів включає пам'ятки релігійної спадщини регіону до архітектурно-історичних і відносить їх

до ресурсного гіперблоку «Суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси» [11, с.145].

В. Кравців, Л. Гринів, М. Копач, С. Кузик поділяють подібну думку та зазначають, що сакральні об'єкти є частиною історико-культурних туристичних ресурсів [93, с.43]. Сакральні об'єкти класифікуються як історичні за видом та поділяються на споруди, ансамблі, визначні місця за типом [142]. На нашу думку, до сакральних об'єктів також доцільно включати храми, храмові комплекси, церкви, лаври, монастирі, будинки молитов, синагоги, дзвіниці, а також місця, що пов'язані з життям та діяльністю визначних представників церкви.

Культові будівлі, які, крім архітектурної цінності, мають особливу духовну цінність, важливі як для територіальних громад, так і для релігійних організацій. А втім, сучасні економічні та соціальні явища (глобалізація, демократизація, міжнародні та місцеві культурні ініціативи, захист, проникнення в ринкову економіку, поширення культури, політика сприяння релігійній та етнічній ідентичності) мають значний вплив на формування іміджу регіонів [330, с.84].

Останніми роками значно розвинулася індустрія спадщини (*heritage industry*), яку можна визначити як «економічну діяльність, що базується на виробництві та продажу товарів і послуг, створених з використанням ресурсів культурної спадщини» [342, с.496-498]. У цьому новому секторі економіки значну роль відіграє індустрія туризму та відпочинку. Але не менш важливим є виробництво та продаж продукції релігійної спадщини. Крім того, релігійна спадщина в сучасному світі часто використовується для брендування місць та реклами регіонів.

Особливу увагу слід приділити сакральним і духовним місцям культурної спадщини, які, крім функцій, властивих матеріальним місцям, мають ряд нематеріальних, духовних цінностей. Те, що прийнято розуміти як сакральне місце, поєднує в собі низку правил поведінки людей відносно нього, припускає набір вірувань, пов'язане з нематеріальним світом, часто у зв'язку з духами предків чи богами. Цей факт надає сакральним і духовним місцям культурної

спадщини унікальний характер, який спонукає людей до їх відвідування, паломництва чи релігійного туризму.

Релігійний туризм можна визначити як туристичну діяльність, засновану на ресурсах релігійної спадщини, яка сприймається як суть продукту та/або послуги, що пропонується споживачеві, і є основним фактором, що мотивує споживача до подорожі [334, с.222-229]. Зазначене визначення може поширюватися на туристичну діяльність, пов'язану як із відвідуванням культових місць, так і з усією супутньою інфраструктурою. Розвиток релігійного туризму важливий з багатьох причин, адже це має позитивний вплив на економічний і соціальний розвиток регіону, створює та зміцнює ідентичність місцевої громади, допомагає зберегти культурну спадщину, сприяє соціальній згуртованості та стимулює розвиток освіти та творчості в регіоні.

Таким чином, релігійні культові будівлі не лише слугують місцем для проведення обрядів та молитов, але й стають значущими елементами культурного і історичного ландшафту регіону. Ці об'єкти можуть діяти як потужні ресурси для розвитку туризму та індустрії культурної спадщини, сприяючи зростанню економіки регіону.

Ефективне брендування регіонів з акцентом на їхніх унікальних релігійних пам'ятках може привертати додаткові інвестиції. Туристи й інші відвідувачі часто цікавляться дослідженням таких історичних місць. Більше того, ці місця можуть слугувати майданчиками для культурних подій, таких як концерти, фестивалі або виставки, залучаючи ще більше відвідувачів.

Взаємовідносини між суспільством та релігією є ключовими для регіонального розвитку. Виважена регіональна політика в сфері суспільно-релігійних відносин може сприяти зростанню регіону, підтримуючи стабільність та гармонію між різними соціальними групами.

За результатами досліджень, релігійна ідентичність у регіональному контексті виражається переважно через релігійні традиції, діяльність релігійних спільнот та історії, які відображають взаємовідносини різних конфесій та їх відношення до релігійної спадщини регіону.

У підсумку, релігійні культові об'єкти можуть стати інструментом соціального та економічного розвитку регіону, якщо їх правильно використовувати та популяризувати в контексті туризму та культурних подій.

Стратегічна мета розвитку регіонів полягає у створенні стійких основ для постійного підвищення якості життя населення. Ефективне використання природно-ресурсного потенціалу регіону, зокрема в релігійному аспекті, може сприяти досягненню цієї мети.

Державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин вимагає дотримання балансу між повагою до релігійних традицій і потребами сучасного соціально-економічного розвитку. Успішна регіональна політика зможе впровадити механізми, які підтримують релігійну гармонію та водночас стимулюють економічний розвиток.

Таким чином, під суспільно-релігійними відносинами ми розуміємо взаємовідносини між релігійними організаціями та іншими суспільними групами, а також взаємодію держави з релігійними організаціями.

Суспільно-релігійні відносини охоплюють різні аспекти, зокрема взаємодію між релігійними групами та їхні взаємовідносини з державою, роль релігії в культурі та національному житті, взаємовідносини між релігійними організаціями та іншими об'єднаннями громадян.

Це дозволяє дійти висновку, що державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин – це система принципів, що формується центральними органами виконавчої влади та реалізується місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на регіональному рівні з метою регулювання, координації та підтримки релігійних організацій, сприяння гармонійному співіснуванню різних релігійних спільнот, забезпечення свободи віросповідання, а також використання релігійних ресурсів для соціального та економічного розвитку регіону.

Ця політика може охоплювати встановлення законодавчих меж діяльності релігійних організацій, забезпечення рівних прав для всіх релігійних груп, сприяння діалогу та співпраці між релігійними спільнотами, підтримку

культурних та історичних релігійних пам'яток, а також розвиток релігійного туризму та інших видів економічної діяльності, пов'язаних із релігією.

1.3 Комплексний механізм державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин: сутність, структура та суб'єкти їх розроблення

Регіональний розвиток, значення якого неабияк зросло останнім часом, стає одним із найважливіших елементів функціонування економіки. Його корені можна відшукати в далекій давнині, починаючи від періоду, коли людина вперше взялася за землеробство, активність якої завжди набувало локального виміру, враховуючи вплив на територію проживання та господарювання. Можна навіть помітити елементи початкового формування сучасних концепцій регіонального розвитку в середньовічних автономних містах. Втім, слід відзначити, що ці дії не були комплексними, а найчастіше мали форму *ad hoc* та короткострокових проєктів, орієнтованих на досягненні конкретної мети. Лише з формуванням сучасних уявлень про місцеве самоврядування в другій половині ХІХ-го століття концепції регіонального розвитку починають кристалізуватися і набувати комплексного характеру [274, с.109].

В сучасному контексті регіональний розвиток не передбачає ізоляції місцевих громад, а навпаки, акцентує на важливості відкритості та розвитку мережеских зв'язків на міжрегіональному та національному рівнях. Це виражається через місцеву солідарність, створення нових соціальних відносин, а також через прагнення мешканців регіону оптимально використати регіональні ресурси, що сприяє економічному розвитку. Із цього випливає, що основною метою державної політики на центральному та регіональному рівні є створення нових цінностей [264, с.16].

Ярослав Жаліло також розглядає державну політику як стратегію, спрямовану на місцевий розвиток, що має на меті створення сприятливих умов для розвитку регіонів. Він розширює перелік акторів, об'єктів та суб'єктів, які

беруть участь у реалізації цього процесу, включаючи релігійні організації як потенційних активних учасників регіональної політики [58].

Державна політика розуміється як система цілей і завдань органів державної влади з управління політичним, економічним, соціальним, екологічним, соціо-гуманітарним розвитком регіонів держави, а також заходів, засобів, механізмів, інструментів, форм і методів та взаємоузгоджених дій центральних органів виконавчої влади і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з їхньої реалізації [54, с.71].

С. Романюк також вважає, що під дієвою державною політикою потрібно розуміти «систематизований вплив на регіони центрального уряду, а також його територіальних підрозділів.» [179, с.76].

Державна політика має такі складові, які одночасно є напрямками політики:

- а) соціальну (соціального захисту, житлову, демографічну, урбаністичну, рекреаційну, політику зайнятості);
- б) економічну (промислову, аграрну);
- в) екологічну;
- г) гуманітарну (національно-етнічну, культурну, освітню, суспільно-релігійну);
- д) науково-технічну;
- е) інформаційну;
- ж) зовнішньоекономічну;
- з) управлінську тощо.

Для кожної з них держава встановлює цілі, пріоритети за регіонами та визначає обсяг централізованих ресурсів. Кожна складова має свою мету, механізми, інструменти, засоби, форми і методи реалізації. Відповідно, можна говорити про економічні, соціальні, гуманітарні, політичні цілі регіональної політики.

Враховуючи те, що всі напрямки регіональної політики представлені як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні, виникає потреба у їх узгодженні між собою та доповненні одне одного в залежності від суб'єктів управління державною регіональною політикою [83, с.174].

Суб'єктами управління державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах є:

– Законодавчий орган, уряд, органи виконавчої влади які формують та реалізують політику в сфері суспільно-релігійних відносин. На цьому рівні державного управління формується державна політика в сфері суспільно-

релігійних відносинах; створюється нормативно-правове поле суспільно-релігійних відносин; розробляється комплексне бачення суспільно-релігійних відносин як на центральному так і на регіональному рівні. Також здійснюється прогнозування щодо практичного застосування інструментів та механізмів формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

– Місцеві органи виконавчої влади. На місцевому рівні державного управління реалізується використання інструментів та механізмів суспільно-релігійних відносин, визначених державою. Головною метою діяльності місцевих органів виконавчої влади є надання якісних та доступних публічних послуг, реєстрації релігійних організацій, а також розв'язання міжрелігійних конфліктів та врахування інтересів усіх релігійних спільнот.

– Органи місцевого самоврядування. На цьому рівні органи місцевого самоврядування взаємодіють з релігійними організаціями для реалізації місцевих програм та стратегій для вирішення локальних завдань.

Слід підкреслити, що запорукою успіху регіону є гармонійна співпраця всіх акторів, які є суб'єктами державної політики, а також здатність створювати та використовувати мережу соціальних, культурних та економічних зв'язки – це особливості, які є інноваційними самі по собі. Вони потребують особливої уваги, оскільки дозволяють запустити надзвичайно важливий процес формування регіонального консенсусу у сфері регіональної політики та партнерства між трьома акторами: регіональною та місцевою владою, науковою спільнотою та бізнесом [316, с.95]. Побудова партнерства в трикутнику – органи влади, науково-дослідні підрозділи, бізнес та громадськість – формує основу інноваційної системи. Проте створення ефективних партнерських стосунків між вершинами трикутника потребує змін у функціонуванні всіх сфер та значного підвищення їх відкритості до співпраці з іншими сферами та суб'єктами. Тому релігійні організації можуть відіграти роль сполучника між усіма суб'єктами управління сучасним регіональним розвитком.

Серед основних завдань суб'єктів державної політики – збереження цілісності та єдності територій, досягнення балансу між національними та регіональними інтересами, зменшення соціально-економічних відмінностей та забезпечення рівних умов для всіх громадян незалежно від місця проживання.

Існує старий та новий підхід до регіональної політики. Старий підхід характеризується виключним втручанням держави зверху. Натомість нова державна регіональна політика включає різних акторів, зокрема органи публічної влади, ділові кола, громадські та релігійні організації. Цей підхід є більш відкритим та широким, і на його основі можна розробляти модель політичної, економічної і гуманітарної співпраці між різними акторами суспільно-релігійних організацій. Нова регіональна політика служить опорою унітаризму [161, с.143]. Саме в межах нової державної політики ми будемо формувати комплексний механізм державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Сутність державної політики, яка охоплює різні аспекти суспільно-релігійних відносин, може відрізнятися залежно від рівня підходу та масштабу впровадження в різних країнах. В одних країнах вона розглядається як система державного регулювання територіального розвитку і включає в себе широкий спектр механізмів, тоді як в інших застосовується лише обмежена кількість інструментів. В контексті процесу децентралізації влади в Україні, особливо актуальним стає більш широке розуміння регіональної політики, що регулює систему місцевого розвитку [51, с.13].

Цікавим прикладом є Польща, де держава активно залучає релігійні організації до формування регіонального розвитку. За словами польського науковця А. Класіка, ключовими компонентами місцевого та регіонального розвитку, які розглядаються інтегрально, є: економічне зростання та зайнятість, підвищення добробуту та якості життя, зростання інвестиційної привабливості, технологічний прогрес та інновації, реструктуризація та диверсифікація економічної діяльності, розвиток послуги та соціальних ресурсів, підвищення професійної мобільності, розвиток інституційної інфраструктури, покращення

якості навколишнього середовища, а також збагачення ідентичності та інтеграційних процесів [265, с.395-404].

Інший польський науковець Г. Горжелак розглядає регіональний розвиток як процес, до якого залучаються регіональні органи влади та релігійні організації з метою стимулювання або підтримки економічної діяльності та/або зайнятості [255, с.19].

Таким чином, державна може залучити релігійні організації до реалізації, окрім інших, наступних цілей:

- забезпечення людей зайнятістю та доходом на тому рівні, який вони вважають за необхідний;

- забезпечення матеріальних умов життя, у тому числі харчування, житла та перебування в нешкідливому для здоров'я середовищі;

- забезпечення умов для духовного розвитку, включаючи: духовний розвиток, освіту, доступ до інформації, контакт з культурою та розвагами, подорожі та контакти з сакральною культурою;

- забезпечення відчуття безпеки та перспективи на майбутнє, включаючи відчуття стабільності (забезпечення своїх життєвих досягнень) та можливостей розвитку для наступного покоління.

Зростання регіонального розвитку дає вимірні результати як на регіональному, так і на національному рівнях. У своєму економічному змісті вони сильно підкреслюють роль усіх видів суб'єктів господарювання, які сприяють створенню нових робочих місць (збільшенню доходів місцевого населення), а отже – збільшенню доходів місцевих та регіональних бюджетів, впровадженню інновацій, технологічному та організаційному прогресу. З іншого боку, організація та ініціювання проектів розвитку на місцевому рівні всіма інституціями сприяє підвищенню конкурентоспроможності певної території, а також кращому задоволенню потреб мешканців, підвищенню рівня функціонування регіону. Тому роль органів місцевого самоврядування як адміністратора процесів розвитку полягає у створенні умов для стабільного, гармонійного та динамічного економічного розвитку даного регіону,

використовуючи всі ресурси, умови, можливості, що впливають із середовища, яке може служити для розвитку [268, с.89-90].

Зазначена позиція виправдана також тим, що допомога у створенні умов для регіонального соціально-економічного розвитку залежить не лише від фінансових можливостей чи формально-правових рішень, але, перш за все, від бажання та готовності бути задіяними всіх акторів державної регіональної політики. У цьому контексті важливого значення набуває усвідомлення регіональною владою необхідності діяльності релігійних інституцій для підтримки та стимулювання соціально-економічного розвитку регіону.

У роботі М. Долішнього висловлено думку, що внутрішні потенціали регіонів та соціально-економічне зростання територій і держави в цілому можуть бути активізовані лише шляхом застосування механізмів державної політики як важливої складової загальнонаціональної стратегії [49, с.17]. Науковець підкреслює, що саме регіональна політика має потенціал стати універсальним засобом ефективного використання внутрішніх регіональних резервів, чого складно досягти за допомогою секторальних методів управління.

На основі комунікації з релігійними організаціями та використання наявних на регіональному рівні ресурсів, задіяння інструментів та відповідних механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах відбувається стимулювання регіонального розвитку з урахуванням інтересів територіальних громад [42, с.12].

Розглядаючи реалізацію державної політики, важливо згадати, що система регіонального управління використовує специфічні механізми та інструменти цільового впливу (державного регулювання) на розвиток регіонів, зокрема соціально-економічного розвитку регіонів.

В Енциклопедії державного управління визначено механізми державного управління як способи розв'язання суперечностей явища чи процесу в державному управлінні, послідовну реалізацію дій, які базуються на основоположних принципах, цільовій орієнтації, функціональній діяльності з використанням відповідних форм і методів управління [192, с.375].

Відповідно до поглядів Н. Нижник, механізм державного управління можна охарактеризувати як складову частину системи управління, яка забезпечує вплив на фактори, стан яких безпосередньо впливає на результати діяльності управлінського об'єкта [94, с.49]. Такої ж думки О. Амосов, який визначає механізми державного управління як «сукупність форм і методів впливу регіональних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на реформування і функціонування економічних суб'єктів у всіх сегментах і ланках господарства» [3, с.11].

Таким чином, будь-який механізм регіонального управління передбачає взаємодію між суб'єктом та об'єктом. Така концепція зустрічається у дослідженнях Т.О. Максимової, яка у своїй організаційно-економічній моделі управління вводить такі складові: «суб'єкт (ініціатор), цілі, форму, методи, засоби та об'єкти» [84, с.123].

У цьому контексті під механізмом державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин мається на увазі сукупність методів і засобів впливу на економічні процеси задля реформування галузей та окремих сфер з врахуванням суспільно-релігійних відносин [163, с.72].

Механізми державної політики призначені не тільки регулювати й забезпечувати різні сфери суспільної життєдіяльності але також захищати суспільні інтереси та цінності [160, с.68]. Такою цінністю може бути свобода совісті та віросповідання.

Механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин охоплюють цілі, завдання, стратегії реформування, різні програми та заходи, що реалізовані через систему інструментів [50, с.96]. Ці механізми є системою взаємодії суб'єктів регіональної політики та релігійних організацій, спрямованою на сприяння сталому розвитку регіонів і забезпечення гармонійного функціонування релігійних спільнот на основі комплексу засобів (інструментів) і дій (програм), що відповідають стратегічним цілям і завданням.

Механізми регіональної політики включають в себе важливий аспект – вони слугують для розв'язання різноманітних проблем не тільки в сфері суспільно-

релігійних відносин, але і в економічному, соціальному, екологічному та іншому житті регіону. Г. Одінцева особливо акцентує на цьому, стверджуючи, що механізми повинні спиратися на основоположні принципи, цільову орієнтацію та функціональну діяльність з використанням відповідних методів управління, спрямованих на досягнення визначеної мети [41, с.12].

Таким чином, механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах виступають як інструменти, що дозволяють ефективно вирішувати складні завдання суспільного розвитку, дотримуючись принципів, спрямованих на досягнення визначеної мети та враховуючи особливості державної політики та сфери свободи совісті і релігійних організацій.

Розглядаючи різні підходи до визначення структури механізмів державної політики, можна сказати, що їх застосування також може стосуватися регулювання суспільно-релігійних відносин. О. Батанов, наприклад, визначає механізм державної політики як комплексну системну категорію. Ця категорія характеризується єдністю організаційних, нормативно-регулятивних, матеріально-технічних, бюджетно-фінансових, ідеологічних та соціально-культурних засобів матеріалізації волі публічної влади [108, с.338]. Завдяки цим засобам держава може здійснювати завдання і функції, що покладені на неї.

Вітчизняні наукові дослідження з огляду на характер впливаючих факторів ідентифікують різноманітні механізми державної політики. Згідно з аналізом, представленим у наукових працях [40, с.116], ці механізми включають політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові аспекти. Вони складають систему комплексного механізму державної політики, кожен з яких виконує свої специфічні функції.

Додатково, відповідно до інформації, вміщеної в «Енциклопедії державного управління», механізми державної політики можна систематизувати в аналогічні категорії [192, с.375]. Ця класифікація також підтримується у дослідженнях І. Рябко [181, с.235].

На основі проведеного аналізу можна сформулювати узагальнене розуміння системи комплексного механізму державної політики в сфері суспільно-

релігійних відносин. Важливими компонентами цієї системи є політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові механізми, кожен з яких має свої унікальні риси і виконує специфічні функції.

Для ефективного удосконалення комплексного механізму державної політики необхідно забезпечити інтеграцію та злагоджену взаємодію політичних, економічних, соціальних, організаційних та правових механізмів, а також постійно адаптувати їх до змінюваних умов та потреб суспільства. Це передбачає проведення регулярних аналізів і оцінок, а також внесення необхідних коригувань і покращень у кожен із компонентів системи.

Розгляд політичного механізму державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин варто розпочати з функцій політики та складу самого механізму. В науковій літературі зазначається, що політика виконує функції: пізнавально-прогностичну, ідеологічну, нормативно-регулятивну, комунікативну, виховну та інтегративну [109, с.97].

На основі функцій політики українська дослідниця Л. Приходченко визначає політичний механізм державної політики як «практику реалізації управлінських процедур: розробку, прийняття та реалізацію рішень; регулювання політичних криз і конфліктів; аналіз та оцінку результатів і наслідків прийнятих рішень» [114].

До складу політичного механізму державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин входить:

- 1) Інституції регіональної політичної влади (виконавчі, законодавчі та судові органи), їхні структурні підрозділи (департаменти, управління, комітети, комісії, відділи та ін.), правила їх внутрішньої організації, принципи функціонування як бюрократичних установ (спеціалізація, професійна компетентність та вимоги до кадрової політики), а також систему формальних (у рамках регіональної системи розділення влади) та неформальних взаємовідносин між ними.

- 2) Набір засобів та методів, які використовуються у керівництві роботою апарату органів регіональних органів виконавчої влади та місцевого

самоврядування та у взаємовідносинах з регіональним та політичним співтовариством, а також різні технології, що використовуються в рамках регіональних політичних режимів відповідного типу [193, с.345].

При виборі необхідного інструменту політичного механізму державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин необхідно врахувати організацію громадського та соціально-економічного простору, що впливає на спосіб комунікації між різними суб'єктами. Цей простір можна поділити на соціалізований і десоціалізований. У свою чергу, на те, як ми використовуємо простір, впливають наші стосунки з іншими людьми, які займають цей простір, риси особистості, а також інформація та ставлення, які ми маємо під час взаємодії з іншими людьми.

Формування соціального простору релігійними інституціями є ключовим аспектом у розробці ефективної регіональної політики. Ефективний обмін інформацією, який базується на етичних та моральних цінностях, відіграє важливу роль у підтримці місцевого та регіонального розвитку. Цей процес представляє собою значний виклик, який може призвести до позитивних змін і поліпшення в роботі системи, зокрема завдяки впливу регіональної політики.

На організацію громадського та соціально-економічного простору регіону впливають регіональні традиції, що можуть відрізнятися від світських традицій регіону. Релігійна традиція розглядається як з точки зору джерел у статичному підході, так і з точки зору вірних, тобто в динамічному підході. З точки зору вірних, традиція — це передусім спільна віра, якою вони живуть, проповідують, сповідують і практикують у формах релігійного поклоніння чи релігійної та моральної поведінки, та яка підтримується з одного покоління в наступне. У соціально-економічному просторі це неможливо переоцінити, оскільки стратегічні цілі регіонального розвитку завжди включають цілі створення цінностей для майбутніх поколінь. Це важливо, тому що кожна традиція створюється таким чином, що певні форми соціальної дії закріплюються і поступово стабілізуються з часом, що надає їм рис часом просто дивовижної довговічності.

Розвиваючи цю тему, слід зазначити, що як церковні, так і суспільні традиції започатковані як духовними, так і матеріальними потребами, а вони, як відомо, розвиваючі. З цієї причини можна вказати на певну креативність традиції в регіональному суспільстві, яка також є новаторською через діяльність церкви. Завдання церкви та регіональної влади – створити належний клімат для збереження добрих традицій, як церковних, так і нецерковних. Завдяки цьому є унікальна можливість, що завдання обох сторін дійдуть до нових поколінь. Проте ці важливі аспекти потребують додаткового осмислення та реалізації в конкретних управлінських діях.

Відтак політичний механізм державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин може включати такі інструменти:

– договори (меморандуми) про співпрацю: Держава може використовувати індивідуальні договори (меморандуми) між державою чи регіональними органами влади для налагодження співпраці з релігійними організаціями.

– діалог та взаємодія: державні та регіональні органи влади можуть сприяти співпраці між релігійними групами та державними структурами та органами місцевого самоврядування, стимулюючи діалог та партнерство. Такий діалог та взаємодія можуть відбуватися в рамках консультативно-дорадчих органів, молитовних сніданків тощо.

– освіта та просвітництво: Політичний механізм може також включати програми для підвищення обізнаності громадян про релігійну толерантність та розмаїття, впровадження, за бажанням батьків, загальноосвітніх предметів з основ релігієзнавства тощо.

– врегулювання конфліктів: У разі релігійних конфліктів, державні структури можуть надавати медіацію або арбітраж для вирішення таких ситуацій.

– політика релігійної свободи: Визнання та гарантування релігійної свободи може бути важливим інструментом політичного механізму, який заохочує релігійне розмаїття та толерантність.

Під економічним механізмом державної політики розуміють сукупність елементів планування та прогнозування, за допомогою яких здійснюється

формування політик економічного стимулювання, налагодження системи формування та розподілу прибутку, стимулювання до продуктивності трудових ресурсів та покращення матеріально-технічного забезпечення [53, с.329].

В економічному контексті механізм підпорядковується сукупності методичних інструментів, які підтримують моделювання варіативності прийнятих рішень, розробку аналітичних інструментів для їх реалізації, що сприяє підвищенню обґрунтованості таких рішень та зменшенню ризиків, що виникають під час їх впровадження [69, с.77-78].

В сфері суспільно-релігійних відносин економічні механізми в різних країнах можуть істотно відрізнятися в залежності від специфіки історичних та культурних передумов, а також процесу секуляризації.

У багатьох європейських країнах, які довго залишалися релігійними, секуляризація відбувалася повільно, а ось у Радянському Союзі вона була проведена насильницькими методами – держава просто заборонила релігію. Тому в багатьох західних країнах церкви зберегли за собою багато економічних прав. Наприклад, у Фінляндії усі члени лютеранських та православних общин платять податок на церкву. Цікава система в Іспанії, де громадяни під час заповнення декларації мають право обирати, чи згодні вони сплатити частину доходу як церковний податок [16].

Фінансування німецьких церков має різні джерела, проте головним і найважливішим є обов'язковий церковний податок (*Kirchensteuer*), який вперше був введений наприкінці XIX століття. Цей податок збирається з усіх віруючих, які платять прибутковий податок, і становить від 8 до 9 відсотків від суми прибуткового податку. Податок збирають державні податкові інспекції та передають його церковним структурам. Система обов'язкового податку для віруючих, така як *Kirchensteuer*, є унікальною і не зустрічається в інших європейських країнах [275, с.25-29].

Із європейських країн Нідерланди найбільшою мірою охоплені секуляризацією. Загалом держава не фінансує релігійні організації, фінансова

підтримка може надаватися лише у виняткових випадках для здійснення духовної опіки над військовими, засудженими тощо.

Особлива система фінансування релігійних організацій склалася в Австрії. Це єдина країна, в якій церква та релігійні організації фінансуються за рахунок внесків тих, хто до неї належить. Система церковних внесків залишає за церквами свободу на самостійне встановлення їх розміру та порядку стягування. Церковні внески до державних податків не прив'язуються [100, с.125].

В одних варіантах економічного механізму церква має право збирати податок і реалізує його, в інших вона має право збирати, але покладає збір на державу, в третій держава збирає податок і лише передає зібрані кошти церкві [275, с.25-29]. У разі факультативного податку Церква взагалі не бере участь у зборі податку, а лише приймає кошти, передані через державу від списання податків.

У минулих століттях церкви могли збирати публічні данини, тому що, згідно з тодішніми доктринами, така данина належала церкві за самою своєю природою як хранителю духовної сили та представнику Бога у тимчасовому світі [231, с.32]. У світській державі, заснованій на повазі до свободи совісті та віросповідання кожної людини, така теорія суперечила б положенням права, заснованому на рівності церков і нейтралітеті держави щодо них.

Механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах залежать від переслідуваних цілей в сфері відносин суспільства з релігійними інститутами. Церкви часто виконують громадські функції, ведуть благодійну та соціальну діяльність, капеланство (військове, медичне, пенітенціарне тощо), тому держави використовують економічні механізми звільнення від певних видів податків (земельний, податок на прибуток, нерухомість тощо) чи дають певні дотації, субвенції, спеціальні тарифи на постачання природного газу, електроенергії, води тощо.

Іншим важливим аспектом економічного механізму, що стосується релігійних організацій, є процес реституції – повернення церковного майна, яке було конфісковане або втрачено внаслідок історичних подій. У низці країн цей

процес вже відбувся або є в процесі здійснення. Іноді це здійснюється шляхом безпосереднього повернення майна, але в деяких випадках воно може включати виплату фінансового еквівалента, особливо коли майно було втрачено або зруйновано [15, с.5-8]. Такі реституції мають важливий економічний та символічний вплив, вони можуть забезпечити релігійним організаціям ресурси для відновлення та продовження своєї місії, а також відновити історичну справедливість.

У контексті регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, економічні механізми можуть включати наступні інструменти:

– економічне стимулювання: держава може використовувати різні форми економічного стимулювання для підтримки гуманітарної та соціальної діяльності релігійних організацій, таких як податкові пільги, гранти, субсидії та ін.;

– фінансове кредитування: держава може надавати кредити релігійним організаціям для реалізації конкретних соціальних проєктів або програм, що відповідають інтересам регіональної спільноти, наприклад, будівництва інтернатів, будинків для літніх людей, центрів для алко/нарко залежних;

– регулювання формування та розподілу доходу: держава може впливати на джерела фінансування релігійних організацій через регулювання процесу формування та розподілу прибутку;

– планування та прогнозування: органи влади можуть використовувати механізми планування та прогнозування економічного зростання для оцінки потенційного впливу діяльності релігійних організацій на сферу регіонального розвитку;

– стимулювання продуктивності трудових ресурсів: держава може заохочувати релігійні організації до використання своїх трудових ресурсів якомога більш ефективно, надаючи стимули для оформлення офіційного працевлаштування священнослужителів та церковнослужителів.

Одним з важливих видів механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах є соціальний механізм. Його суть, в широкому розумінні, полягає у координації та упорядкуванні дій людей в суспільстві, що здійснюються

ними та спрямовуються на них. У таких системах управління, що функціонують у соціальному середовищі, людський фактор виступає ключовим та визначальним [223, с.97].

Соціальні механізми спрямовані на організацію та координацію колективних дій громадян для досягнення поставленої мети. Потреба у створенні та розвитку соціальних механізмів виникає з огляду на суспільний характер регіону.

Соціальні механізми в державній регіональній політиці – це, по суті, заходи, спрямовані на покращення якості функціонування соціальної системи регіону, у тому числі й на покращення забезпечення соціальної безпеки [187, с.129].

Стан соціальної безпеки у суспільстві перебуває у прямій залежності від рівня життя населення, а соціальна безпека не може бути забезпечена лише діями офіційних та неофіційних владних інституцій, так як потребує сприятливих соціально-економічних умов [35, с.97]. За даних умов основним завданням системи забезпечення соціальної безпеки стає контроль за соціальними процесами та недопущення погіршення стану соціальної системи та її елементів.

Соціальні механізми державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин можуть використовувати такі інструменти:

– партнерства між церквами та державними органами чи органами місцевого самоврядування: у деяких випадках церкви або релігійні організації можуть виконувати певні соціальні функції, наприклад, у сфері освіти або надання соціальних послуг. Ці партнерства можуть передбачати спільне фінансування, передачу ресурсів або співпрацю в певних проєктах;

– соціальне планування і діалог: релігійні лідери часто володіють значною довірою в місцевих територіальних громадах і можуть бути важливими партнерами у соціальному плануванні. Вони можуть допомагати враховувати релігійні та культурні особливості територіальної громади при формуванні соціальних політик;

– нормативна регуляція: держава може встановлювати норми та стандарти для діяльності релігійних організацій, особливо коли вони здійснюють громадські функції або отримують державне фінансування за надання соціальних послуг;

– фінансова підтримка: держава може надавати фінансову підтримку релігійним організаціям для виконання певних соціальних функцій або стимулювати до реалізації соціально значимих проєктів;

– програми з миробудування та посередництва: у регіонах, що страждають від конфліктів або розділені за релігійними або етнічними походженням, релігійні лідери та їхні організації можуть бути важливими партнерами у програмах миробудування та посередництва.

Щодо організаційних механізмів державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах, то вони також є важливим елементом для створення сприятливих умов для регіонального розвитку.

«Організувати» означає формувати систему вперше або удосконалювати її стан в процесі функціонування, пристосовуючи її до внутрішніх та зовнішніх умов, що постійно змінюються [73, с.52].

Термін «організація» можна інтерпретувати в трьох контекстах:

– як внутрішню впорядкованість, взаємодію елементів сукупності, системи або цілого;

– як сукупність процесів, спрямованих на формування та розвиток взаємозв'язків між частинами цілого;

– як об'єднання людей, що спільно реалізують конкретну програму або мету.

Організаційна діяльність охоплює різноманітні дії, спрямовані на виконання оперативних завдань, матеріально-технічних операцій [55, с.183].

В контексті державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин під «організаційним механізмом» ми розуміємо сукупність заходів, інструментів і методів впровадження організаційних змін в сфері свободи совісті та релігійних організацій, системне використання яких сприятиме регіональному розвитку.

Правильне розуміння завдань, що вирішуються за допомогою організаційного механізму, має важливе значення. Основними з них є формування структури суб'єкту управління (апарату) та структури системи управління. Організаційна структура представляє собою внутрішній системний порядок, форму організаційних відносин та елементів, яка створюється суб'єктом управління з метою оптимізації зв'язків та відносин [56, с.50].

Формування завдань організаційного механізму державної регіональної політики досить вдало представлено у науковій праці І. Сауха. Йдеться, зокрема, про такі: 1) забезпечення необхідними компетенціями та ресурсною базою; 2) розподіл ресурсів у значущих ланках ланцюжка цінності; 3) вироблення політики та процедур на підтримку стратегій; 4) запровадження методик безперервного вдосконалення; 5) впровадження інформаційних, комунікаційних та інших систем; 6) розробка системи стимулювання за досягнення цілей; 7) створення корпоративної культури і системи лідерства [182, с.210].

Організаційна структура управління державною політикою в сфері суспільно-релігійних відносин – це сукупність владних структур, що формують та реалізують сферу релігії, та взаємозв'язків між ними, що має ієрархічну побудову за рівнями підпорядкованості та відображає розподіл відповідальності і повноважень щодо прийняття рішень. Реалізація організаційного механізму державного управління в цій сфері в регіоні здійснюється шляхом застосування відповідних методів і засобів. Основними в цьому контексті виступають: метод моделювання організаційних систем та засоби – розробка планів, розписів, програм тощо.

Реалізація організаційних механізмів державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин може здійснюватися через додаткові інструменти, такі як:

– створення та розробка регіональних програм: це включає розробку стратегій регіонального розвитку, інвестиційних програм, програм з розвитку релігійного туризму тощо, з метою досягнення сталого розвитку регіону. Ці програми можуть бути спрямовані на підвищення рівня розуміння та

взаємоповаги між різними релігійними групами, використання туристичного потенціалу, вивчення етно-релігійних особливостей та ін.;

– створення міжрелігійних майданчиків: це забезпечує обмін знаннями та досвідом між різними учасниками процесу, а також сприяє взаєморозумінню та кооперації;

– навчальні курси та робота з молоддю: освітні програми можуть бути розроблені для вивчення та впровадження найкращих практик у сфері суспільно-релігійних відносин;

– створення регіональних консультативно-дорадчих органів: це органи, що складаються з представників різних релігійних спільнот та громадських організацій, які співпрацюють заради підвищення рівня добробуту регіону;

– моніторинг і оцінка стану суспільно-релігійних відносин: неперервний моніторинг та оцінка діяльності релігійних організацій допоможуть у виявленні проблем та підготовці відповідних рішень в сфері суспільно-релігійних відносин;

– створення відповідних структурних підрозділів в місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування: створення структурних підрозділів з питань релігії дозволить ефективно реалізовувати державну регіональну політику в сфері суспільно-релігійних відносинах.

Одним із ключових механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах є правовий механізм, який ґрунтується на принципі верховенства права. Даний принцип втілює ідею пріоритету правових норм над державою, а також пріоритету природних прав людини в суспільстві. Цей принцип реалізується через верховенство конституції та законів і пронизує всі аспекти відносин між суспільством і релігійними організаціями.

Принцип верховенства права також передбачає, що державне втручання відбувається передусім через механізми правових норм, зокрема публічного права. Ці норми спрямовані на забезпечення загального інтересу та встановлюють конкретні «правила гри» для учасників суспільно-релігійних відносин [104, с.7].

Регулятивне забезпечення державної політики у сфері релігії охоплює широке коло правових актів, які можна поділити на три групи залежно від їх

походження. Перша група включає міжнародні нормативно-правові акти, друга об'єднує Конституцію і закони України, а третя – підзаконні акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування [166, с.156].

Міжнародне право в цілому встановлює основоположні стандарти, які стосуються права на свободу совісті та релігії. Серед міжнародних актів, які визначають основу права на свободу совісті, слід відзначити Статут ООН (1945), Загальну декларацію прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) та його додаткові протоколи, Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації за релігійними або іншими переконаннями (1981), Конвенцію про захист прав людини і основних свобод (1950), Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва у Європі (Гельсінкі, 1975), Підсумковий акт Мадридської зустрічі (1980), Підсумковий документ Віденської зустрічі (1989) та інші.

Документи на кшталт Заключного акта Гельсінкі 1975 року, Мадридського документа 1983 року, Віденського документа 1989 року, Копенгагенського документа 1990 року, Будапештського документа 1994 року, Маастрихтського документа 2003 року встановлюють міжнародні принципи та механізми суспільно-релігійних відносин. Держави беруть на себе зобов'язання вживати необхідних заходів для забезпечення свободи особи виражати, самотійно або в колективі, свою релігію або віру, діяти відповідно до власної совісті. У цьому контексті, уряди зобов'язані проводити консультації з релігійними організаціями та установами, що здійснюють свою діяльність у конституційних межах, у всіх випадках, коли це необхідно.

Головними принципами регіональної політики, закладеними в Європейській хартії місцевого самоврядування (1985), Хартії з регіоналізму (1988) та Декларації щодо регіоналізму в Європі (1996), є децентралізація повноважень, ослаблення домінування центру та надання широких прав регіонам. Це обумовлено тим, що місцеві органи влади найкраще ознайомлені з проблемами регіонів і володіють інформацією про ці проблеми, тому вони здатні більш ефективно розв'язувати їх.

У межах європейської регіональної політики органи місцевого самоврядування прагнуть створити систему влади зі збалансованими механізмами і процедурами, в якій місцеві органи влади беруть участь у розробленні планів і стратегій не лише на рівні регіону, але також мають вплив на формування політики на національному рівні.

Ці нормативно-правові документи та документи Європейського Союзу відкрили нові перспективи для реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, як політики згуртування та розвитку. Вони стимулюють економічну та інвестиційну діяльність, сприяють розвитку інновацій та створенню нових робочих місць. Такий підхід сприяє зміцненню регіональних зв'язків, ефективному розвитку регіонів та підвищенню їх конкурентоспроможності.

Важливою також є практика Європейського Суду з прав людини в сфері суспільно-релігійних відносин. Європейський Суд з прав людини підкреслює, що правові механізми, що застосовує держава в сфері суспільно-релігійних відносин, мають залишатися нейтральними, а держава – неупередженою у здійсненні своїх регуляторних повноважень у сфері свободи віросповідання та у відносинах із різними релігіями, конфесіями та віруваннями [170]

Одним із правових механізмів державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин є надання правосуб'єктності релігійним організаціям. Це право на самостійне функціонування є важливим аспектом забезпечення свободи релігії чи переконань. Однак необхідно враховувати, що релігійні організації, які не мають статусу юридичної особи, можуть зазнавати обмежень у своїх правах і можливостях для сповідання релігії чи переконань, що може загрожувати їхній життєздатності та вільному вираженню віросповідання разом з іншими.

Тому, хоча релігійні організації не можуть бути примушені набувати статус юридичної особи, важливо створювати умови, в яких вони мали б доступ до правосуб'єктності, яка забезпечує їхню свободу і визнання їхнього важливого внеску у суспільно-релігійне життя [169].

Внутрішня структура релігійної організації та норми, що регулюють членство в ній, визначають спосіб, в який такі організації виражають свої погляди та дотримуються своїх релігійних традицій [171].

Це положення відображає принцип внутрішньої автономії релігійних спільнот. Правові механізми державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин можуть бути реалізовані через такі інструменти:

- законодавство: важливо розробити і впровадити законодавчі ініціативи, які поважають свободу совісті та релігії, а також сприяють нейтральності держави щодо релігійних питань. Це може включати активізацію законодавчої діяльності з метою усунення пробілів у сучасному законодавстві;

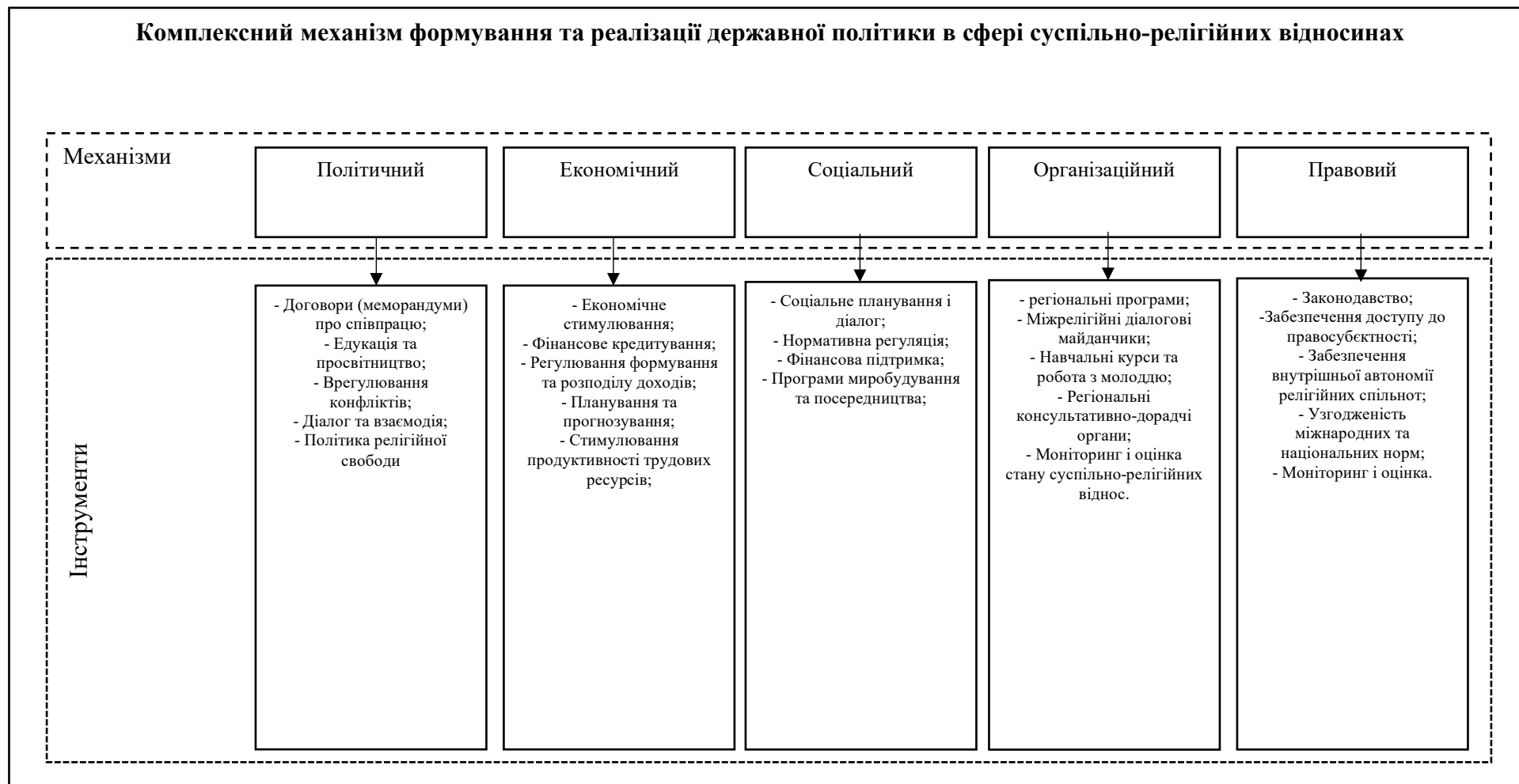
- забезпечення доступу до правосуб'єктності для релігійних організацій: держава повинна активно допомагати релігійним організаціям здобувати правосуб'єктність, щоб вони могли вільно виражати свої віросповідання та діяти в межах закону. Водночас, це не має ставати обов'язковою умовою для їх функціонування;

- забезпечення внутрішньої автономії релігійних спільнот: держава повинна гарантувати право релігійних спільнот на внутрішню автономію, дозволяючи їм визначати власні норми та структури без втручання місцевих органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування;

- узгодження міжнародних та національних норм: потрібно забезпечити належне узгодження міжнародних та національних норм, що регулюють суспільно-релігійні відносини на регіональному рівні;

- моніторинг і оцінка: необхідно забезпечити постійний моніторинг та оцінку державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, а також враховувати результати цієї оцінки при формуванні та впровадженні нових законодавчих ініціатив.

Рис. 1.3. Комплексний механізм формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

[Джерело: власна розробка дисертанта]

Слід підкреслити, що зазначені інструменти в описаних механізмах формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин не є вичерпні та можуть і повинні бути доповнені. Сюди також можна віднести:

- інвестиції в релігійну освіту та просвітництво;
- формування мережі релігійних навчальних закладів та науково-дослідних центрів;
- створення релігійних кластерів та мереж, що включають духовенство, віруючих, науковців, державні органи;
- розробка та реалізація проєктів регіонального/місцевого розвитку, спрямованих на гармонізацію суспільно-релігійних відносин;
- застосування державного фонду регіонального розвитку для підтримки релігійних спільнот;
- розробка угод про регіональний розвиток, що включають питання релігійної політики;
- реалізація державних цільових програм, спрямованих на підтримку релігійних організацій;
- розробка програм для подолання релігійних конфліктів та дискримінації на територіях;
- застосування принципів публічно-приватного партнерства в релігійній сфері;
- сприяння міжконфесійному та міжрегіональному діалогу;
- розвиток місцевого самоврядування в релігійних питаннях та стимулювання самоорганізації віруючих;
- використання територіального маркетингу і брендингу для підвищення ролі релігії в соціокультурному житті регіону;
- підготовка кадрів для управління релігійними процесами на регіональному та місцевому рівнях;
- розвиток нових видів капеланства, тощо [70, с.25].

Використання тих чи інших механізмів державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин значною мірою залежить від потенціалу регіонів, територіальних відмінностей їхнього розвитку, особливостей регіональних проблем, ступеня децентралізації державного управління, культурних чинників, ступеня залучення релігійних організацій тощо.

При вдосконаленні існуючих механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, на нашу думку, варто враховувати:

- основні фактори, що визначають положення регіону, аналіз релігійних організацій, розташованих на його території, стратегічні зони релігійного впливу (бажано в кожному територіальному утворенні) регіонального значення;

- потенційно конкурентні релігійні спільноти і організації в регіоні, а також важливі для них інфраструктурні елементи, такі як святині, навчальні центри, храми, капища, монастирі, лаври тощо;

- зони релігійного впливу та ресурси в регіоні, а також можливості залучення ресурсів, що є за його межами, для забезпечення потреб релігійних організацій;

- зовнішні доступні зони стратегічних релігійних ресурсів у сусідніх регіонах;

- спільні інтереси бізнесу, наукових кіл, громадських та релігійних організацій при формуванні планів та стратегій регіонального розвитку;

- потенційні ризики впливу на релігійну політику регіону від зовнішнього середовища.

Механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин відіграють важливу роль у формуванні гармонійного та стабільного суспільства. Вони стають ключовим засобом для забезпечення балансу між різноманітними релігійними переконаннями та культурними традиціями, які існують у суспільстві.

Ефективні механізми державної політики сприяють захисту прав та свобод усіх релігійних груп. Це включає свободу віросповідання, рівність перед законом без дискримінації за релігійними ознаками та захист від релігійного насильства та

нетерпимості. Через такі механізми держава забезпечує створення безпечного та відкритого середовища, де кожен громадянин може вільно виражати та практикувати свої релігійні переконання. Механізми державної політики спрямовані на форсування діалогу та взаєморозуміння між різними релігійними спільнотами. Також механізми державної політики відіграють важливу роль у забезпеченні соціальної інтеграції релігійних меншин. Це означає, що держава забезпечує рівний доступ до соціальних послуг, освіти, працевлаштування та участі у громадському житті для всіх громадян, незалежно від їхньої релігійної приналежності.

Висновки до розділу 1

1. В ході аналізу та систематизації наукових джерел та науково-категоріального апарату дослідження було виявлено, що концептуальний базис «суспільно-релігійних відносин» охоплює сукупність законодавчо встановлених форм і принципів взаємодії суб'єктів — державних органів, органів місцевого самоврядування, бізнесу, громадських організацій та інституціоналізованих релігійних утворень, до яких належать, релігійні центри/управління, місії, релігійні громади, братств, духовні навчальні заклади.

Термін «державна політика у сфері суспільно-релігійних відносин» репрезентує систему ідей, принципів та стратегій, організаційно-практичних заходів та державних дій, спрямованих на регуляцію суспільних відносин, асоційованих зі світоглядною та релігійною самореалізацією особистості. Державна політика в сфері суспільно-релігійних відносин має на меті не лише забезпечення свободи совісті та релігії, а й створення умов для гармонійного співіснування суспільства та церкви на демократичних засадах.

Головна мета державного управління в даному контексті полягає у нормативному регулюванні партнерських відносин між державою та релігійними структурами, при цьому основоположним є пріоритет прав і інтересів людини, а також повага до її честі та гідності.

Характер та динаміка відносин між державою і церквою залежать від ряду чинників, включаючи ступінь інтеграції або дезінтеграції державних та релігійних організацій, культурно-історичні традиції, глобальні тенденції, а також залучення різних політичних сил та суспільних груп. Варто відзначити, що в різних географічних та культурних контекстах суспільно-релігійні відносини можуть приймати різноманітні форми, що відображає множинність моделей та підходів до їх регулювання.

2. Регіональна ідентифікація, яка конструюється на основі спільної релігії, мови, історичної спадщини, традицій та символів, відіграє ключову роль у формуванні стабільних та гармонійних відносин в регіоні.

В рамках даної політики релігія виступає важливою складовою культурної самобутності регіонів, а розуміння її ролі та взаємозв'язку з іншими аспектами суспільного життя може сприяти ефективності заходів, які впроваджуються. Релігійні громади виступають як концентратори енергії місцевої громади, часто беручи на себе роль організаторів громадського життя та стаючи центрами культурного та освітнього простору.

Центральною метою державної політики в цьому аспекті є забезпечення гармонії та взаємоповаги між різними релігійними та культурними групами через підтримку діалогу та співпраці, розвиток освітніх ініціатив, а також – інтеграцію релігійних організацій у регіональні соціокультурні проєкти.

Для реалізації такої політики важливо формувати стратегії, які б враховували історичні, культурні, і національні особливості регіону, сприяючи створенню умов для плідної взаємодії всіх суб'єктів суспільно-релігійних відносин.

Державна регіональна політика у сфері суспільно-релігійних відносин повинна бути багатоаспектною та адаптивною, що дозволить забезпечити стабільність та гармонію у регіоні та сприяти зміцненню національної єдності та безпеки.

3. Ключова роль у формуванні гармонійного розвитку регіонів та підвищенні їх соціально-економічного зростання належить розробленості

механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Сутність механізмів регіональної політики полягає у визначенні та застосуванні сукупності форм і методів впливу територіальних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування на реформування і функціонування економічних суб'єктів у всіх сегментах і ланках господарства. Це передбачає активізацію внутрішніх суспільно-релігійних потенціалів регіонів для досягнення стабільного соціально-економічного зростання територій та держави в цілому.

Державна політика має бути орієнтованою на широке залучення релігійних організацій у процес формування регіонального розвитку, використовуючи їх потенціал для мобілізації громадських ініціатив та підтримки гармонійного соціального життя.

Розглядаючи класифікацію механізмів, варто відзначити, що вони можуть бути поділені на політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові. Кожен з цих видів має свою специфіку і направленість, що разом дає можливість формувати всеосяжний та багатогранний підхід до управління регіональним розвитком в контексті суспільно-релігійних відносин.

Державна політика, будучи важливою складовою загальнонаціональної стратегії, відіграє значущу роль у забезпеченні благополуччя та стабільності суспільства через ефективне використання внутрішніх ресурсів кожного регіону.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

2.1 Формування суспільно-релігійних відносин: від епохи національно-визвольних змагань до сучасності

Для конструювання ефективної державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин слід інтегровано аналізувати історичні передумови цієї сфери. Нинішній етап суспільно-релігійних відносин на теренах України, а також пов'язані з ними інститути державного управління, є континуаторами існуючих традицій та організаційно-правових механізмів. Останні, маючи змінні форми та статуси, були актуальними в Україні не лише протягом періоду її суверенітету, але й протягом понад століття, починаючи з моменту осмислення актуальності цієї сфери наприкінці 1917 року та ініціювання у січні 1918 року спеціального Департаменту ісповідань Міністерства внутрішніх справ.

Емпіричний досвід формування суспільно-релігійних відносин у період становлення вітчизняної державності і національно-визвольних змагань відзначається проблемами та викликами, які мають багато спільного з сучасними викликами для України: інтенсивною опозицією з боку Росії, негативною економічною ситуацією, російсько-українською війною, недостатньо стабільними державними інституціями, нечітко визначеним статусом ключового регулюючого органу у сфері суспільно-релігійних відносин, а також відсутністю інтегрованої діяльності на регіональному рівні.

Багатовіковий досвід співіснування церкви та держави є критичним для аналізу основних закономірностей та впливових факторів, що формували державно-правові та соціокультурні цінності у соціумі. Аналітичний огляд історичних передумов та траєкторії розвитку релігійних інституцій та державних структур дозволяє виявити сильні сторони та виклики їх сучасної взаємодії,

прогнозувати напрямки демократичного та проєвропейського розвитку України, а також знаходити шляхи до гармонізації релігійного контексту в Україні, аспект, який вимагає співробітництва між релігійними організаціями та державою з метою досягнення стабільності.

На погляд А. Колодного, еволюція суспільно-релігійних відносин в історичному контексті виокремлюється такими моделями:

1. Київсько-Руська модель – симфонія між державою і церквою;
2. Козацька та могилянська моделі (XVI – XVII століття) – характеризуються особливістю, коли захист православної церкви відбувається не стільки з боку держави, як у попередній моделі, а завдяки діяльності інших, недержавних сил. Православ'я стає одним із гасел Визвольної війни українського народу середини XVII століття;
3. Модель, в якій церква інтегрується в державні структури (синодальний період);
4. Моделі доби українського державотворення у 1917 – 1919 роках;
5. Радянська модель взаємодії держави та церкви [1, с.602-603].

Г. Сергієнко вважає, що починаючи з 1917 року можна визначити три ключові періоди конституційно-правового регулювання відносин між державою та релігійними об'єднаннями на теренах сучасної України:

1. Демократичний період (1917–1920 роки) – у цьому контексті відзначається, що юридична регламентація вказаних відносин, здійснювана актами Центральної Ради УНР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, Тимчасового Робітничо-селянського Уряду УСРР, була спрямована на більш демократичне регулювання порівняно із законами Російської імперії;
2. Репресивний період (1921–1990 роки) – у рамках цього періоду можна виділити наступні етапи: 1921–1942, 1943–1959 та 1960–1990 років;
3. Сучасний період (з 1991 року до наших днів) – цей час характеризується лібералізацією конституційно-правового регулювання відносин між державою та релігійними об'єднаннями. Зокрема, ініціатива таких змін була розпочата з моменту прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»,

який вніс істотні позитивні корективи до механізму забезпечення свободи віросповідання [184, с.21].

Для цілей нашої дисертації ми використали періодизацію, запропоновану А. Колодним та Г.Л. Сергієнко, яка стосується етапів розвитку державно-церковних відносин на території України. Наше дослідження розпочнеться з етапу українського державного будівництва 1917-1919 роках. Цей період є ключовим, адже саме тоді було закладено основу для формування державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

У цей період в Україні були засновані державні інститути, які взяли на себе відповідальність за формування та впровадження державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин. Цей час характеризувався особливими рисами релігійного життя та культурними традиціями України.

У новітній українській історіографії перше цілісне та докладне вивчення релігійної політики урядів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР представлено у тритомному дослідженні «Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр.», авторства В. Уляновського та Б. Андрусішина [5, с.135]. У кожному томі представлені специфічні розділи, присвячені розгляду державної політики відносно релігійних співтовариств. У цих томах детально розглядається позиція політичних еліт національних урядів до релігійної проблематики, презентується законодавча основа та конструкція державних виконавчих структур, задачею яких було регулювання питань, пов'язаних із церквою. У дослідженні акцентується увага на ключових напрямках роботи центральних виконавчих органів у релігійному контексті, зокрема Департаменту віросповідань. Цінно, що автори, приділяючи основну увагу взаємодії держави і православної церкви, намагалися також охопити й інші розповсюджені конфесії, такі як греко-католицизм, римо-католицизм тощо. У преамбулі вони акцентують, що у період 1917–1921 років релігійне питання не мало первинного пріоритету і спочатку розглядалося адгократично. Вони стверджували, що релігійна політика національних урядів базувалася на їх «ставленні до старої системи влади і способу життя» [203, с.165].

Лютнева революція 1917 року призвела до краху самодержавства та запуску нових політичних динамік. Представники діючих політичних рухів цього періоду стали піонерами державотворчих ініціатив. Саме у березні 1917 року було засновано Українську Центральну Раду, яка виконувала роль національного законодавчого органу. Незабаром розпочали діяльність президія та постійні комісії Центральної Ради, процес формування системи державних інституцій набрав обертів, а пізніше була розроблена нормативна база. «Наказ Українській Центральній Раді» став першим ключовим документом, що регулював діяльність Центральної Ради, закріплюючи діючий режим та визначаючи компетенції та механізм дії комітетів, комісій, секретаріатів та інших структурних підрозділів [29, с.13].

Універсалом Центральної Ради від 10 червня 1917 року була оголошена автономія України, а також засновано Генеральний секретаріат як виконавчий орган. До його складу входило 14 генеральних секретарів, а також генеральний контролер та генеральний писар. При секретарі з питань міжнаціональних відносин діяли троє товаришів секретаря, які представляли великоросів, євреїв та поляків. Ці товариші секретаря виконували функції заступників секретаря, маючи повноваження у сферах національних та релігійних меншин [98]. Варто відзначити, що усі нормативні акти, оформлені українською мовою, додатково публікувалися на мовах представлених національних меншин.

Духовенство з національними поглядами підтримувало концепцію єдності української держави, сподіваючись на можливе відродження національної Православної Церкви. Наприклад, на загальних зборах братії Києво-Печерської Успенської Лаври була прийнята резолюція про визнання Української Центральної Ради як верховної влади в Україні [212]. Різноманітні релігійні громади з усієї країни виявляли аналогічну підтримку. Проте на ранніх етапах своєї діяльності Центральна Рада не проявляла особливого інтересу до бажань церковних кіл долучитися до державотворчих ініціатив в Україні.

За ініціативою професора І. Огієнка та кількох релігійних лідерів у 1917 році було засновано Церковну Раду з метою об'єднання духовенства та відродження

національної Православної Церкви. Одним з перших кроків цієї Ради було пропозиція заснування центрального державного органу з питань релігії, який повинен був мати широкі повноваження в сфері державно-релігійних відносин. Для керівництва таким органом рекомендували І. Огієнка [96, с.84]. Втім Михайло Грушевський, голова Центральної Ради УНР, засновуючись на своїх політичних поглядах, вважав недоречним державне втручання в релігійні питання, акцентуючи на рівних правах для всіх етнічних і релігійних меншостей. У своєму посланні до представників етнічних та релігійних меншостей Грушевський стверджував: «Ми сподіваємося, що представники національних меншостей України сприймуть своє становище з розумінням і зроблять кроки на зустріч, тим самим підтверджуючи позицію захисників прав національних меншостей... Права національних меншостей будуть гарантовані! Кожна національна чи релігійна група матиме право створювати свої культурні і релігійні об'єднання та установи, а також отримувати підтримку з автономного бюджету України» [36].

У січні 1918 року, у зв'язку з реорганізацією Генерального секретаріату у Раді Народних Міністрів, були засновані спеціалізовані національні міністерства: Міністерство великоруських, Міністерство польських та Міністерство єврейських справ. Проте окремого органу для державно-релігійних відносин так і не було запроваджено.

Після численних закликів Олександра Лотоцького, генерального писаря, про створення державного органу з державно-релігійних питань, було засновано Департамент ісповідань при Міністерстві внутрішніх справ. На чолі департаменту став Микола Безсонов, але він не отримав підтримку у церковних кругах. Його як тимчасового директора департаменту на короткий час замінив В. Рафальський. 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів УНР Володимир Чехівський був затверджений директором департаменту ісповідань із статусом заступника міністра. Завдання департаменту включали інформування церковних установ про урядові рішення, контроль за їх виконанням, фінансування священнослужителів, цензуру церковних публікацій, а також облік і зберігання релігійних реліквій.

На регіональному рівні державна політика в сфері державно-релігійних відносин здійснювалася через губернських комісарів. Вони, як представники держави та органи адміністративного контролю, мали ряд повноважень: 1) узгодження рішень православних єпархій та релігійних організацій із національними інтересами; 2) заборона вивезення церковних цінностей за кордон; 3) забезпечення української мови у спілкуванні церковних органів з державними установами; 4) сприяння українізації в духовних навчальних закладах; 5) представництво державних інтересів на єпархіальних з'їздах [207, с.34-35].

У завершальний період свого існування Центральна Рада активізувала свою участь у формуванні політики в сфері державно-релігійних відносин. 2 березня 1918 року було створено комісію з Православно-Церковних справ при Департаменті ісповідань. Основним завданням комісії було вивчення аспектів реформування Православної Церкви та обговорення можливості заснування незалежної Української Православної Церкви [214]. Уряд УНР під керівництвом В.О. Голубовича виділяв бюджетні кошти для фінансової підтримки духовенства. Розподіл цих коштів між повітами відбувався через Департамент ісповідань. На місцевому рівні кошти розподілялись повітовими єпархіальними управами за активної участі представників духовенства та церковних служителів. Єпархіальні управи відповідали за звітування про використання коштів перед Департаментом ісповідань [159].

Департамент, між іншим, займався питаннями введення української мови в богослужінні та регулюванням матеріальних аспектів церковного життя. 10 квітня 1918 року Департамент ісповідань звернувся до управителя Київської єпархії, єпископа Никодима, із пропозицією проводити богослужіння українською мовою. Проте духовенство ставилося до цього з позиції, що таке питання не входить в компетенцію державних структур, а є виключно під віданням Всеукраїнського Православного Собору [213].

Молода держава не мала власної Конституції та чітко виокремлених повноважень своїх державних органів. Діяльність центральних державних інститутів регулювалося Універсалами Центральної Ради та урядовими

деклараціями. Однак ці документи часто мали узагальнений характер і не конкретизували принципи створення, структури, юридичного становища та компетенцій органів. Центральна Рада не змогла прийняти жоден законодавчий акт, що регулював би суспільно-релігійні відносини, чи визначав би статус для Департаменту ісповідань [53].

29 квітня 1918 року, у день, коли Центральна Рада ухвалювала «Статут про державний устрій, права і вільності УНР», який слугував своєрідною Конституцією, стався державний переворот, через що цей Статут так і не був введений в дію. Запропонований проєкт Конституції не містив конкретних положень стосовно статусу церкви в УНР або питань регіонального управління [75].

Після державного перевороту до влади прийшов генерал Павло Скоропадський, який того ж дня було проголошено гетьманом України. Під час гетьманату Скоропадського відбулися істотні зміни в політиці держави щодо суспільно-релігійних відносин. Основними документами цього періоду стали Гетьманська грамота «До всього Українського народу» [29, с.53] та Закон «Про тимчасовий державний устрій України». Останній закріплював політику підтримки православної церкви, а також гарантував право всім громадянам, незалежно від їхньої віри, вільно сповідувати обрану релігію та виконувати релігійні обряди.

Скоропадський приділяв велику увагу відносинам між державою та церквою. У цьому контексті Департамент ісповідань було перетворено на Міністерство ісповідань, що включало в себе канцелярію, відділи для Православної Церкви, інославних церков, різних релігійних організацій, духовних шкіл (від нижчих до вищих) та видавничий відділ. Міністерство активно формувало державну політику в сфері релігії. За ініціативою міністра ісповідань В. Зеньковського було прийнято рішення виділити 15 млн. крб. на підтримку духовенства, що потребувало евакуації з Волині, Холмщини, Гродненщини, Поділля та Мінської губернії. За сприяння Міністерства досягнуто угоди з

австрійською владою про повернення 50 православних священників і дияконів на Холмщину.

Однак вже 14 грудня 1918 року, зіткнувшись з опором січових стрільців і повстанців, що обложили Київ, П. Скоропадський був вимушений відмовитися від своїх повноважень. Директорія прийшла до влади, а головне керівництво перейшло до Симона Петлюри, який очолював рух проти гетьманату [105, с.58]. На наступний день, за партійним розподілом, було створено новий уряд УНР – Раду Народних Міністрів.

Визнаючи недоліки підходів своїх попередників у питанні залучення підтримки суспільства та церкви, Директорія активізувала роботу у сфері суспільно-релігійних відносин. 1 січня 1919 року уряд Директорії затвердив Закон «Про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви» [209]. Цей документ мав на меті інтеграцію духовенства у державотворчий процес, та активізацію співпраці держави з релігійними організаціями.

Відповідно до цього Закону, для управління справами Української Автокефальної Православної Церкви було створено Український Православний Синод, членів якого підтверджував уряд. Синод на своїх засіданнях повинен був мати представника влади, якого призначав відповідний міністр. Обов'язки державного представника включали інформаційне забезпечення, роз'яснення законодавства, контроль за його виконанням Синодом. Крім того, цей представник мав можливість висловлювати незгоду з рішеннями Синоду, звертаючись до Ради Міністрів. Закон забезпечував державне фінансування церковних структур і гарантував їх незалежність від Всеросійського патріарха. Рішення, прийняті Синодом, набували чинності після їх затвердження урядом.

Слід відзначити, що Директорія прагнула забезпечити рівні права для всіх етнічних та релігійних груп, а також припинити єврейські погроми, які часто відбувалися в регіонах. З цією метою було прийнято Закон «Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій» та Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності». Останній визначав кримінальну відповідальність за дії, які

порушували честь та гідність національних меншин. Було також відновлено дію Закону УНР «Про національно-персональну автономію», згідно з яким меншиною надавалося право створювати свої об'єднання та союзи, які мали на меті вирішення проблем у регіонах. Наприклад, голови органів управління єврейських релігійних громад зверталися до Міністерства єврейських справ із проханням про фінансову підтримку гуманітарних закладів та задоволення релігійних потреб [217]. На регіональному рівні вживалися заходи для підтримки духовенства, яке підтримувало національну ідею. Українське православне братство на честь Кирила і Мефодія та представники українських православних парафій отримали фінансову підтримку від уряду для підтримки національних лідерів у сфері релігії [216].

Однак Директорія не надавала належної уваги конфесіям, які не були православними. Ініціативи щодо включення інших конфесій до державного будівництва виходили безпосередньо від релігійних громад. Наприклад, Греко-Католицька Церква висловлювала прохання про створення спеціалізованого відділу при Міністерстві ісповідань для ефективної взаємодії з державними органами [211].

Після перейменування Міністерства ісповідань на Міністерство культів його очолив Іван Липа, який був членом Української партії самостійників-соціалістів (УПСС) (див. рис. 2.1.). УПСС вважали, що держава і церква мають бути розділеними, і держава не повинна втручатися в релігійні питання. За думкою УПСС, релігійні питання в Україні повинні вирішуватися Соборами, які водночас, не мають мати адміністративної влади [158].

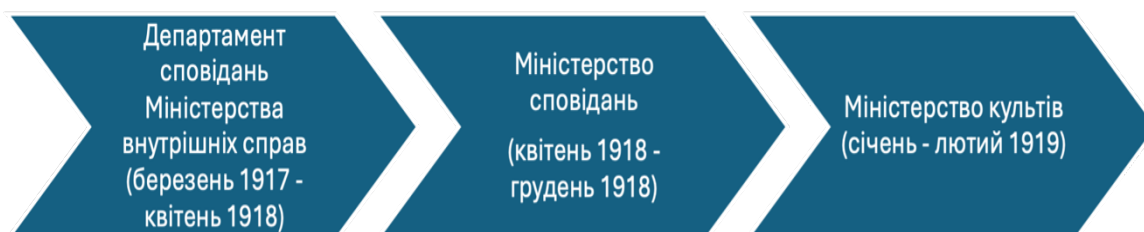

Рис. 2.1. Центральні органи виконавчої влади УНР в сфері суспільно-релігійних відносин.

[Джерело: власна розробка автора]

З метою зменшення адміністративних повноважень церков І. Огієнко запропонував ліквідацію Духовних консисторій та формування нових колегіальних церковних структур. Так, головою нової губерніальної церковної адміністрації мав бути лідер, призначений Синодом, а члени цієї адміністрації мали обиратися демократичним шляхом. До складу губерніальної церковної управи мали увійти представники Кирило-Мефодіївського братства, сільського братства, парафіяльного активу та учительської спільноти. В принципах діяльності цієї управи акцентувалася її автономія від церковних ієрархій, при цьому нагляд за її діяльністю здійснювався Синодом та міністерством. На проміжному рівні представництва була передбачена повітова церковна адміністрація, очолювана головою, призначеним міністром ісповідань. Її склад також мав бути виборним. Була запропонована ідея заміни благодійних установ власними церковними управлінськими структурами. Прихід мав стати ключовою локальною інституцією з власним регламентом. Основна мета Огієнка полягала в обмеженні влади єпископів і наданні церковним установам більшої автономії та демократичності. Приходу пропонувалося самому обирати священика, якого пізніше мав благословити єпископ, а пізніше – це рішення мала затвердити відповідна церковна управа [210].

Під час реформи на регіональному рівні була встановлена тимчасова посада комісара при консисторії. Обов'язки комісара включали: контроль за рішеннями та кореспонденцією єпархіальної адміністрації; участь у засіданнях консисторії з правом голосу та можливістю внесення пропозицій; призупинення рішень та резолюцій єпархії до моменту їхнього розгляду міністерством; нагляд за фінансами та майном церковних установ та, у разі виявлення порушень, – тимчасове відсторонення відповідальних осіб від їхніх обов'язків. Додатково, комісар підписував усі документи Духовної консисторії, і без його підпису документи втрачали юридичну силу [215]. Проте через військові конфлікти реформу не вдалося довести до завершення.

Як пізніше писав І. Огієнко, «Однією з головних причин, чому Українська Держава таки не могла відразу вдержатися на своїй рідній землі, безумовно було те, що початкова Українська революція пішла без своєї церкви, не звернула на неї належної уваги» [96, с.87].

Радянсько-українська війна (або більшовицько-українська війна) 1917-1921 років за контроль над українськими територіями, які раніше належали до південно-західних губерній Російської імперії, призвела до великих втрат серед українців і завершилася поразкою УНР, після чого більшовики зайняли Україну. У 1922 році УСРР стала частиною новоствореного Радянського Союзу. В результаті до влади прийшла Російська комуністична партія (більшовики), яка була перетворена на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) і, нарешті, Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС). Головною метою її діяльності була повна перебудова суспільного ладу та формування нової людини – атеїста.

Відповідно до частини другої статті 6 Конституції УРСР озброєна марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму [76]. Формально в статті 50 Конституції УРСР гарантувалося право на свободу совісті та релігійні переконання. На практиці ж інтенсивно розвивалася атеїстична пропаганда а діяльність релігійних організацій була обмежена.

Від початку свого функціонування більшовицька партія однією з основних цілей визначила боротьбу з релігією та формування атеїстичного суспільства. Як виправдання такої поведінки Володимир Ленін висловив тезу про те, що «релігія є одним із різновидів духовного гноблення, що повсюдно душить маси людей, пригнічені вічною працею для інших, злиднями та самотністю. [...] Релігія – це опіум для народу. Релігія – це своєрідна духовна випивка, в якій раби капіталу топлять своє людське обличчя, свою потребу в житті, яке б хоч трохи було гідне людини.» [286, с.409-410].

З 1922 року атеїзм здобував все більшої популярності, активно поширюючись завдяки діяльності Спілки войовничих безбожників (СВБ). Ця організація з початку свого заснування взялася за розробку та реалізацію великомасштабних програм з пропаганди атеїзму в регіонах. Зокрема, активізувалася робота із створенням музеїв, виставок, а також публікації наукової та науково-популярної літератури. Важливим каналом комунікації СВБ із громадськістю стала періодична преса, представлена такими виданнями, як газета «Безбожник» та журнали «Антирелигиозник», «Воинствующий атеизм» та інші. Велика частина публікацій з'являлася під егідою видавництва «Безбожник» [331, с.245]

На регіональному рівні було організовано численні філіали СВБ, серед яких виділялася Спілка войовничих безбожників України. В рамках союзних республік спілка активно залучала до своєї діяльності працівників заводів, фабрик, колгоспів та навчальних закладів. До 1940 року чисельність осередків СВБ досягла 96 000, а загальна кількість її членів склала 3 мільйони осіб. Спеціальна увага була приділена підготовці атеїстичних кадрів через організацію спеціальних курсів для пропагандистів наукового атеїзму. Офіційно організація була розпущена в 1947 році, а її функції перейшли до Всесоюзного товариства по поширенню політичних і наукових знань (товариство «Знання») [350, с.32].

Спеціальним рішенням від квітня 1959 року Президія Академії Наук закликала своїх членів активізувати атеїстичну діяльність. Згідно з угодою від 9 жовтня, вони приєдналися до рядів Товариства «Знання» з метою розробки стратегій боротьби з релігійністю в регіонах. Тільки в Україні в першій половині 1960-х років до Товариства долучилось понад 25 тисяч осіб, було створено понад п'ятсот нових груп та засновано понад 1400 нових секцій в обласних, міських та районних відділеннях [271, с.258].

Особливістю релігійної політики СРСР на перехідному етапі 1950-1960-х років стало цілеспрямоване пригнічення всіх форм релігійної практики, які виходили за рамки традиційних обрядів віруючих. Основна увага була приділена обмеженню відвідувань так званих «чудотворних джерел» вірними, а також

здійснення паломництва. Президія ЦК ухвалила рішення «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць і скорочення самих святих місць» від 28 листопада 1958 року (в Україні її продублювала постанова ЦК КПУ від 12 лютого 1959 року «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи її поліпшення») та інструктивний лист № 57 РСРПЦ при РМ СРСР від 15.12.1958 року [218]. Згідно з цими документами, партійні організації отримали завдання активізувати атеїстичну пропаганду в регіонах та збільшити обсяги просвітницької діяльності, метою якої було припинення паломництва та ліквідація місць особливого релігійного обожнення [302, с.86].

Реалізація цих документів втілювалася за активної участі всього державного апарату. Була розроблена серія директив для ЗМІ щодо «демаскування святості» місць, що користувалися особливою повагою. Було розпочато кампанію щодо закриття джерел «святої води», знищення придорожніх релігійних символів та хрестів [259, с.40-44]. Міністерство транспорту разом з керівництвом колгоспів і радгоспів взяли на себе контроль за тим, щоб транспортні засоби цих організацій не використовувалося для перевезення паломників. Місцеві органи влади в регіонах, де розташовані були осередки релігійного поклоніння, забезпечували проведення культурних заходів, народних свят та екскурсій з метою відволікти громадян від сакральних місць.

В регіонах майже в кожному сільському клубі й бібліотеці створено куток атеїста, який був оформлений відповідними матеріалами. Навіть районні й обласні гуртки художньої самодіяльності у своїх виступах повинні були використовувати репертуар атеїстичної спрямованості [38].

Однією з ключових діяльностей було залучення партією до науково-природничої та атеїстичної пропаганди через організацію лекцій в регіонах. Ці лекції глибоко розкривали необґрунтованість та міфічність релігії, а також негативний вплив її вчень. Для реалізації цієї мети райкоми та обкоми партії на регіональному рівні засновували навчальні заклади та курси для лекторів-атеїстів, організовували регулярні семінари, а також забезпечували пропагандистів

відповідною літературою, яка детально описувала методику антирелігійної роботи [37].

В спробі створити «образ ворога» у вигляді священнослужителів та церкви регіональна преса прийняла активну агресивну позицію. Релігія звинувачувалася не лише в тому, що вона заважає побудові комунізму, але й у духовному поневоленні та підриві моральних цінностей радянських громадян [79, с.43].

У контексті процесів десталінізації та посилення політичного та ідеологічного волюнтаризму постала вимога більш рішучих дій щодо ліквідації релігійних осередків. Антирелігійний наступ 1958–1962 рр. почався з закриттям активних православних монастирів в регіонах, які втілювали багатовікові духовні та культурні традиції України. Для економічного тиску на монастирі були прийняті постанови «Про монастирі в СРСР» та «Про підвищення податків на доходи єпархіальних установ і монастирів», згідно з якими було відмінено податкові пільги для релігійних організацій.

Ця кампанія реалізувалася під гаслом повернення до ленінських принципів і боротьби проти сталінізму і передбачала такі обмежувальні заходи:

- 1) зміцнення контролю за фінансами монастирів;
- 2) заборону приймати грошові пожертви, користуватися найманою працею та приймати в монастирі осіб молодше 30 років, що ставило під загрозу функціонування монастирів з переважаючою кількістю монахів похилого віку;
- 3) позбавлення монастирів статусу юридичної особи, володіння власністю і відтак конфіскація земельних ділянок;
- 4) обмеження економічних доходів за допомогою встановлення максимальних податкових ставок на використання землі;
- 5) заборону для Патріархії виділяти фінансові дотації церквам, які опинилися на межі банкрутства [10, с.4-5].

Найбільш рішучим кроком стало значне зменшення кількості діючих в Україні монастирів та скитів. За наказом Ради Міністрів СРСР, на основі директив ЦК, пропозицій від регіональних органів влади та за згодою патріарха Олексія I, було розроблено план поступової ліквідації монастирів. Внаслідок цього з 1959 по

1962 рр. у регіонах України було припинено діяльність 31 монастиря з 40 діючих. Зокрема, припинили своє існування такі відомі святині, як Києво-Печерська лавра, чоловічий скит Почаївської лаври на Тернопільщині та Глинська Пустинь в Сумській області [219].

Після відомого виступу М. Хрущова на січневому пленумі 1961 року ЦК КПРС, де він висловив думку про марнотратність збереження пам'яток, в Україні почався процес видалення культових пам'яток із державного реєстру. Згідно доповіді завідувача відділу будівництва та міського господарства М. Бурки та заступника завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС України В. Борцова, було прийнято рішення ЦК КПРС України від 9 травня 1961 року «Про факти марнотратства і підтримки церковникам у справах ремонту та реставрації діючих храмів як архітектурних пам'яток у республіці». У ньому засуджувалося залучення державних установ до реставраційних робіт на діючих культових об'єктах, витрачання державних коштів на ці цілі, а також акцентувалася увага на потребі перегляду та скорочення списків пам'ятників культури і архітектури [9, 254].

Основними елементами радянської релігійної політики під час антирелігійних дій окрім закриття культових споруд була ліквідація релігійних організацій. Процедура дереєстрації релігійних організацій визначалася Кодексом про адміністративні правопорушення, а також інструкцією «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культури».

За цією інструкцією, релігійна організація може бути ліквідована:

а) за постановою округового адміністративного відділу або НКВС УСРР у разі порушення статуту релігійної громади, або умови, що її склала релігійна громада з окрадмінвідділом;

б) за постановою загальних зборів громади і в) якщо кількість членів громади стане менш як 50 осіб [110].

Окрім того було затверджено типовий статут релігійної організації, який передбачав, що релігійна громада не має права: а) організувати біблійні,

місіонерські, літературні, хорові, музичні, рукодільницькі та інші зібрання та гуртки; б) проводити спеціальну роботу серед жінок, молоді та дітей (пункт 3). Уповноважені релігійних громад зобов'язані були вести облік членів громади за встановленою формою. Відомості про склад релігійної громади та її виконавчого органу за встановленою формою один раз на рік надсилався до райадмінвідділку (пункт 7.).

Постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи до ліквідації порушень священнослужителями радянського законодавства у сфері культу», директива РМ СРСР від 16 березня 1961 р. №263 «Про посилення нагляду за дотриманням законодавства у сфері культу», «Інструкція щодо впровадження законодавства у сфері культу» та інші документи визначали перелік можливих порушень з боку священнослужителів, серед яких:

1) пропаганда релігійних вчень, проведення релігійних процесій, обрядів та церемоній поза межами молитовних приміщень без дозволу від державних органів;

2) збір коштів на підтримку храмів і духовенства, включаючи оплату церковних внесків, ремонтних робіт у молитовних будинках тощо;

3) благодійна активність, допомога малочисельним та фінансово вразливим релігійним об'єднанням та їхнім членам;

4) залучення молоді до 18 років до участі в релігійних обрядах;

5) недотримання священниками рекомендацій від радянських та партійних органів, відмова вищого духовенства долучитися до процесу зменшення кількості релігійних громад та ін [88, с.196].

Основним органом, який відповідав за питання релігії та втілював в життя політику держави та партії в цьому напрямку, було Управління уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви (РСРПЦ) при Раді Міністрів СРСР в Україні. Воно контролювало всі православні структури республіки. Для контролю за діяльністю інших релігійних конфесій і церков функціонувала Рада у справах релігійних культів (РСРК). Систему центральних органів влади в сфері релігії показано в таблиці 2.1.

Центральні органи влади УРСР у справах релігій

№ п/п.	Державний орган з питань релігій	Період функціонування	Керівник (и)
1.	Ліквідаційний комітет Відділу з відділення церков від держави Наркомату юстиції	31.05.1921 – 06.09.1922	І.К. Сухоплюєв
2.	Відділ відділення церков від держави Адміністративно-організаційного управління НКВС	06.09.1922 – 01.12.1922	І.К. Сухоплюєв
3.	Відділення відокремлення церкви від держави Адміністративного відділу НКВС	01.01.1923 – 01.08.1923	І.К. Сухоплюєв
4.	Відділ культів Центрального адміністративно-організаційного управління НКВС	02.08.1923 – 31.12.1923	К.У. Гольберт
5.	Підвідділ культів Адміністративно-організаційного управління НКВС	01.1923 – 08.1926	К.У. Гольберт
6.	Інспекція культів НКВС	08.1926 – 12.1930	П.Фадєєв
7.	Відділ культів ВУЦВК	12.1930 – 03.1935	П.Фадєєв
8.	Відділ культів ЦВК УСРР	03.1935 – 06.1938	Відсутні дані
9.	Відділ культів Президії ВР УРСР	06.1938 – 07.1943	Відсутні дані
10.	РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР	12.1943 – 01.1966	П. Ходченко Г. Корчовий Г.П. Пінчук
11.	РСРК при Раді Міністрів СРСР	05.1944 – 11.1974	Я. Вільховий К.Ф. Полонник К.З. Литвин
12.	Рада у справах релігій Ради Міністрів Української РСР	11.1974 – 04.1991	К.З. Литвин М.П. Колесник

В. Войналовича вважає, що РСРПЦ «не мала повної автономності й до середини 50-х років знаходилася під впливом могутніх органів держбезпеки», що відобразалося на характері її роботи [26, с.132]. Є численні факти, що свідчать про те, що діяльність представників цього управління не завжди відповідала законодавству.

Основні завдання РСРПЦ та РСРК полягали в наступному: посередництво між державою і церковними інституціями; аналіз релігійного життя та його

тенденцій; аналітична діяльність та інформування партійних і радянських органів; проведення атеїстичної пропаганди. Ці структури ініціювали ряд заходів, які разом формували антирелігійну кампанію.

В регіонах діяльність релігійних об'єднань перебувала під контролем Уповноваженого РСРК та Уповноваженого РСРПЦ у відповідних областях.

Зазначимо, що за новим Положенням про Раду в справах релігій при РМ СРСР, яке було затверджено Постановою РМ СРСР №361 від 10 травня 1966 р., було змінено принцип підпорядкування місцевих уповноважених. Якщо до 1965 р. вони були в штаті виконкомів місцевих рад, то після організації Ради в справах релігій, уповноважені стали підпорядковуватися напрямку їй.

Додатково, для нагляду за дотриманням законодавства у сфері культу та, більш точно, для боротьби з «релігійними пережитками» були також залучені прокуратура, КДБ, народні суди, облвиконкоми, обкоми КПРС, місцеві ради народних депутатів, обласні управління у сферах культури, освіти, медицини та інших установ, а також інші партійні та загальнорадянські органи. На початку 60-х років були створені спеціалізовані органи, на яких було покладено прямий обов'язок контролювати релігійні об'єднання на місцях, зокрема – комісії, які допомагали виконкомам рад народних депутатів у дотриманні законодавства про релігійні культу [82, с.184].

Комісії включали до себе, зокрема, членів райвиконкому, голову та секретаря сільради, секретаря партійної організації колгоспу, директора та завуча школи. Комісія проводила перевірки у молитовних будинках під час богослужінь, складали акти перевірок, і при виявленні порушень законодавства про релігійні культу ставали основою для звинувачень. Як вказує В. Пащенко, у середині 60-х років відсутня була нормативна база, яка б конкретно визначала права та обов'язки таких громадських комісій з питань контролю за дотриманням законодавства про культу. Це надавало можливість таким комісіям в адміністративному тиску на релігійні організації.

Пізніше була сформована нормативна база, що дозволяла комісіям такий адміністративний тиск на релігійні організації. Так, 14 липня 1965 р. Рада у

справах Російської православної церкви (у подальшому – Рада у справах РПЦ) вислала службовий лист всім уповноваженим Ради у справах РПЦ з рекомендаціями стосовно активізації роботи комісії контролю за дотриманням законодавства про культури. У документі, серед іншого, було зазначено: «1. комісії у своїй діяльності мають керуватися законами, постановами та іншими документами вищих законодавчих та виконавчих органів... ; 2. комісії мають відстежувати, щоб не мали місця порушення в управлінні церквою, втручання релігійних центрів у фінансові справи релігійних громад, а також заборонені політичні виступи під час релігійних зібрань; 3. здійснення обряду хрещення без дозволу обох батьків; 4. благодійницька діяльність релігійних громад; 5. організація паломництва» [103, с.265].

У кожному райвиконкомі області існувала Інструкція щодо застосування законодавства про релігійні культури під назвою «Основні питання діяльності комісій сприяння при виконкомках міських та районних Рад народних депутатів з контролю за дотриманням законодавства про культури». Ця інструкція не була призначена для публікації.

Задачами цих комісій було:

а) регулярно аналізувати релігійний стан в селах, містах та робочих поселеннях (незалежно від наявності або відсутності релігійних громад), збирати та аналізувати інформацію про відвідування віруючими релігійних зібрань, вивчати профіль осіб, які відвідують церкву та дотримуються релігійних обрядів, таких як хрещення, вінчання, похорони, сповідь. Також їм належало аналізувати вплив релігійних громад та духовенства на привертання молоді та дітей до релігійних ритуалів, контролювати відомості про релігійні обряди, та вживати заходи щодо випадків хрещення дітей без згоди обох батьків;

б) неперервно вивчати ідеологічну діяльність релігійних організацій;

в) досліджувати проведення в населених пунктах релігійних свят, визначати їх можливий негативний вплив на трудову активність та дисципліну, а також розробляти пропозиції для усунення цих негативних факторів;

г) детально вивчати склад релігійних громад та їхніх керівних органів, ідентифікувати найактивніших членів громади.

д) вивчати профілі священнослужителів, тощо.

До повноважень місцевих органів влади також належало розгляд заяв віруючих про реєстрацію релігійних організацій. Місцева адміністрація в основному відмовляла у створенні релігійних громад. Однією з основних причин таких відмов був страх влади стосовно можливого ефекту «доміно», коли після одного схвалення клопотання могли б надходити інші [82, с.184].

В постанові ЦК Компартії України від серпня 1971 року «Про посилення атеїстичного виховання населення» зазначено, що в ряді регіонів «партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів». Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання.

Також, в 70-х роках ЦК Компартії України прийняла наступні постанови: «Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму» (листопад 1972 р.); «Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР» (лютий 1973 р.); «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» (вересень 1973 р.); «Про подальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (березень 1974 р.); «Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (листопад 1974 р.); «Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР» (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні секретаріату ЦК обговорювалися питання «Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму».

1 листопада 1976 року Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» [111]. Цим документом були систематизовані та упорядковані правові норми, які регламентували загальні аспекти діяльності релігійних організацій, порядок проведення релігійних обрядів та культових церемоній, а також врегульовували майнові питання, пов'язані із функціонуванням молитовних будівель.

Дане положення встановлювало, що для реєстрації групи віруючих подається відповідне клопотання, підписане усіма членами цієї групи, не менше 20 членів. Виконавчий комітет районної, міської Ради народних депутатів розглядає клопотання віруючих у місячний строк і з своїм висновком надсилає його до виконавчого комітету обласної, міської (міст Києва і Севастополя) Ради народних депутатів. Виконавчий комітет обласної, міської (міст Києва і Севастополя) Ради народних депутатів у місячний строк розглядає матеріали щодо реєстрації релігійного об'єднання і про прийняте рішення повідомляє в письмовій формі віруючих, які звернулися з клопотанням.

В добу формування національної свідомості та визвольних змагань, суспільно-релігійні відносини відіграли ключову роль. Однак, неналежний підхід до цієї сфери спричинив втрату історичної можливості України стати повноправною, стабільною та незалежною державою. Відсутність дієвих механізмів формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в період Центральної ради (04.03.1917р. – 29.04.1918); Гетьманату П. Скоропадського (29.04.1918 – 14.12.1918) та Директорії (14.11.1918 – 10.11.1920) призвело до стихійного регулювання цієї сфери. Нехтування важливості співпраці держави з релігійними організаціями, а також непродумана кадрова політика, призвели до недовіри з боку релігійних спільнот до державних ініціатив. Державна політика в суспільно-релігійних відносинах була не послідовною, не враховувала регіональні особливості регіонів та потреби релігійних громад, що призвело до внутрішнього конфлікту та переворотів. Відсутність стабільності в державно-релігійних відносинах спричинила послаблення державності та її неспроможність протистояти зовнішнім викликам і агресіям.

В часи Радянського Союзу державний апарат спрямовував свої зусилля на ліквідацію релігійних організацій, переслідування віруючих, обмеження релігійної свободи, арешти священнослужителів та конфіскацію церковного майна. Державний апарат активно контролював релігійну діяльність через спеціально створені структури, такі як РСРПЦ та РСРК. Ці органи працювали в

тісній координації із комісіями з питань контролю за дотриманням законодавства про культури та місцевими виконавчими комітетами, що дозволяло їм втручатися в релігійне життя на регіональному рівні.

Вирішення питань, пов'язаних із релігією, таких як надання приміщень для релігійних цілей чи реєстрація релігійних об'єднань, здійснювалося під тісним наглядом і контролем держави. Було встановлено чіткі інструкції для контролю за дотриманням радянського законодавства у сфері релігії, що свідчить про бажання держави зберігати релігійну сферу під жорстким наглядом.

Часто місцева адміністрація ставала на заваді релігійним ініціативам, особливо при відкритті нових релігійних громад. Основною причиною такої політики була обережність влади до потенційного впливу релігії на населення та боязнь поширення релігійного впливу.

2.2 Формування державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівні за часів незалежності України

На зорі незалежності України розпочався процес пошуку власної моделі суспільно-релігійних відносин для України. Це обумовлено кількома факторами. По-перше, після радянського режиму українці повернулися до своїх релігійних коренів, що спричинило зростання інтересу до вивчення релігії та її впливу на суспільство. По-друге, Україна являє собою багатонаціональну та мультикультурну країну з різноманітними релігійними спільнотами, що вимагає розуміння та адаптації різних моделей суспільно-релігійних відносин. Враховуючи перехід до демократичного суспільства та необхідності будівництва правової держави, постало питання адекватної моделі суспільно-релігійних відносин, зберігаючи принципи свободи віросповідання, толерантності та недискримінації. Таким чином, в перші роки незалежності України було закладено фундамент для суспільно-релігійних відносин.

В історії Радянського Союзу релігійні групи потрапили під удар масових репресій. Релігійна діяльність була суворо обмежена, а іноді й заборонялася. Ті

миряни, які відмовлялися від військової служби з релігійних міркувань, зіткнулися з арештами, ув'язненням та іншими формами переслідування. Ці дії спричинили глибоку ізоляцію та страх серед вірян. Після розпаду Радянського Союзу і відновлення незалежності країн виникла потреба забезпечити доступ вірян до альтернативної (невійськової) служби, що мало особливе значення для релігійних спільнот, які пережили репресії.

У Декларації про державний суверенітет України, ухваленої 16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР, було закріплено принцип рівності усіх громадян перед законом, незалежно від їхнього походження, релігійних переконань та інших особистих характеристик [39].

Альтернативна (невійськова) служба не лише дозволяє релігійним громадянам дотримуватися своїх духовних принципів, але і підкреслює визнання сучасною державою різноманітності свідомості своїх громадян. Після років репресій у радянські часи, таке ставлення свідчить про позитивні зміни в питаннях релігійної свободи та захисту основних прав людини в Україні.

У зв'язку з чим, в 1991 році було прийнято Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» [116]. Цей закон і досі визначає організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина.

Відповідно до Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, вирішення організаційних питань надання альтернативної (невійськової) служби покладалося на відповідні структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій [124]. Право на проходження невійськової (альтернативної) служби було надано для релігійних організацій, включених до Переліку релігійних організацій, доктрина яких забороняє користування зброєю, зокрема:

- 1) Адвентисти-реформісти;
- 2) Адвентисти сьомого дня ;

- 3) Євангельські християни;
- 4) Євангельські християни-баптисти;
- 5) Покутники;
- 6) Свідки Єгови;
- 7) Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами);
- 8) Християни віри євангельської (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами);
- 9) Християни євангельської віри;
- 10) Товариство Свідомості Крішни.

Ключовим нормативним актом у сфері суспільно-релігійних відносин в Україні є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий Верховною Радою України у 1991 році [151]. Частинами третьою – п'ятою статті 5 цього Закону визначено, що держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається в законну діяльність релігійних організацій та не фінансує організацій, які були створені за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких привілеїв або обмежень для однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації в порівнянні з іншими є недопустимим.

Відповідно до статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійні організації в Україні можуть діяти без державної реєстрації. Це право на самостійне функціонування є важливим аспектом забезпечення свободи релігії чи переконань.

Таким чином, право на свободу світогляду та віросповідання, разом з іншими основоположними правами та свободами, став фундаментом для

створення та функціонування демократичного суспільства. Повне визнання та захист цих прав та свобод є основним обов'язком України як демократичної, правової держави [174].

Цей Закон, який залишається чинним досі, поклав початок формуванню партнерських відносин між державою та релігійними організаціями. Було необхідно створити нові державні інституції для побудови довіри до держави з боку релігійних спільнот, враховуючи болісний досвід комуністичного минулого, коли держава обмежувала релігійну активність і використовувала релігію як засіб контролю над населенням.

У відповідь на ці виклики було створено Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, яка функціонувала з 25 серпня 1991 року до 25 липня 1994 року [127]. Ця Рада стала першим органом, що регулював взаємовідносини між державними структурами і релігійними організаціями, враховуючи права та обов'язки обох сторін. Додатково при Раді у справах релігій було засновано експертну раду на громадських засадах з участю представників релігійних спільнот та фахівців. Ця рада забезпечувала релігієзнавчу експертизу та розробку експертних висновків.

До прийняття Закону України «Про власність» [119] майно церковних та релігійних громад в Україні вважалось державною власністю згідно зі статтею 366 Адміністративного кодексу Української РСР 1927 року. Враховуючи численні звернення релігійних організацій щодо повернення культових будівель та іншого майна, яке було конфісковано під час комуністичної влади, Указом Президента України від 4 березня 1992 року №125 було надано доручення органам місцевого самоврядування протягом 1992-1993 років передати релігійним громадам у власність або безоплатне користування культові будівлі, які використовувалися не за призначенням [132]. Однією з основних функцій Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України було сприяння вирішенню питань, пов'язаних з передачею культових будівель та майна релігійним організаціям.

Повернення власності, що була конфіскована радянською владою, релігійним організаціям виявилось серйозним викликом для державних органів та

місцевого самоврядування. Гострі міжцерковні конфлікти в Україні в цей час часто виникали через невпорядкований поділ власності релігійних співтовариств, багато з яких вирішувалися через судові інстанції, включаючи Європейський суд з прав людини (наприклад, справа «Церква села Сосулівка проти України» та інші) [168]. Оскільки передача майна релігійним організаціям у встановлені строки не була завершена, Президент Л. Кравчук своїм розпорядженням від 22 червня 1994 р. продовжив цей термін до 1 грудня 1997 р. Таким чином, Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України не змогла розв'язати напружену проблему повернення культових будівель релігійним організаціям [132].

Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. № 145/93 на базі Комітету у справах національностей, який діяв при Кабінеті Міністрів України з 1991 р., було утворено Міністерство України у справах національностей та міграції [135]. Згодом функції цього Міністерства розширились через поглинання Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України і відповідно до Указу Президента України від 25 липня 1994 р. №408/94 воно було трансформоване в Міністерство України у справах національностей, міграції та культур [136]. Фактично функції з реалізації державної політики з питань релігії виконувало управління у справах релігійних організацій, яке було спеціально створене при Міністерстві. Вживання у назві Міністерства слова «культур» викликало різке несприйняття з боку представників релігійних конфесій. В Адміністрації Президента та уряді розглядали різні варіанти реорганізації Міністерства, а події «чорного вівторка» 18 липня 1995 р., коли проходила поховальна процесія патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка), яка закінчилася кривавим побиттям кількох тисяч людей, які прийшли віддати останню шану Патріарху, допомогли втілити задуми. Указом Президента України від 17 липня 1995 р. №617/95 міністра у справах національностей, міграцій і культур М. Шульгу було звільнено. Саме міністерство до кінця року було ліквідоване [112].

Внаслідок розуміння того, що державна політика у сфері етнонаціональних питань та суспільно-релігійних відносин представляють собою відносно автономні напрями адміністративної діяльності, Указом Президента України від

26 грудня 1995 р. № 1176/95 було змінено назву Міністерства України у справах національностей, міграції та культів на попередній варіант із виключенням функцій з регулювання суспільно-релігійних відносин [156].

Однак Міністерство України у справах національностей та міграції існувало в такому форматі недовго, менше року. За Указом Президента України від 26 липня 1996 р. № 596/96 це міністерство було реорганізовано, і на його базі було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції [115]. Ця структура діяла протягом 10 років, після чого в 2006 році відбулося її об'єднання із спеціалізованим органом у сфері релігії.

Стосовно державної політики у сфері релігій, після ліквідації Міністерства України у справах національностей, міграції та культів, Президент України Л. Кучма за Указом від 11 жовтня 1995 р. № 944/95 створив Державний комітет України у справах релігій (Держкомрелігій) при Кабінеті Міністрів України [154]. Цей комітет призначався замінити управління у сфері релігійних організацій, яке раніше здійснювалося згаданим міністерством. Як центральний орган виконавчої влади, Держкомрелігій підпорядковувався безпосередньо Кабінету Міністрів України, що підвищувало його статус. Але ситуація змінилася після Указу Президента України від 14 листопада 2000 р. № 1229, згідно з яким було затверджено нове положення про Держкомрелігій [148]. Цим Указом орган зберігав свій статус центрального органу виконавчої влади, проте його діяльність тепер координувалася Кабінетом Міністрів України через міністра юстиції. Також було встановлено, що в своїй роботі комітет має враховувати спеціальні директивні накази міністра юстиції України.

28 червня 1996 року була ухвалена довгоочікувана Конституція України, яка встановила основні принципи суспільно-релігійних відносин в Україні. Конституція гарантувала кожному право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Відповідно до статей 35 та 36 Конституції України, релігійні організації (об'єднання) визначаються як специфічний тип юридичних осіб. Вони функціонують на основі своїх статутів (положень), які розроблені з урахуванням їхньої приналежності до конкретної релігії, їхніх догм, канонів і принципів. Жодних примірних статутів, таких, як за часів Радянського Союзу, для релігійних організацій в незалежній Україні не передбачалося. Відповідно до Основного Закону, релігійні організації (об'єднання) служать зовнішнім виявом (*forum externum*) реалізації громадянами України своєї конституційної свободи світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, здійснювати індивідуально або колективно релігійні культури, ритуальні обряди, займатися релігійною діяльністю та взаємодіяти з іншими суб'єктами через створення релігійних організацій (об'єднань) [173].

Також було ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [149]. Стаття 9 даної Конвенції повністю відображена в Конституції України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», що підкреслювало демократичні прагнення України щодо гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Завдяки Постанові Кабінету Міністрів України № 697 від 29 червня 1996 р., на регіональному рівні, при обласних державних адміністраціях було організовано управління (або відділи) у справах релігій [130]. Ці підрозділи підпорядковувалися головам відповідних адміністрацій та Держкомрелігій. Такий крок став першою ініціативою регулювання державно-релігійних відносин на регіональному рівні.

Основні завдання цих підрозділів включали попередній розгляд статутів (положень) релігійних громад, що подавалися на реєстрацію, а також розгляд змін та доповнень до них, перевірка їх відповідності законодавству та подання відповідних висновків місцевій державній адміністрації. Ці структурні підрозділи спростили роботу Держкомрелігій.

Тим не менше, в залежності від змін у державній політиці, ці підрозділи отримали додаткові повноваження у сфері суспільно-релігійних відносин, як це сталося пізніше, після прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 171 від 12 березня 2008 р [131].

Також, починаючи з 1996 року, спостерігається активізація міжконфесійних відносин, що призвело до заснування численних міжрелігійних та міжцерковних структур. Саме у грудні 1996 року за ініціативою Президента України Л. Кучми та під патронатом Держкомрелігій було створено Всеукраїнську Раду церков і релігійних організацій як платформу для міжконфесійного співробітництва. Головною метою цього об'єднання стало сприяння духовному відродженню України, координація міжцерковних відносин, участь у розробці законодавчих проєктів у сфері суспільно-релігійних відносин, а також реалізація благодійних ініціатив. Цей важливий крок послужив основою для заснування інших міжрелігійних утворень, зокрема:

- Нарада представників християнських Церков України (2003);
- Українська міжцерковна рада (2003);
- Рада Євангельських протестантських церков України (2005);
- Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України (2009);

– Всеукраїнська рада релігійних організацій (2017).

Основні завдання міжрелігійних організацій включають: координацію міжрелігійного діалогу як в Україні, так і за кордоном; участь у розробці нормативних актів стосовно суспільно-релігійних відносин; реалізація благодійних заходів; сприяння впровадженню проєктів у культурних, соціальних, освітніх, наукових, політичних та економічних сферах життя українського суспільства.

У 2002 році Л. Кучма підписав Указ «Про невідкладні заходи щодо подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР у сфері релігії та відновлення порушених прав церков та релігійних організацій» [139]. Згідно цього Указу, органам місцевого самоврядування рекомендовано вжити заходів для відновлення порушених прав церков та релігійних організацій. Це стосувалося, зокрема, повернення колишніх культових будівель та іншого церковного майна, які належали до комунальної власності та використовувалися не за призначенням.

Повернення релігійним організаціям власності, яка була конфіскована радянським союзом, стало ключовим питанням для відновлення прав релігійних організацій. Цей процес переважно обмежився поверненням культових будівель та інших об'єктів нерухомості.

Щоб систематизувати та оперативно вирішити це питання, було розроблено перспективний план невідкладних заходів, що був затверджений Кабінетом Міністрів України 27 вересня 2002 р. під № 564-р [144]. Цей документ став стратегічною основою дій у сфері повернення релігійній спільноті її прав.

Основне завдання, визначене розпорядженням, було націлене на створення механізму передачі церквам та релігійним організаціям церковної атрибутики, релігійної літератури та документів, які до цього часу зберігалися в музейних фондах та архівах. Держкомрелігій був відповідальний за координацію всіх заходів, які проводилися органами виконавчої влади на регіональних рівнях.

Однак, незважаючи на всі зусилля та стратегічний план, практична реалізація завдань залишилася незавершеною, що свідчить про складність та

багатогранність питань пов'язаних з поверненням власності релігійним організаціям. Щодо Держкомрелігій, він існував протягом 10 років, ставши найтривалішою державною інституцією, відповідальною за питання державної політики у сфері релігії. 20 квітня 2005 року президент Віктор Ющенко підписав Указ про його ліквідацію, передавши його функції та обов'язки на Міністерство юстиції України [106].

Ліквідація Держкомрелігій була обґрунтована В. Ющенком ствердженням, що уряд не має проводити специфічної політики щодо релігійних організацій, а релігійна належність та обрання місця для молитви – це особистий вибір кожної людини. Однак, можливими причинами ліквідації також могли бути політичні події 2004 року, зокрема президентські вибори та Помаранчева революція, а також звинувачення у тому, що Держкомрелігій втручався в діяльність релігійних громад на користь В. Януковича. Зокрема, були скарги на те, що Держкомрелігій видає деякі рішення від імені ВРЦіРО без належного процесу ухвалення рішень, іноді навіть без усіх потрібних підписів представників релігійних громад [32].

Створений Державний департамент у справах релігій під егідою Міністерства юстиції України існував трохи більше року. Вже 8 листопада 2006 року, згідно з постановою Кабінету Міністрів України №1575, було проведено реорганізацію, об'єднавши Державний комітет у справах національностей та міграції та Державний департамент у справах релігій. Як результат цієї реорганізації було створено Державний комітет України у справах національностей та релігій [153].

Через три місяці після реорганізації Кабінет Міністрів України затвердив положення про новий орган і надав йому статус центрального органу виконавчої влади [125]. Його діяльність тепер спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України. Одночасно Держкомнацрелігій отримав повноваження як спеціалізований центральний орган виконавчої влади у справах міграції, зокрема в рамках законодавства про біженців. Така консолідація державного органу у сферах релігій, національностей та міграції відновила інституційну структуру, що існувала у 1994 році.

Окрім іншого, Держкомнацрелігій сприяв досягненню на прохання релігійних організацій домовленостей між ними та органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. Однак новим стало те, що новостворений орган подає в установленому порядку пропозиції щодо зупинення дії або скасування актів центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ і організацій усіх форм власності, що суперечать законодавству про свободу совісті та релігійні організації.

Держкомнацрелігій здійснював свої повноваження безпосередньо та через відповідні органи Автономної Республіки Крим, структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій. З метою уніфікації повноважень структурних підрозділів ОДА у сфері суспільно-релігійних відносин в 2008 році Кабінет Міністрів України прийняв Типове положення про управління у справах національностей та релігій Київської міської, управління (відділ) у справах національностей та релігій обласної, відділ у справах національностей та релігій Севастопольської міської державної адміністрації [131].

Таблиця 2.3.

Державні інституції у сфері релігії за часів незалежності України

№ п/п.	Державний орган з питань релігій	Період функціонування	Керівник (и)
1	2	3	4
1.	Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України	24.08.1991 – 25.07.1994	М.П. Колесник А.Л. Зінченко
2.	Міністерство у справах національностей, міграцій та культур	25.07.1994 – 11.10.1995	М.О. Шульга
3.	Державний комітет у справах релігій	11.10.1995 – 20.04.2005	А.Д. Коваль В.Д. Бондаренко
4.	Державний департамент у справах релігій при Міністерстві юстиції	26.05.2005 – 08.11.2006	І.В. Бондарчук
5.	Державний комітет у справах національностей та релігій	08.11.2006 – 09.12.2010	Г.Д. Попов О.Н. Саган Ю.Є. Решетніков Ю.П. Богуцький

1	2	3	4
6.	Департамент у справах релігій та національностей при Міністерстві культури України	09.12.2010 – 12.06.2019	В.П. Любчик М.І. Мошкола В.В. Юшкевич А.В. Юраш
7.	Державна служба України з етнополітики та свободи совісті	12.06.2019 – до тепер	О.В. Богдан В.Є. Єленський

В регіонах управління та відділи обласних державних адміністрацій відповідно до покладених на них завдань:

1) вивчають та аналізують тенденції етнонаціонального та етнокультурного розвитку регіону, розробляють поточні та довгострокові прогнози розвитку міжнаціональних та міжконфесійних відносин;

2) координують взаємодію місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань міжнаціональних та міжконфесійних відносин;

3) контролюють дотримання законодавства щодо прав національних меншин, свободи світогляду і віросповідання та про релігійні організації, узагальнюють практику його застосування;

4) вивчають релігійну ситуацію та процеси, що відбуваються у релігійному середовищі, готують і подають відповідні інформаційні матеріали на розгляд голови держадміністрації та Держкомнацрелігій;

5) вживають у межах своєї компетенції заходів до запобігання проявам розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі у регіоні;

6) надають методичну допомогу місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань застосування законодавства щодо забезпечення прав національних меншин, свободи світогляду і віросповідання та про релігійні організації;

Після того як президентом України було обрано В.Ф. Януковича, він розпочав знищувати систему управління у сферах суспільно-релігійних відносинах, що викликало занепокоєння серед міжнародних організацій,

національних меншин та релігійних співтовариств. За Указом від 9 грудня 2010 р., №1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», Державний комітет у справах національностей та релігій був розформований. Відповідальність за сфери суспільно-релігійних відносин та захисту прав національних меншин була делегована Міністерству культури [140]. Додатково, В. Янукович підтримав ініціативу щодо ліквідації Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі.

Також було скасовано Типове положення про управління у справах національностей та релігій [117] а самі підрозділи в регіонах були ліквідовані, їхні обов'язки були передані до інших структурних підрозділів ОДА, що займалися культурою, туризмом, молоддю та спортом.

Як наслідок відсутності регіональних підрозділів у сфері суспільно-релігійних відносин та центрального органу виконавчої влади, який регулював етнопонаціональну політику та сферу релігії, відбулося розділення країни за мовною ознакою, відповідно до «Закону Колесніченка та Ківалова» [122] та національністю (поділ суспільства на націоналістичний «фашистський» захід та працьовитий «прорадянський» схід), а також за релігійною ознакою з погрозами позбавлення реєстрації УГКЦ за підтримку Євромайдану.

Зміна зовнішньополітичного вектору України, відхилення від раніше законодавчо встановленого курсу на Європейську інтеграцію, відкат реформ, концентрація владних повноважень в особі Віктора Януковича та його найближчого оточення, а також незгода населення із перетворенням України на сателіт Російської Федерації призвели до громадських протестів та Революції гідності.

Як відзначають релігієзнавці, під час Революції гідності в Україні виникла нова форма релігійної організації – Громадянська церква України. Це не формалізована організація, але вона інтегрує різні церкви та вірян, об'єднані спільною метою побудови гідного майбутнього України на основі вищих духовних цінностей та релігійно-національних ідеалів [34]. Майдан допоміг церкві наблизитися до суспільства, а також показав можливість постійної

міжконфесійної співпраці. Ці явища важливо враховувати при формуванні державно-регіональної політики [178].

А. Колодний вважає, що Майдан засвідчив: а) наявність в Україні можливостей постання української громадської релігії, зокрема наявність україноцентричних спільнот і толерантних міжконфесійних відносин; б) необхідність звернення уваги на формування конфесій, державних і громадських організацій; в) потребу наукового осмислення самого феномену Української громадської релігії, утворення громадського ядра з практичної реалізації з'яви останньої [74, с.230-231].

Відомий соціолог релігії Хозе Казанова, прокоментував релігійний феномен Майдану: «Я, можна сказати, вже 30 років пропагую тезу, що Україна єдина країна Європи, що не повторила європейську модель однієї церкви в одній державі, де є одна національна церква, а тоді якісь меншості, що є толеровані або не толеровані. Дійсно, Україна провадить модель, де кожна релігія має свою деномінацію, своє ім'я. І власне кожна з них є інакшою, але водночас вони рівні. Це було чітко видно під час Майдану, де всі релігії, всі християнські релігії, греко-католики, римо-католики, і євреї, і мусульмани – всі брали участь, і всі молилися разом. І ця модель показує, що ці всі релігії можуть разом не тільки допомагати одна одній, а й молитися разом. Певною мірою це доказ, що Україна мультирелігійна» [208].

Збирання та аналіз матеріалів щодо ролі та місця церков у цих процесах свідчать про наступне: церкви, які вважають себе українськими за місцем історичного заснування та/або місійного покликання, сприяють вихованню здорового патріотизму, і в регіонах їх значного поширення (західна та центральна Україна) відсутні сепаратистсько-екстремістські тенденції; релігійні організації, які фокусуються не на взаємодії з громадянським суспільством, а на отриманні провідного місця в державно-релігійних відносинах, втрачають свою основну роль як духовно-релігійні організації і стають інструментами політичного впливу [33, с.45].

Війна, що розпочалася в 2014 році, відразу за Революцією гідності, відкрила деякі розбіжності між релігійними групами в країні, а також виразну

регіональність суспільно-релігійних відносин. З другого боку, вона збільшила потребу в об'єднанні в контексті зовнішньої загрози, приписуючи релігії важливу роль у встановленні національної єдності та визначенні її духовного курсу. Слід підкреслити, що російсько-українська війна стала ключовим моментом у перегляді теологічних позицій для численних релігійних організацій, які до цього часу активно виступали з позицій пацифізму [98, с.80-81]. Разом із тим, війна, розпочата Російською Федерацією проти України, призвела до встановлення нових акцентів у сфері комунікацій між релігіями та суспільством загалом. Це не тільки загострило роками наявні проблеми у суспільно-релігійних відносинах України, але і створило нові можливості для церков. Релігійні організації, взявши активну громадянську позицію, розпочали енергійну допомогу регіонам, постраждалим внаслідок війни. Вони зайнялися закупівлею бронежилетів та автомобілів для Збройних Сил України, генераторів для лікарень та інших об'єктів критичної інфраструктури. Крім того, вони розпочали розподіл продуктів харчування серед постраждалих від війни [14, с.30]. Ця діяльність відіграла важливу роль у формуванні нового образу релігійних спільнот у суспільстві, підкресливши їхню здатність до соціального служіння та зміцнюючи їхню роль у формуванні суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні. В час російсько-української війни питання суспільно-релігійних відносин вийшло на перший план. Так, Верховна Рада України у Постанові від 16 червня 2016 року звернулася до Вселенського Патріархату із спонуканням активізувати свої канонічні права задля подолання церковного розколу в Україні та нормалізації канонічного статусу ПЦУ [133]. Рекомендувалося врегулювати статус ПЦУ, виходячи з досвіду регулювання ситуацій у православних громадах Естонії, Болгарії та Словаччини. В результаті консолідованих зусиль української влади [145] та підтримки Вселенського Патріарха 5 січня 2019 року було підписано Томос про автокефалію ПЦУ, який 6 січня було урочисто вручено Митрополиту Київському і всієї України, Предстоятелю Православної Церкви України Епіфанію (Думенко) та представникам української делегації.

12 червня 2019 р. Кабінет Міністрів України своєю постановою №503 створив Державну службу України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) [155]. Діяльність цього центрального органу виконавчої влади спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра культури з метою реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин. Штат Державної служби складався з 57 працівників, однак не передбачалось створення її територіальних підрозділів на регіональному рівні.

Таблиця 2.4.

Штат та чисельність ДЕСС

Найменування органу виконавчої влади	Гранична чисельність працівників			
	апарату	у тому числі державних службовців	територіальних органів	у тому числі державних службовців
ДЕСС	57	51	-	-

До основних завдань Служби було віднесено: реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні; внесення на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні [126].

17 грудня 2021 року президент України Володимир Зеленський на зустрічі з представниками ВРЦіРО підписав Закон України «Про Службу військового капеланства», який врегулював відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, а також визначив правові та організаційні засади і принципи діяльності Служби військового капеланства [152].

Згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 р. «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», введеного в дію Указом Президента України від 1 грудня 2022 р. № 820/2022, Кабінету Міністрів України було доручено вирішити питання функціонального підпорядкування ДЕСС структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, до повноважень яких належать питання реалізації права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій [150].

Постановою Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2022 р. № 1355 «Деякі питання діяльності Державної служби України з етнополітики та свободи совісті» було встановлено, що структурні підрозділи обласних, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) з питань етнополітики та свободи совісті підзвітні та підконтрольні ДЕСС [44].

Також ДЕСС провела релігієзнавчу експертизу Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. Експертиза встановила, що УПЦ відносно РПЦ має церковно-канонічний зв'язок частини із цілим. Відносини УПЦ з РПЦ не є відносинами однієї самостійної (автокефальної) церкви з іншою самостійною автокефальною церквою. Нинішня діяльність чи бездіяльність найвищих органів церковної влади та управління УПЦ свідчить про те, що УПЦ продовжує перебувати відносно РПЦ у відносинах підпорядкування. Вона не діє як самостійна (автокефальна) Церква і не проголошує власної самостійності (автокефалії). Жодних документів чи дій, які би свідчили про трансформацію УПЦ в самостійну відносно РПЦ релігійну організацію, членами Експертної групи не виявлено.

Варто відзначити, що окрім УПЦ, усі релігійні організації виступили на підтримку територіальної цілісності держави та засудження Російської Федерації в розстрілі та катуванні священників Православної Церкви України (ПЦУ), Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) та протестантських деномінацій в регіонах [183], [194].

Таким чином, релігійні організації стали об'єктом російської агресії, що змусило більшість релігійних спільнот України відмовитися від пасивної поведінки та прийняти активну участь у спротиві ворогу.

Так, в зверненні українських євреїв до Президента, уряду, Кнесету та громадянського суспільства держави Ізраїль, робиться заклик про відмову від псевдонейтралітету Ізраїлю та приєднання до союзу демократичних і вільних країн в протистоянні російській агресії. Єврейські організації зазначають, що Ізраїль безумовно має технології ефективної боротьби з іранськими безпілотниками, що допоможуть врятувати життя невинних людей [63]. Також Головний рабин України Моше Реувен Азман благословив Збройні Сили України на перемогу над російськими загарбниками та висловив слова підтримки народу України [31].

Духовне управління мусульман України «Умма», створене 2008 року як об'єднання релігійних громад із кількох областей України, висловило свою підтримку державній цілісності та суверенітету Україні. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації відчутно вплинуло на діяльність духовного управління, тож від першого дня війни активісти й волонтери ДУМУ «Умма» активно долучилися до опору збройній агресії Росії [62].

Ще одним вагомим релігійним актором в протистоянні російській агресії є УГКЦ. Окрім великої гуманітарної роботи в постраждалих від війни регіонах, церква також активно доносить інформацію про звірства війни до міжнародної спільнот та безпосередньо до Папи Римського [30].

Безсумнівно, важливу роль в громадському спротиві російській агресії відіграє ПЦУ на чолі з митрополитом Епіфанієм. Від початку війни ПЦУ надала значну матеріальну допомогу для Збройних Сил України, внутрішньо переміщеним особам, малозабезпеченим та особам з інвалідністю в усіх регіонах країни.

Важливу миротворчу діяльність в православній церкві здійснює Вселенський патріарх Варфоломій I. Від самого початку відкритої агресії Росії проти України Патріарх Варфоломій ясно і голосно засудив цей варварський акт.

Патріарх відвідав українських біженців у Польщі, щоби продемонструвати їм свою солідарність та підтримку [27]. Також Архієпископ Константинопольський у своїх промовах перед високопоставленими особами з усього світу згадує про війну в Україні та загибель тисяч людей [28].

Таким чином, у контексті суспільно-релігійних відносин діяльність інституцій, що регулюють цю сферу, часто стикалася із викликами, такими як зміни повноважень, реорганізація та ліквідація. Організаційно-функціональна структура часто обмежувалася центральним офісом, відсутність регіональних підрозділів призводила до проблем у комунікації на місцевому рівні.

Конституція України та Закон України «Про свободи совісті та релігійних організацій» визначають основні принципи щодо свободи релігійних та світоглядних переконань громадян.

Після років репресій у Радянському Союзі релігійні організації зазнали значного тиску і питання альтернативної служби стало критично важливим з точки зору захисту права на свідомість. У сучасній Україні це право є відображенням поваги до релігійної свободи та основних прав громадян. Відповідно до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» та Положення про порядок проходження альтернативної служби, організаційні питання її надання були покладені на регіональні підрозділи місцевих державних адміністрацій. Така служба має особливе значення для релігійних організацій, чії доктрини забороняють вбивство або користування зброєю.

В Україні після 70 років радянської влади і всіх процесів націоналізації, експропріації, колективізації, конфіскації, депортації, питання повернення майна релігійним організаціям в Україні є одним з ключових аспектів реституційної політики в контексті відновлення історичної справедливості. Повернення такого майна релігійним спільнотам не лише служить відновленню матеріальних прав цих організацій, але й сприяє реабілітації духовної спадщини та культурної ідентичності України.

Враховуючи важливість цього питання, невід'ємною частиною процесу повернення майна є забезпечення широкого громадського контролю. Це

допоможе впровадити рішення, які відображають колективні інтереси та враховують історичні контексти релігійних об'єктів.

Враховуючи наведені висновки, можна зазначити, що державно-релігійні відносини в Україні є динамічним і багатогранним феноменом, що вимагає подальших досліджень, а також гнучкості і чутливості з боку держави у їх регулюванні.

2.3 Організаційно-правові засади вироблення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях

Ми вже з'ясували, що до механізмів державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин належить політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові. Така класифікація механізмів узгоджується з поглядами українських вчених [192, с.375], [181, с.186]. В цьому розділі ми спробуємо дати оцінку стану розробленості механізмів державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

У складі політичного механізму державної політики важливу роль відіграють інститути політичної влади, які безпосередньо задають вектор даної політики. Основним суб'єктом у формуванні політичних механізмів державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин є Президент України.

Відповідно до Конституції України правовий статус та повноваження Президента України визначаються Основним Законом України. Хоча в Конституції України не зазначено спеціальних повноважень у сфері суспільно-релігійних відносин, частина із них безпосередньо чи опосередковано є дотичними до суспільно-релігійних питань, що дає йому можливість брати участь у визначенні основних засад та напрямів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

По-перше, Президент України як глава держави є гарантом прав і свобод людини, серед яких є право на свободу совісті і віросповідання.

По-друге, як суб'єкт права законодавчої ініціативи Президент України може вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти з будь-яких питань, включаючи й суспільно-релігійні відносини.

По-третє, Президент України наділений правом видання указів і розпоряджень, які можуть стосуватися й суспільно-релігійних відносин.

По-четверте, Президент України може створювати консультативно-дорадчі та інші допоміжні органи, зокрема в сфері суспільно-релігійних відносин.

Таким чином, хоча в Президента України відсутні прямі компетенції в сфері суспільно-релігійних відносин, в межах своїх конституційних повноважень він має значні важелі впливу на формування та реалізацію державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Ще одним суб'єктом в сфері суспільно-релігійних відносин є Парламент, який наділений представницькими функціями. Представницька функція парламенту означає його право виступати від імені всього народу. Зазначене право, як виключне право Верховної Ради України, безпосередньо закріплене в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Представницька функція Верховної Ради України здійснюється через реалізацію низки представницьких повноважень, до яких, зокрема, належить:

- прийняття Конституції України, внесення до неї змін та доповнень;
- призначення всеукраїнського референдуму з питань щодо територіальних змін;
- ухвалення законів;
- затвердження Державного бюджету, внесення до нього змін, контроль за його виконанням;
- визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру;
- здійснення парламентського контролю тощо.

Таким чином, Верховна Рада України має багато механізмів щодо формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах.

В свою чергу Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин [134].

Уряд здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, також в сфері суспільно-релігійних відносин; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади; утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

12 червня 2019 р. Кабінет Міністрів України своєю Постановою №503 створив Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, яка після змін в 2022 році, стала центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні [155].

До основних завдань служби було віднесено: реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні; внесення на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні [126].

Варто відзначити, що майже при кожному міністерстві було створено громадські ради з питань співпраці з релігійними організаціями, які переслідують різні цілі, як то, підвищення авторитету України на міжнародній арені (громадська

рада при МЗС) чи в покращенні морально-культурного виховання молоді (громадська рада при МОН).

Відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації», на регіональному рівні реалізацію державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах здійснюють обласні, Київська міська державні адміністрації [137]. В деяких обласних, Київських було утворено консультативно-дорадчі органи з питань суспільно-релігійних відносин.

Щодо розмежувань повноважень між ДЕСС та ОДА, то варто зазначити, що ДЕСС здійснює реєстрацію таких видів релігійних організацій як: релігійні центри, управління, духовні навчальні заклади, монастирі, місії, братства. ОДА здійснюють реєстрацію релігійних громад. У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради, а також спеціалістів.

Як на центральному так і на регіональному рівні здійснюється погодження канонічної діяльності священнослужителів, релігійних проповідників, наставників, інших представників зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні.

Таким чином, в Україні існує чітка вертикаль органів влади, що формують та реалізують державну політику в сфері суспільно-релігійних відносинах.

Органи місцевого самоврядування на регіональному рівні, не маючи формальних повноважень у сфері формування та реалізації політики відносно суспільно-релігійних відносин, все ж таки здійснюють політичні рішення у цій сфері. Проте дії цих органів часто характеризуються упередженістю, що підтверджується рішеннями Європейського суду з прав людини.

В якості ілюстрації можна вказати на ситуацію, що сталася у 2004 році у Кривому Розі. Релігійна громада «Свідки Єгови» придбала там житловий будинок з метою побудови «Залу Царства». У лютому 2005 року проєкт розміщення зазначеного Залу Царства був схвалений відділом міського планування. Однак на наступному засіданні міської ради цей проєкт не був затверджений.

Подальші судові процеси, ініційовані громадою проти міської ради, завершилися рішенням Європейського суду з прав людини. Суд визнав Україну винною в порушенні статей 9 та 14 Європейської конвенції, які гарантують право на свободу релігії та забороняють дискримінацію. Суд акцентував увагу на невиконанні українською державою своїх зобов'язань щодо виявлення мотивів релігійної упередженості в діях місцевих органів влади [172].

З початку військового вторгнення Росії в Україну непоодинокими стали випадки ухвалення рішень органами місцевого самоврядування про заборону або обмеження діяльності релігійних громад УПЦ в їх адміністративно-територіальних межах, а також вимоги про зміну підлеглості на користь новоутвореного релігійного об'єднання ПЦУ.

На регіональному рівні такі рішення ухвалювалися обласними радами. В рішенні Вінницької обласної ради «Про зміцнення національної безпеки в сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій на території Вінницької області» йдеться про призупинення договорів оренди нерухомості та земельних ділянок, а також про заборону користування майном, яке є спільною власністю територіальних громад, сіл, селищ та міст області. Це стосується релігійних організацій УПЦ, а також інших організацій, афілійованих із центрами впливу, розташованими в державі-агресорі [23].

Вінницькій обласній державній адміністрації було рекомендовано провести комплекс заходів, включаючи інвентаризацію земель та релігійних споруд, які знаходяться в державній, комунальній або приватній власності, і передані в користування релігійним організаціям УПЦ.

Житомирська обласна рада заборонила діяльність УПЦ на своїй території. Водночас, депутати обласної ради анулювали рішення з 2017 року про передачу земельної ділянки жіночому монастирю Афонській іконі Божої Матері, що належить УПЦ [59].

Рівненська обласна рада, окрім заборони діяльності УПЦ на території регіону, також звернулася до Державної інспекції архітектури та містобудування України щодо здійснення перевірки правомірності видачі дозвільних документів,

законності будівництва культових споруд УПЦ на території громад Рівненської області [121].

Депутати Львівської міськради 30 червня 2021 року проголосували за ухвалу «Про заборону діяльності УПЦ МП та УПГКЦ «Група Догнала» на території Львівської МТГ» [175]. Пізніше була заява міського голови, що «це – політичне рішення. Його одностайно підтримали всі депутати міської ради, і тепер це рішення ми скеровуємо президенту, голові Верховної Ради, уряду. Бо виключно державні органи влади регламентують діяльність релігійних організацій. Я категорично проти будь-якого самоуправства, у всіх таких моментах повинен працювати закон» [4].

Також на регіональному рівні рішення про заборону діяльності УПЦ були ухвалені обласними радами Київської, Сумської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Закарпатської та Запорізької областей.

Також є ряд обласних рад, що не підтримали рішення про заборону УПЦ. Депутатська більшість, яка сформована з депутатів від ОПЗЖ, в східних областях, як правило відмовляються розглядати подібні рішення [222]. До таких обласних рад відносяться: Чернівецька, Одеська, Запорізька, Херсонської, Харківська, Полтавська, Кіровоградська. Однак, частина зазначених обласних рад звернулася до Президента та Парламенту щодо врегулювання зазначеного питання на законодавчому рівні.

Варто зазначити, що рішення про заборону УПЦ в територіальних громадах вже були прийняті міськими радами в Конотопі [85], Броварах [195], Переяславі [224], Кагарлику [197], Дрогобичі [19], Городку [196] та цілому ряді інших міст України.

У зв'язку з невиконання УПЦ вимог Закону України про відображення у своїй назві приналежність до релігійної організації керівний, центр якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України [120], місцева влада прописує в своїх рішеннях, що в разі відмови від приведення статутів релігійних організацій до

вимог чинного законодавства вона, тобто місцева влада, залишає за собою право розірвати усі договори про комунальне обслуговування (водо- і газопідведення, електропостачання, вивіз сміття тощо) з тими релігійними організаціями, чії статuti порушують чинне законодавство. Формально це не є ліквідацією і не суперечить законодавству, а по-суті суттєво ускладнює функціонування.

У зв'язку зі зростанням кількості рішень, ухвалених органами місцевого самоврядування у сфері суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні, ДЕСС оприлюднила своє роз'яснення. Згідно з цим роз'ясненням, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи не мають повноважень для самостійного припинення чи обмеження діяльності релігійних організацій [177].

Щодо економічних механізмів реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, то релігійні організації отримали пільги від української держави незабаром після проголошення незалежності. Враховуючи, що релігійна інфраструктура була суттєво зруйнована в радянський період, існувало загальне переконання, що введення пільг допоможе церквам не лише створити щось нове, але й відновити свій попередній стан. Обсяг пільг для релігійних організацій зменшувався протягом останніх тридцяти років. Наприклад, у 90-х роках існували митні пільги для ввезення певних товарів на територію України. Однак це спричинило зростання контрабанди, тому такі пільги були відмінені [220].

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Виходячи з цієї мети основну діяльність релігійних організацій можна поділити на:

- проведення богослужінь;
- здійснення треб (богослужіння на замовлення юридичних та фізичних осіб – культові послуги);
- розповсюдження предметів релігійного призначення, релігійної літератури та інших матеріалів релігійного змісту.

Згідно Податкового кодексу України релігійні організації зобов'язані стати на облік у контролюючих органах в порядку, встановленому законодавством

України; вести в установленому порядку облік доходів і витрат, складати звітність, що стосується обчислення і сплати податків та зборів; сплачувати податки і збори в строки та у розмірах, встановлених Кодексом [107].

Також в податковому законодавстві передбачена низка спеціальних пільг для релігійних організацій, а саме:

– звільняються від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання релігійними організаціями культових послуг та предметів культового призначення (пп. 197.1.9 ПКУ);

– не є об'єктом оподаткування податком на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки об'єкти нерухомості, що перебувають у власності релігійних організацій, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, та використовуються виключно для забезпечення їхньої статутної діяльності, включаючи ті, в яких здійснюють діяльність засновані такими релігійними організаціями добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), крім об'єктів нерухомості, в яких здійснюється виробнича та/або господарська діяльність (пп. «и» п. 266.1 ПКУ);

– не підлягають оподаткуванню земельним податком земельні ділянки, надані для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення діяльності релігійних організацій України, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку (пп. 283.1.8 ПКУ).

Пільги для релігійних організацій також встановлені і іншими нормативно-правовими актами.

Президент України Леонід Кравчук ще в 1994 році указом «Про надання пільг релігійним організаціям» встановив, що стягнення з релігійних організацій плати за електричну енергію, що відпускається їм на комунально-побутові потреби, здійснюється за тарифами, передбаченими для міського населення [137].

В 2023 році Уряд України погодив рішення правління НАК «Нафтогаз України» дозволити постачати природний газ релігійним організаціям на пільгових умовах, як для бюджетних установ і організацій [43].

Орендна ставка для релігійних організацій для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній на площі не більш як 50 кв. метрів становить 3%; на частині площі, що перевищує 50 кв. метрів, – 7% [46], що є значно нижчим за орендні ставки для інших підприємств, установ та організацій.

Органи місцевого самоврядування також надають додаткові пільги для релігійних організацій. Так, Львівська міська рада звільнила релігійні організації, які надають освітні послуги, соціальну допомогу з реабілітації, у 2023 році від сплати орендної плати за землю [87]. Частково, надання пільг відбувається на основі релігійних уподобань місцевих депутатів. Як приклад можна навести рішення Запорізької міської ради від 23.04.2014 №46, яким було відмовлено у наданні пільг по сплаті податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, релігійній організації «Релігійна громада Свідків Єгови Ленінського району м.Запоріжжя» [118]. Також сільські, селищні та міські ради дарують будівлі та приміщення для релігійних громад, яким більше фаворизують [90] [143]. Обласні ради в свою чергу також передають в дар нерухоме майно для релігійних організацій [167]. Дані приклади доводять, що підхід до надання пільг для релігійних громад в органах місцевого самоврядування залежить від релігійних уподобань депутатів місцевих рад.

Також важливим питанням для релігійних організацій є вирішення питання щодо повернення культового майна, що було відібрано в релігійних організацій. У висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [22] та Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» 5 жовтня 2005 року [163] було встановлено вимогу Україні вирішити питання про повернення церковної власності.

З цією метою було прийнято цілу низку нормативно-правових актів:

1) Указ Президента України від 4 березня 1992 р. №125 «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна»;

2) Розпорядження Президента України від 22 червня 1994 р. №53/94–рп «Про повернення релігійним організаціям культового майна»;

3) Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 р. № 290–р «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням»;

4) Указ Президента України від 21 березня 2002 р. № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков та релігійних організацій»;

5) Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. №564–р «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій».

Відповідно до зазначених нормативно-правових актів, було складено перелік культових будівель, які належать державі та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням. Ці будівлі планувалося передати релігійним громадам. Також була проведена інвентаризація культового майна, яке зберігається у фондах державних музеїв та архівів, з метою вирішення питань щодо його подальшого використання за призначенням в установленому законом порядку.

Однак процес повернення культового майна релігійним організаціям відбувається стихійно та несистемно. За останні 5 років органи місцевого самоврядування повернули релігійним організаціям лише декілька культових будівель в Закарпатській [146], Івано-Франківській [198], Львівській [199] Тернопільській [201] областях.

За статистичними даними, релігійні організації в Україні використовують загалом 20 369 будівель, з яких 13 939 належать до культових споруд. З цієї кількості 10 603 перебувають у їхній власності, з яких 3 731 – були повернуті державою, а 2 249 – мають статус пам'яток архітектури. Решта 3 336 будівель знаходяться у користуванні релігійних організацій, з яких 1 464 також є пам'ятками архітектури [65]. В додаток до цього, в Україні є 6 430 приміщень, які

релігійні організації спеціально використовують для проведення релігійних обрядів та молитов.

Таким чином, можна констатувати, що близько 72% релігійних організацій забезпечені відповідними культовими будівлями та приміщеннями.

Разом з тим, питання повернення культового майна релігійним організаціям залишається невирішеним, що свідчить про недоліки відповідних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Крім того, надання пільг релігійним організаціям часто відбувається не на основі об'єктивних критеріїв, а виходячи з особистих уподобань або релігійних переконань місцевих чиновників. Така ситуація підриває принципи справедливості та рівноправності, а також може викликати соціальне та конфесійне напруження.

У контексті соціальних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики варто відзначити значущий внесок релігійних організацій, які здійснюють ключові соціальні проекти в регіонах. Особливу увагу до соціальної діяльності релігійних організацій почали приділяти в період російсько-української війни, зокрема в контексті капеланської служби.

Зі здобуттям Україною незалежності військові капелани регулярно здійснюють задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, однак на законодавчому рівні їх діяльність ніколи не була врегульована.

У зв'язку із початком широкомасштабної війни Російської Федерації проти України виникла термінова необхідність у набранні чинності Законом України «Про Службу військового капеланства» задля невідкладного закріплення в законодавстві поняття військового капеланства, створення відповідної служби, визначення статусу військових капеланів та надання їм гарантій соціального захисту [152].

У своїй статті «Концептуальні аспекти та етапи формування військового капеланства в незалежній Україні» Олександр Саган вперше пропонує розподіл процесу формування капеланства в Україні після отримання незалежності на три

етапи. Перший етап, що тривав у період 1991—2005 років, був спрямований на переосмислення ролі та місця релігії в структурі Збройних Сил України. Ця робота в основному виконувалася за допомогою волонтерських ініціатив, які виступали ініціаторами формування відповідних капеланських структур у державних органах та церковних установах. Другий етап (2006—2013) відзначився початком видання перших нормативно-правових актів, які визначали основи функціонування інституту капеланства. Ці акти стимулювали формування різних моделей розвитку капеланських структур. Третій етап почався після агресії Російської Федерації проти України у 2014 році та триває до сьогоднішнього часу. Воєнний конфлікт вимагав стрімкого збільшення кількості капеланів та їх офіційної легітимації відповідно до законодавства [186, с.59].

Окрім військового капеланства, в Україні починає стрімко розвиватися капеланство в сфері медицини. У 2023 році наказом Міністерства охорони здоров'я було внесено зміни в Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників охорони здоров'я [92]. Згідно впроваджених змін в закладах охорони здоров'я вводиться посада медичного капелана.

Медичний капелан організовує та проводить релігійні ритуали і релігійно-просвітницькі заходи, пов'язані із задоволенням духовно-релігійних потреб пацієнтів, членів їх сімей та працівників закладу охорони здоров'я, реабілітаційного закладу, за їх бажанням здійснює над ними духовну (душпастирську) опіку. Надає духовну допомогу та підтримку особам різного віку, за необхідності організовує їх соціальну підтримку. Проводить духовне (душпастирське) консультування дорослих і дітей.

Однак, крім кваліфікаційних характеристик, встановлених МОЗ, немає інших нормативно-правових актів, які б задавали чіткі механізми для добору та підготовки відповідних фахівців.

Також залишається нерегульованою сфера капеланства в органах поліції. На сьогоднішній день ведуться лише обговорення, в рамках яких пропонується розглянути вплив капеланства на формування професійної етики поліцейських. Капелани мають сприяти позитивному ставленню громадян до служби в поліції

як до важливої та почесної справи, яка вимагає високих загальнолюдських і професійних якостей [200].

В Україні капеланство також функціонує в пенітенціарній системі. Ще у 2015 році були внесені зміни до Кримінально-виконавчого кодексу щодо душпастирської опіки для засуджених [81]. Ця діяльність передбачає присутність в установах виконання покарань священнослужителів (капеланів) для задоволення релігійних потреб засуджених, їх духовне виховання.

Релігійні організації також активно залучені до різноманітної соціальної роботи, зокрема в сфері допомоги особам з алкогольною та наркотичною залежністю [7]. Однак реабілітаційні центри, які створені релігійними організаціями в різних регіонах країни, часто не мають необхідних дозвільних документів для здійснення своєї діяльності, що привертає увагу правоохоронних органів. В результаті, відкриваються кримінальні справи проти лідерів релігійних організацій за відсутність дозвільних документів на надання психотерапевтичної допомоги, що інтерпретується як незаконне утримання осіб в реабілітаційних центрах. Керівництво таких установ звинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених частинами 3 статей 146 та 149 Кримінального кодексу України [80].

Ця неврегульованість соціальної діяльності релігійних організацій у сфері допомоги особам з алкогольною та наркотичною залежністю веде до ескалації соціальної напруги [71], організації пікетів [113] та виникнення конфліктів [202].

Окрім центрів реабілітації, релігійні організації мають також будинки для літніх людей («будинки милосердя») [18]. Такі будинки також не мають жодних дозвільних документів, хоча забезпечення та умови для літніх осіб там значно кращі, ніж в державних закладах. Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю [128] не адаптоване для релігійних організацій, що унеможлиблює його використання.

Релігійні організації мають ряд інших своїх соціальних проєктів в усіх регіонах України. Для прикладу, Український Католицький Університет створив будинок «Емаус» – простір, обладнаний для життя людей з інвалідністю та

асистентів, які допомагають їм у побуті. На відміну від інтернатів, люди, котрі тут живуть, мають повну свободу, власні кімнати, самі облаштовують свій побут, ходять на роботу, допомагають іншим. Фактично живуть повноцінним та гідним життям [2].

Будинки для дітей-сиріт при монастирях [176] та церквах [47] існують в усіх регіонах України. Однак через відсутність механізму створення таких закладів при релігійних організаціях, священнослужителі беруть опікунство над такими дітьми безпосередньо на себе [225], а не на релігійну організацію.

Отже, існує актуальна необхідність у розробці нормативно-правової основи для унормування соціальної роботи релігійних організацій. Ми вважаємо, що такою основою може стати спеціальний Закон про соціальне служіння релігійних організацій.

З метою ефективного врегулювання відносин між державою та релігійними організаціями необхідно розробити відповідні організаційні механізми державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Основна причина цього полягає у регіональній специфіці та неоднорідності релігійного ландшафту України.

Станом на 01.10.2022 р., згідно даних з ЄДР за макрорегіональним розподілом, серед 25 652 релігійних організацій перше місце посідав Західний макрорегіон (40,06 %), друге – Східний (31,9 %), третє – Північний (16,8 %), четверте – Центральний (11,8 %), п'ятий – Південний (8,1 %) (див. Таблиця 2.5.).

Таким чином, ми бачимо, що релігія відіграє важливу роль в західному макрорегіоні України. Це можна пояснити тим, що цей макрорегіон вирізняється особливо високим рівнем релігійних потреб серед місцевого населення. Крім того, варто зазначити, що в порівнянні з іншими регіонами України, західноукраїнські області мали краще збережені релігійні організації та структури після періоду радянського режиму, що створило сприятливі умови для зміцнення та розширення релігійної мережі.

Згідно даних ДЕСС, станом на 1 січня 2023 р. релігійна палітра в Україні представлена 99 віросповідними напрямками, відповідно до яких діють 36 657

релігійних організацій, з яких 92 релігійних центрів, 306 управлінь, 35040 громад, 547 монастирів (274 чоловічих, 241 жіночих), 86 братств, 382 місій, 204 духовних навчальних закладів (138 вищих та 66 середніх духовних закладів) та 1130 загальноосвітніх шкіл.

На території України працює значна кількість священнослужителів та монахів. За даними статистики, загальна кількість цих осіб складає 25 894, з яких 1 401 є жінками, а 811 — іноземцями.

Також варто зазначити присутність іноземних священнослужителів та монахів у релігійному житті України. Відповідно в регіонах необхідні підрозділи, щоб надавали канонічне погодження для священнослужителів, що є іноземцями.

За даними ДЕСС, в Україні функціонує значна кількість релігійних організацій різних конфесій. Зокрема, у країні зареєстровано 15 413 православних релігійних організацій, що відображає широке поширення та значний вплив православ'я на релігійний ландшафт України. Крім того, існує 5 024 католицьких релігійних організацій, що також свідчить про вагомий вплив католицизму, особливо на західну частину України.

Також слід відзначити різноманіття протестантських деномінацій та рухів в Україні. Протестантизм представлений численними групами, зокрема 2 312 п'ятидесятницькими, 2 148 баптистськими, 855 адвентистськими, 52 лютеранськими, 130 реформаторськими, 814 харизматичними та 615 іншими протестантськими релігійними організаціями. Це свідчить про широкий спектр варіацій та ідентифікацій протестантизму в країні.

Варто зазначити, що така різноманітність релігійних організацій і конфесій в Україні відображає багатогранність релігійної панорами країни та відкритість суспільства до різних релігійних переконань та практик (Додаток 2). Крім того, це ставить значні виклики перед державою щодо врегулювання міжрелігійних конфліктів.

Незважаючи на високу чисельність релігійних організацій в регіонах, в структурі обласних державних адміністрацій відсутні спеціалізовані підрозділи, відповідальні за етнополітику та свободу совісті. Задачі з державної реєстрації

релігійних громад та погодження канонічної діяльності священнослужителів зазвичай виконуються департаментами культури, туризму або іншими підрозділами ОДА, яким додатково були делеговані ці функції (Додаток 1).

Згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 р. «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», введеного в дію Указом Президента України від 1 грудня 2022 р. № 820/2022, Кабінету Міністрів України було доручено вирішити питання функціонального підпорядкування ДЕСС структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, до повноважень яких належать питання реалізації права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій [150].

Постановою Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2022 р. № 1355 «Деякі питання діяльності Державної служби України з етнополітики та свободи совісті» було встановлено, що структурні підрозділи обласних, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) з питань етнополітики та свободи совісті підзвітні та підконтрольні ДЕСС [44].

З метою забезпечення узгодженості, послідовності та стійкості в реалізації державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні, а також для конкретизації повноважень, підзвітності та підконтрольності структурних підрозділів ОДА, рекомендуємо прийняти відповідний нормативно-правовий акт. Цей акт має врегулювати порядок взаємодії ДЕСС з відповідними структурними підрозділами ОДА, до компетенції яких належать питання релігії. Однак кращим варіантом буде створення регіональних підрозділів ДЕСС.

Правові механізми державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в Україні закріплені в Конституції України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». Станом на сьогодні, профільний закон не відображає всієї комплексності суспільно-релігійних відносин, які розвивалися з моменту його прийняття. Хоча цей Закон протягом чверті століття свого існування не зазнав істотних змін, загальний контекст українського законодавства пройшов значний розвиток. Це почалося з прийняття Конституції України в 1996

році і продовжується через реформи децентралізації та інновації в сферах освіти, державної реєстрації юридичних осіб, оподаткування, капеланської служби, земельних відносин тощо.

У контексті такої багатоманітності законодавчих актів, що регулюють суспільно-релігійні відносини, згаданий профільний Закон виглядає не лише неповним, але й місцями може спричиняти непорозуміння при його застосуванні. Передусім це стосується представників державних органів та релігійних громад, які не можуть отримати об'єктивного уявлення про засади правового регулювання їхніх взаємовідносин на основі цього Закону. Відсутність регулювання окремих аспектів цим Законом приводить до того, що вони регламентуються лише спеціалізованими законами.

Додатковою проблемою законодавства є відсутність чіткого розмежування видів релігійних організацій та способу їх реєстрації. Так, Європейський Суд з прав людини в справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» (Заява № 77703/01) зазначив, що стаття 7 Закону не містить чіткого визначення поняття «релігійної організації». Суд також зазначив, що в українському законодавстві є суперечливість у визначенні понять «релігійна організація» та «релігійна громада», адже єдиною відмінністю між ними є місцевий статус релігійної громади та відсутність будь-яких вимог щодо її реєстрації відповідно до положень Закону [171].

Для усунення прогалин в законодавчому регулюванні суспільно-релігійних відносин на початку 2000-х років було розроблено декілька проєктів концепцій державно-конфесійних відносин. Найбільш відомим проєктом є Концепція державно-конфесійних відносин в Україні, що розроблена Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [77]. Цей проєкт концепції був об'єктом обговорення на численних представницьких форумах, на відміну від альтернативного проєкту, запропонованого Кабінетом Міністрів України, який не був виставлений для загальносуспільного розгляду та дебатів.

Незважаючи на дещо фрагментарний характер репрезентації сфери державно-церковних відносин, неурядовий проєкт концепції зарекомендував себе позитивно в науковій спільноті та отримав схвальні оцінки від фахівців-релігієзнавців, суб'єктів суспільно-релігійних відносин, громадських організацій, а також представників центральних органів виконавчої влади [66].

Втім, подальший прогрес у концептуалізації національної системи суспільно-релігійних взаємин фактично зупинився на стадії публічного дебатування, і після 2007 року значущих кроків у цьому напрямку не було зроблено.

Дослідивши обрану проблематику, можна зробити висновок, що ситуація із станом розробленості механізмів формування та реалізацією державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин в Україні на центральному та регіональному рівнях вимагає серйозних коректив. Встановлено, що ключові проблеми торкаються недосконалості існуючого законодавства: невизначеності класифікації релігійних організацій, нерозвиненості економічних механізмів та відсутності чітких критеріїв для надання пільг та майна релігійним установам.

В цьому контексті необхідно акцентувати увагу на важливості новелізації Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Оновлення цього закону має допомогти в вирішенні питань, що стосуються прав та обов'язків релігійних організацій, а також установлення чітких критеріїв їх функціонування.

Звертає на себе увагу і відсутність регулювання соціальної діяльності релігійних організацій, що створює певні ризики для цих структур. У цьому напрямку пропонується розробка нового законодавчого акта, що б надав чіткий нормативний базис для соціальної діяльності цих організацій.

Паралельно на регіональному рівні існує потреба в створенні спеціалізованих структурних підрозділів, що забезпечуватимуть уніфікований підхід до реалізації державної регіональної політики.

Також варто вказати на необхідність адаптації законодавчої бази України до стандартів ЄС, що включає аналіз та врахування найкращого європейського досвіду у сфері регулювання суспільно-релігійних відносин.

У підсумку можна стверджувати, що формування збалансованого законодавчого поля, яке б враховувало інтереси всіх сторін, повинно стати важливим кроком на шляху до стабільного та гармонійного розвитку регіонів України в контексті суспільно-релігійних відносин.

Висновки до розділу 2

1. Шляхом аналізу зовнішніх та внутрішніх факторів, що вплинули на формування суспільно-релігійних відносин в періоди Центральної ради (04.03.1917р. – 29.04.1918), Гетьманату П. Скоропадського (29.04.1918 – 14.12.1918) та Директорії (14.11.1918 – 10.11.1920), виявлено надзвичайно важливе значення релігійного чинника в консолідації суспільства.

Зокрема, виявлено, що недооцінювання ролі державно-релігійних відносин призвело до втрати історичної можливості побудувати незалежну державу. Визначено, що в цей критичний період історії було приділено недостатньо уваги формуванню державного органу з питань державно-релігійних відносин, а непродумана кадрова політика викликала недовіру релігійних організацій до ініціатив державних структур.

Крім того, відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність органів влади як на державному, так і на регіональному рівнях, спричинила неефективність їхньої діяльності. В розрізі державно-регіональної політики було підкреслено, що неврахування цього аспекту в сфері діяльності урядів УНР привело до державних переворотів, що серйозно підірвали стабільність та єдність країни, поставивши її на межу суспільного розколу.

В результаті українська державність була ослаблена до такої міри, що не змогла ефективно протистояти зовнішній військовій агресії. Це свідчить про абсолютну необхідність правильного врахування суспільно релігійних відносин у формуванні державної політики, що повинно стати важливим уроком для подальшого зміцнення державності та розвитку суспільства.

Досвід періоду УНР демонструє критичну важливість комплексного підходу до державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях, врахування всіх аспектів державного управління, включаючи державну регіональну політику, для запобігання негативним наслідкам неправильного управління в цій сфері.

2. В період Радянського Союзу суспільно-релігійні відносини в Україні перебували під тотальним контролем держави, що відбивалося на регіональному рівні через використання відомчих органів управління.

Формально відповідно до статті 50 Конституції УРСР гарантувалося право на свободу совісті та релігійні переконання. Однак на практиці була запроваджена активна політика атеїзації суспільства, яку застосовувала більшовицька партія. Ленін обґрунтував цю політику тезою про те, що релігія є "опіумом для народу" та сприяє духовному гнобленню мас.

На регіональному рівні було створено численні філіали Спілки войовничих безбожників (СВБ), в тому числі й в Україні, де проводились масові антирелігійні кампанії через організацію лекцій, обмеження доступу до культових місць і паломництв. Зусилля СВБ були спрямовані на мобілізацію працівників промислових підприємств, колгоспів і навчальних закладів.

Політика держави була втілена через діяльність органів управління, таких як Управління уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви (РСРПЦ) та Рада у справах релігійних культів (РСРК). Ці структури контролювали релігійні організації, обмежуючи їх діяльність шляхом дереєстрації, а також за допомогою адміністративних санкцій, встановлених Кодексом про адміністративні правопорушення.

Централізована антирелігійна політика призвела до масового закриття культових споруд та ліквідації релігійних організацій. Одночасно було затверджено типовий статут релігійної організації, який значно обмежував можливість релігійних громад організовувати різноманітні заходи та гуртки.

3. За період незалежності України спостерігається значущий перехід до формування демократичного суспільства, основоположними принципами якого є

свобода віросповідання, толерантність та недискримінація. Перші роки незалежності характеризуються закладенням фундаменту для м'якої секуляризації суспільства через прийняття важливих законодавчих актів, зокрема Конституції України, Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про альтернативну (невійськову) службу» та ін. Ці нормативно-правові акти сприяли формуванню демократичних відносин між державою та релігійними установами.

Центральний орган державної влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики в сфері суспільно-релігійні відносини, проходив етапи трансформації, від Міністерства України у справах національностей та міграції до Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Суттєвим є створення міжрелігійних інституцій, серед яких особливе місце посідає Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій, яка активно працює над зміцненням міжконфесійного миру та діалогу.

Невід'ємною частиною розвитку суспільно-релігійних відносин є активізація ролі релігійних груп у соціальному житті під час визначальних моментів сучасної історії України, зокрема під час Помаранчевої революції, Революції гідності та російсько-української війни. В цей період формується феномен Громадської церкви, яка демонструє єднання релігійних організацій у допомозі нужденним, біженцям, а також у відстоюванні національних цінностей.

4. Формування та реалізація державної політики в даній сфері в Україні відбувається за допомогою чітко структурованої вертикалі органів державної влади, проте зазначається відсутність дієвих механізмів в сфері суспільно-релігійних відносин для органів місцевого самоврядування. Попри існуючі економічні механізми, закріплені в нормативно-правових актах та спрямовані на забезпечення пільг для релігійних організацій, виділяється необхідність їх подальшого вдосконалення.

Соціальні механізми формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин передбачають взаємодію релігійних організацій та держави через благодійність, капеланську службу, підтримку дитячих домів та

будинків-інтернатів для осіб похилого віку, потребують негайного перегляду та доопрацювання, з метою усунення існуючих проблем та недоліків. Релігійні організації не мають можливість бути надавачами соціальних послуг, отримувати від держави відповідні замовлення хоча мають відповідну компетенцію та ресурс.

На організаційному рівні в регіонах відчувається відсутність спеціалізованих підрозділів, які б відповідали за етнополітику та свободу совісті, породжуючи тим самим проблеми. Крім того, немає типового положення про такі структурні підрозділи, через що релігійні чинники часто залишаються неврахованими при регулюванні відносин на регіональному рівні.

У правовому аспекті акцентується на відсутності в Україні концепції державно-конфесійних відносин, а також на необхідності актуалізації Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Загалом розробленість механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на сучасному етапі характеризується певною не системністю та недостатньою ефективністю, що вимагає вдосконалення існуючих політичних, економічних, соціальних, організаційних та правових механізмів для забезпечення більш гармонійних відносин між суспільством та релігійними організаціями.

РОЗДІЛ 3

ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ

3.1 Пріоритетні напрями державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин за кордоном: порівняльний аналіз

Релігійні інституції традиційно відіграють важливу роль у формуванні соціокультурного ландшафту будь-якого суспільства. Відносини між суспільством та релігійними об'єднаннями можуть визначатися через різні правові та соціальні механізми, залежно від історичних, культурних та політичних особливостей кожної конкретної країни. Специфіка суспільно-релігійних відносин у таких країнах, як Греція, Польща та Латвія, заслуговує детального вивчення в контексті їх членства в Європейському Союзі та враховуючи ратифіковану Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Греція, де православ'я є частиною національної ідентичності, надає особливий статус церкві в суспільстві, що підтверджується конституційними нормами та значними привілеями.

В Польщі домінує католицька церква, яка також має особливий статус, визначений не лише історичними, але і правовими актами, включаючи Конкордат. В цій державі існують індивідуальні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність низки церков.

В Латвії відносини держави з релігійними об'єднаннями регулюються також через індивідуальні нормативно-правові акти з акцентом на забезпечення незалежності місцевих релігійних інституцій від зовнішнього втручання.

Цей розділ пропонує аналіз моделей суспільно-релігійних відносин у зазначених країнах з урахуванням історичних коренів, конституційних норм та сучасних тенденцій.

Греція

Основоположним принципом відносин між державою та церквою в Греції є концепція «*synallelia*» (роздільність і взаємність) [303, с.113], яка враховує організаційну автономію та функціональну співпрацю. Вона втілюється в грецькій Конституції, де Православна Церква визнана «домінуючою релігією», обумовлюючи їй привілейований статус [314, с.76]. Крім цього, в конституції зберігається право на свободу віросповідань для «відомих» релігій, регулювання яких відбувається через ординарне законодавство [318, с.56].

Преамбула Конституції підкреслює вирішальну роль православ'я, роблячи посилання на Святу Єдиносущну і Нероздільну Трійцю та встановлюючи традицію відкриття парламентських засідань релігійною церемонією під керівництвом Православного Архієпископа Афінівського та всієї Греції.

Статті 33 та 59 конституції встановлюють обов'язок для президента та парламентарів давати присягу на дотримання конституції та законів, посилаючись на Святу, Єдиносущну і Нероздільну Трійцю перед початком виконання своїх обов'язків. При цьому існує можливість адаптації присяги для депутатів, які належать до інших релігійних груп (згідно з пунктом другим статті 59). Проте цей принцип не розповсюджується на президентську посаду, обмежуючи можливість представників інших релігій бути обраними на найвищі державні посади.

Конституція Греції від 9 липня 1975 року у частині першій статті 3 передбачає, що «Домінуючою релігією Греції є релігія східноправославної християнської церкви. Православна церква Греції, що визнає нашого Господа Ісуса Христа за голову церкви, є нерозривно пов'язаною у своїх догматах з Великою Церквою в Константинополі, з усіма християнськими церквами та кожною християнською церквою, що об'єднує співвірників, дотримуючись незмінно, подібно до інших церков, святих апостольських та синодальних канонів, а також святих традицій. Церква є автокефальною і керується Святим Синодом, до складу якого входять діючі на даний момент єпископи, а також Постійний Святий Синод, який походить від Святого Синоду та формується так, як це записано у Статутній Хартії Церкви, і відповідно до положень

Патріархальної книги від 19 червня 1850 року та Синодального акту від 4 вересня 1928 року» [357].

Подібний до грецького підхід спостерігається також у Румунії, що було відзначено Небожуком Р. у своїй статті «Сучасна модель державно-церковних відносин в Румунії». Автор аналізує ситуацію в Румунії, зауважуючи, що Конституція Румунії оголосила Румунську Православну Церкву незалежною та автокефальною, виділивши її як «панівну церкву держави» [95, с.14].

Православна церква в Греції користується особливим правовим захистом як «домінуюча релігія Греції». Стаття 3 Конституції має декларативний характер, що є соціологічним констатуванням, оскільки 97% греків сповідують православ'я [282, с.216]. Вона містить теологічні та канонічні твердження, які можна інтерпретувати як спробу визначення автономії церкви в конституційних нормах [303, с.56].

Термін «домінуюча», вжитий у правовому контексті, передбачає наступне:

- 1) Православний догмат визнається офіційною релігією Грецької держави;
- 2) Церква, яка представляє цей догмат, володіє цивільною правоздатністю, що робить її суб'єктом публічного права. Такий статус також розповсюджується на різні її установи;
- 3) Держава встановлює привілейоване ставлення до церкви, не розширюючи цей привілей на інші конфесії та релігійні організації, що може вважатися порушенням конституційного принципу рівності [313, с.75].

Православна церква в Греції визнається «автокефальною і керується Святим Синодом, який в своїй діяльності дотримується положень Статутної хартії церкви, а також документів, встановлених у Патріаршому Томі від 19 червня 1850 року та синодальних актах від 4 вересня 1928 року». Така визначеність підкреслює, що державні структури не мають права втручатися в її внутрішні справи.

Крім того, грецька конституція надає захист недоторканності текстів Святого Письма, і відповідно до частини третьої статті 3 забороняє переклад цих текстів без попередньої згоди автокефальної церкви в Греції та Великої Церкви Христової в Константинополі [282, с.96].

Взаємодія держави та Православної Церкви в Греції формально визначена у Статуті Церкви 1977 року. Документ встановлює ряд обов'язків Церкви, до яких належать співробітництво з урядовими органами у сферах освіти та виховання молоді в дусі християнських цінностей, надання релігійних послуг у Збройних силах, соціальна підтримка нужденних, а також підтримка інституту шлюбу та сім'ї.

Водночас, держава бере на себе обов'язок забезпечувати захист Православної Церкви в умовах кризових ситуацій та потенційних загроз [282, с.124]. Грецьке суспільство відзначається тісним зв'язком державних і церковних інститутів. Наприклад, при Міністерстві національної освіти та релігій функціонують директорат, відповідальний за церковне управління та релігійні відносини, а також діють структури, що відстежують діяльність інших конфесій та релігій.

Крім того, при Міністерстві закордонних справ діє відділ, який координує питання освіти та релігійного виховання греків, які проживають за кордоном. Ця глибока взаємодія між Православною Церквою та державними органами є частиною культурного та історичного контексту Греції, де конфесійна приналежність часто асоціюється з національною ідентичністю та патріотизмом. Однак це також призводить до певних обмежень у відношенні до віросповідань, що відрізняються від православ'я, де релігійна свобода інших релігій може бути гарантована лише теоретично, а не на практиці.

У 2001 році Греція досягла певного прогресу в демократизації суспільного життя, оскільки з цього року приналежність громадян до церкви більше не включалася в ідентифікаційні картки, що до того робилося як показник національної ідентичності.

У Греції, згідно із конституцією, Православна Церква тісно пов'язана з Церквою в Константинополі, при цьому конституція схвалює структуру органів церковної влади. Таким чином, будь-яке розширення або зміна цих органів вимагає конституційних змін. Права і обмеження церкви визначаються

конституційними положеннями, що, серед іншого, ставить під обмеження екуменічний рух у напрямку об'єднання з іншими церквами.

Визначення в першому пункті статті 3 Конституції Греції, що Православна Церква Греції «є автокефальною», не просто фіксує існуючий статус, а також наказує утримувати цю автономію [307, с.43].

Та сама стаття конституції передбачає обов'язок дотримання положень Патріархального тому (1850) та Акту синодального та патріархального 1928 року [352]. Під час дебатів над змінами до конституції парламент, а пізніше Верховний адміністративний суд (*Conseil d'Etat*), визнали, що ці два канонічні тексти є дійсними в тій частині положень, які стосуються складу постійного святого синоду.

Свобода віросповідання гарантована частиною другою статті 13 Конституції Греції, яка забезпечує захист свободи кожної «відомої» релігії та дозволяє проведення релігійних обрядів без перешкод, доки вони не порушують громадський порядок та загальноприйняті норми.

Судова практика та рішення *Conseil d'Etat* розкривають сутність поняття «відома» релігія, а саме – це релігія, чій доктрина, вчення та обряди відкриті для громадськості та не є таємними [314, с.173]. Вони повинні також поважати державні, етичні, соціальні та фінансові основи, що існують у суспільстві [311, с.65].

Цей принцип допоміг визначити статус таких груп, як свідки Єгови. Незважаючи на те, що вони не є формально «визнаною» релігією, вони отримали статус «відомої» релігії завдяки відкритості їхньої доктрини та обрядів, що дало їм можливість виграти судові процеси і отримати право на альтернативну (невійськову) службу.

В Греції прозелітизм визнано злочином, що регулюється законами 1363/1938 та 1672/1939, які були прийняті за диктатури Метаксаса. Ці законодавчі акти підкріплені конституційними гарантіями, які охороняють всі релігії від дій прозелітизму [356, с.304-306].

Через глибокі історичні корені Православ'я і велику кількість його послідовників в Греції, ця релігія отримує додатковий захист від впливу інших християнських або «відомих» релігій через широке тлумачення заборони на прозелітизм [281, с.165].

Слід відзначити, що всі «відомі» християнські релігії захищаються на паритетних засадах. Крім того, образа будь-якої релігії у друкованих ЗМІ може послужити підставою для конфіскації відповідних видань.

Третя глава Грецької Конституції визначає особливий статус Гори Афон. В статті 105 Конституції зазначено, що пів острів Афон, починаючи від району *Megali Vigla* і далі, що становить район Святої гори Афон, через його давній привілейований статус, є самоврядною частиною грецької держави, суверенітет якого з нього залишається недоторканим. У духовному відношенні Свята гора Афон знаходиться під безпосередньою юрисдикцією Вселенського Патріарха. Усі ченці, які проходять на ній службу, без додаткових процедур набувають грецького громадянства з моменту їх прийняття в послушники або ченці.

Свята гора Афон відповідно до цього статусу керується двадцятьма Святими монастирями, що знаходяться на ній, між ними поділений весь пів острів Афон, територія якого не підлягає примусовому відчуженню. Управління Святою горою Афон здійснюється представниками Святих монастирів, які становлять Святий кінот (громаду). Жодна зміна системи управління, числа монастирів Святої гори, їхнього ієрархічного порядку або положення підлеглих їм скитів не допускається. Забороняється проживання на Святій горі представників інших релігій та схизмів.

Варто відзначити, що подібна заборона на поселення на Горі Афон «інакодумців і розкольників» була запозичена з пункту першого статті 5 Конституційної хартії Гори Афон від 10 травня 1944 року. З 1060 року ця заборона також поширюється на жінок. Ця заборона часто опротестовується грецькими феміністичними рухами перед Європейським Союзом як порушення принципу вільного пересування осіб, який застосовується з 1993 року в Європейському

Союзі. Однак цей особливий статус-кво було збережено через повагу до монархічної традиції Афону [314, с.375].

Детальне визначення режимів богослужіння та способів їх здійснення здійснюється у Статуті Святої гори Афон, який за сприяння представника держави складається та приймається всіма двадцятьма Святими монастирями та затверджується Вселенською Патріархією та Парламентом Греції.

Точне дотримання режимів служіння у тому, що стосується їхньої духовної частини, знаходиться під верховним наглядом Вселенської Патріархії, а в тому, що стосується їхньої адміністративної частини, – під наглядом держави, до виняткової компетенції якої входить також забезпечення громадського порядку та безпеки [327, с.41].

Статус гори Афон підтверджено Спільною декларацією № 4, доданою до Акту про приєднання Греції до Європейських Співтовариств від 28 травня 1979 року та Декларацією № 8, прийнятою Амстердамською конференцією 1997 року. Гора Афон також була предметом, серед іншого, Резолюції Європейського парламенту від 7 травня 1981 р. щодо фінансової допомоги [323, с.91-92].

Грецька Православна Церква функціонує на принципі соборності, який є ключовим адміністративним елементом її структури. Церква має центральні та регіональні органи. Основним органом керівництва є Священний Архієрейський Синод, який має широкі повноваження, включаючи канонічні, судові, адміністративні та законодавчі функції. Цей орган має право ухвалювати постанови з різноманітних питань, на що йому надано дозвіл згідно з Церковним Статутом.

З 1938 року для будівництва не православної культової будівлі потрібна подвійна згода: від митрополита православної місцевості та міністра освіти та релігій. *Conseil d'Etat* також підтвердив, що цей дозвіл необхідний для будівництва молитовних будинків, хоча це не вимагається прямо законом. Щоправда, *Conseil d'Etat* вирішив, що повноваження митрополита є лише рекомендацією, що не має обов'язкового характеру для органів влади. Однак, коли орган влади затверджує нове місце богослужіння – всупереч думці

митрополита – він повинен обґрунтувати своє рішення. На практиці прохання, відхилені православними єпископами, відхиляються органами влади. В такому випадку, не православні релігійні організації мають можливість звернутися із скаргою до *Conseil d'Etat*.

Католицька церква та протестантські церкви перебувають у схожій ситуації з православною церквою, коли йдеться про богослужіння, тому що священнослужителі «відомих релігій» описуються як «підпорядковані державній опіці та мають перед нею ті ж зобов'язання, що й домінуюча релігія» [245, с.123-126].

Оскільки Православна церква в Греції має статус «домінуючої релігії», то більшу частину витрат на її діяльність покриває держава. Держава оплачує зарплату єпископам, священикам, які працюють на парафіях, дияконам і мирянам, які працюють у цій церкві. Інші релігійні організації не отримують фінансового сприяння від держави. Православні священнослужителі, які служать капеланами в армії та поліції, мають офіцерські звання та отримують відповідну винагороду. Священнослужителі також можуть бути працевлаштовані в державному секторі, як правило, вчителями, і отримують за це заробітну плату. Як Православна Церква, так і інші релігійні організації користуються численними податковими пільгами, наприклад, на звільнення від оподаткування нерухомого майна та його оренду, а також на всі пожертви та спадщину. Викладання релігії в усіх типах шкіл є обов'язковим. Вчителі релігії мають статус державних службовців, за що отримують винагороду.

Таким чином, у Греції православна церква має особливий статус. Грецька Православна Церква є єдиною конфесією, що користується конституційним захистом та численними привілеями.

Латвія

В Конституції Латвії від 15 лютого 1922 року зазначено, що кожен має право на свободу думки, совісті та релігійних переконань. Церква відокремлена від держави [189].

Положення цієї статті було включено до Конституції Латвії в 1998 році, коли конституція була доповнена новою главою про права людини. Відтоді Латвійська Республіка забезпечує кожному право вільно обирати та виражати свої релігійні погляди, як індивідуально, так і у групі, або ж відмовитися від релігійної приналежності. Основні принципи суспільно-релігійних відносин в Латвії передбачають відділення церкви від держави, внаслідок чого державні органи мають світський характер. Релігійні організації мають право виконувати державні функції тільки у випадках, чітко визначених законодавством, наприклад, щодо укладення шлюбів із юридичними наслідками.

Управління у справах релігій, що належить до сфери відповідальності Міністерства юстиції, координує відносини між державою та релігійними об'єднаннями. До його обов'язків належить реєстрація таких організацій та включення даних про них до Реєстру релігійних організацій. Даний державний орган, виконує свої обов'язки відповідно до постанов Раді Міністрів. Зокрема, управління реалізує державну релігійну політику, наглядає за дотриманням нормативно-правових актів у сфері релігійних обрядів, та асистує релігійним організаціям у вирішенні юридичних питань [230, с. 37].

У 2002 році Закон Латвії від 7 вересня 1995 р. «Про релігійні організації» було доповнено статтю 5, такого змісту: «Спеціальними законами можуть регулюватися відносини держави з релігійними громадами» [322]. Введення цього положення адаптує модель державно-церковних відносин до сучасного розуміння принципу відокремлення. Це означає, що держава може підписувати угоди з церквами, які складатимуть індивідуальні закони. Ці індивідуальні нормативні акти спрямовані на вирішення важливих питань, які з практичних міркувань не були включені до Закону про релігійні організації, оскільки це перешкоджало б реалізації принципу рівноправності релігійних організацій [228, с.173-175]. Варто зазначити, що спеціальними законами релігійним об'єднанням надається статус юридичної особи.

Для прикладу, в Латвії є спеціальний Закон «Право Латвійської православної церкви» [283]. Цей закон створено з метою пристосування до

конституційних традицій та вимог статті 99 Конституції Латвійської Республіки. Він віддзеркалює визнання тривалої історії та значущого розповсюдження Церкви в якості традиційної релігійної організації в Латвії. Закон підкреслює вагомий внесок Церкви в фізичне та духовне здоров'я населення, освіту, культурне життя та соціальну підтримку суспільства, а також враховує факт, що об'єкти культурної та мистецької спадщини національного значення належать Церкві. Цей закон спрямований на регулювання правових відносин між державою та Латвійською Православною Церквою, а також на визначення спільних завдань обох сторін у сферах соціальної політики, правової сфери, освіти та культури.

У 2022 році Латвійський Сейм ухвалив важливі зміни до Закону про Латвійську православну церкву, доповнивши його новими положеннями такого змісту: «Православна Церква Латвії з усіма її єпархіями, парафіями та установами, є повністю незалежною та незалежною від будь-якої церковної влади за межами Латвії»; «Церкву очолює Глава Церкви, який є незалежним від будь-якої церковної влади за межами Латвії». Окрім зазначеного, внесено положення, яке передбачає обов'язок Церкви письмово інформувати Канцелярію Президента Республіки про призначення (а також звільнення) свого предстоятеля, митрополита, архієпископа та єпископа, який оголошує рішення в офіційному виданні «*Latvijas Vēstnesis*» [257].

Також було укладено ряд нормативно-правових актів з іншими релігійними організаціями. З цього питання Рада Міністрів була уповноважена укласти угоди з релігійними об'єднаннями (церквами). А 12 вересня 2000 р. було ратифіковано міжнародну угоду зі Святим Престолом, підписану 8 листопада 2000 р. [284].

Діяльність релігійних організацій регулюється Законом Латвії «Про релігійні організації». Варто зазначити, що до 2018 року було заборонено одній релігійній організації створювати більше ніж одне релігійне об'єднання. Іншими словами, одна релігійна конфесія чи напрямок могла створити лише одне релігійне об'єднання, однак дана норма була визнана не конституційною [230, с.153-154].

Відповідно до закону, для реєстрації релігійної громади достатньо двадцяти повнолітніх осіб, які проживають в Латвії і сповідують одне релігійне переконання. Одна особа має право бути засновником лише однієї громади. Кожен житель Латвії має право приєднатися до церкви і працювати в ній. Молодь до 18 років може вступати до церкви лише з письмового дозволу батьків або осіб, які їх замінюють. Релігійне об'єднання може бути зареєстроване лише у разі об'єднання десяти громад одного релігійного напрямку, що раніше не зареєстрували іншого релігійного об'єднання цього ж релігійного напрямку. Ці обмеження було прийнято, щоб обмежити розколи в церквах і появу деструктивних сект у процесі реституції націоналізованої власності. Закон зазначає, що в Латвії не може бути обмежено створення нових релігій і громадських організацій. Проте держава може визначати, на які церкви та громадські організації вона покладатиме певні обов'язки та функції. Так, священнослужителі конфесій, які були включені до ст. 5 Цивільного Кодексу Латвії, можуть здійснювати укладення шлюбів з цивільно-правовими наслідками.

На регіональному рівні релігійні центри можуть за своїм рішенням створити єпархії. Також для досягнення цілей релігійної діяльності, передбачених їхніми статутами, релігійні організації, зареєстровані у порядку, встановленому цим Законом, можуть створювати установи, які не мають метою отримання прибутку: навчальні заклади для духовного персоналу, монастирі, місії, установи дияконату та подібні установи. Р. Балодіс наголошує, що в Латвії церква функціонує як громадсько-правова організація, а не як приватноправова структура, і тому не підлягає обов'язковій реєстрації. Система реєстрації для таких організацій є механізмом, який дозволяє державі формально визнавати діяльність вже існуючої релігійної організації, а не шляхом для її створення [229, с.233-234].

Релігійна діяльність включає сповідання релігії, віри чи культу, здійснення релігійних церемоній чи ритуалів, навчання релігії. Релігійні організації набувають статусу юридичної особи шляхом реєстрації в Управлінні у справах релігій, яке зобов'язане розглянути їх заяви в місячний термін. Як зареєстровані юридичні особи релігійні об'єднання є неприбутковими

організаціями. Релігійні організації потребують реєстрації, оскільки таким чином вони набувають статусу юридичної особи, що дає змогу здійснювати діяльність і забезпечує більш повну реалізацію права громадян на релігійну свободу. Проте реєстрація не є обов'язковою умовою існування релігійної організації.

Конституційний Суд Латвії у 2018 році прийняв важливе рішення щодо неконституційності положень Закону Латвії «Про релігійні організації», які зобов'язували релігійні громади, що вперше розпочинають свою діяльність у Латвійській Республіці та не належать до вже зареєстрованих у країні релігійних об'єднань (церков), проходити повторну реєстрацію в органі реєстрації щороку протягом перших десяти років. При перереєстрації релігійної організації орган реєстру керується висновком Міністерства юстиції щодо відповідності попереднього періоду діяльності релігійної організації вимогам нормативно-правових актів [328].

Однак держава має право обмежувати діяльність релігійних організацій та їх послідовників, якщо організація пропагує релігійну нетерпимість і ненависть, не виконує законодавство або закликає до непокори державним законам, створюючи загрозу громадській безпеці, миру та порядку, громадськості, здоров'я і моралі. У 1996 році Міністерство юстиції створило Раду традиційних релігій Латвії. Метою даного консультативно-дорадчого органу є розвиток консенсусу та порозуміння між представниками різних церков. Рада надає висновки Міністерству юстиції щодо діяльності релігійних організацій та сприяє співробітництву між державою та релігійними організаціями. Хоча в назві ради є слово «традиційний», латвійські правові норми не мають поняття «традиційної» конфесії. У Законі про релігійні організації також не згадуються релігії чи релігійні об'єднання, які вважаються традиційними. Однак, починаючи з 1998 року, уряди, що змінювали один одного, оголошували про посилення співпраці з традиційними релігійними об'єднаннями та національними меншинами та посилення контролю над новими релігійними рухами заради державної безпеки, громадського здоров'я та порядку [228, с.174].

У своїй статті «Модель суспільно-релігійних відносин в Латвії» В. Колтун звертає увагу на дію норми латвійського законодавства до 2009 року. Згідно з цією нормою, релігійна громада, яка ідентифікувала себе з будь-якою з конфесій, що діє на території держави, повинна була відобразити цю інформацію у своїй заяві про державну реєстрацію. Відповідну заяву готувало керівництво релігійної громади. У випадку, якщо громада не прагнула приєднуватися до жодного з існуючих релігійних об'єднань, це повинно було відобразитися в статуті (положенні) релігійної громади з відміткою про її незалежний статус. Проте це правило не стосувалося тих релігійних громад, чиє канонічне право обмежувало можливість існування автономних конгрегацій, зокрема до таких релігійних організацій відносяться православні громади [78, с.117].

У державних і муніципальних школах християнську віру можуть вивчати особи, які письмово виявили таке бажання. Заява неповнолітнього про бажання засвоїти вчення християнської віри подається за письмовою згодою батьків або осіб, які їх замінюють. Закон передбачає, що викладання християнської віри ведеться лише вчителями євангелістсько-лютеранського, римсько-католицького, православного, старообрядницького та баптистського віросповідань за навчальним планом, затвердженим Міністерством освіти і науки, за наявності не менше 10 учнів. В Латвії уніфікована діяльність капеланської служби. Відповідно до Положення про кельнську службу капелана може прийняти на службу командувач Національних Збройних Сил, начальник Управління пенітенціарних установ, адміністрація аеропорту, порту чи станції наземного транспорту, або адміністрація медичного закладу чи закладу соціального догляду [307]. Таким чином, капеланська опіка в Латвії охоплює значно більшу кількість сфер ніж в Україні.

Польща

Відповідно до статті 10 Закону Республіки Польща «Про гарантії свободи совісті та релігії» від 17 травня 1989 року Польща є нейтральною, світською державою в питаннях релігії та переконаннях. Держава та державні органи не підтримують та не субсидіюють церкви та інші релігійні об'єднання. Винятки з

цього правила регулюються законами або нормативно-правовими актами, що видані на їх основі [344].

З часу прийняття Закону про гарантії до ухвалення нової Конституції Республіки Польща 2 квітня 1997 року тривав процес реформування моделі суспільно-релігійних відносин в Польщі. Цей процес відзначився переходом від строгого принципу світськості, який передбачав повне відокремлення держави від церкви, до більш гнучкого підходу. На формування нової моделі вплинули численні політичні, соціальні та культурні чинники, включаючи прийняття окремих конфесійних законів, конституційні зміни, специфіка суспільно-релігійних відносин та історичні традиції країни. Важливу роль відіграла також позиція Католицької Церкви в державі. Суттєвий вплив на статус Католицької Церкви в польському суспільстві мала угода, підписана між Святим Престолом і Республікою Польща 28 липня 1993 року [270]. Попри тривалі дебати та політичні конфлікти, документ було ратифіковано Президентом Республіки Польща 23 лютого 1998 року. У рішенні Конституційного Трибуналу Республіки Польща від 2 грудня 2009 року акцентовано, що на формування польської моделі суспільно-релігійних відносин вплинули не лише норми Закону про гарантії, але й норми Конкордату. Після ратифікації цей документ набув статусу нормативного акту Республіки Польща з вищою юридичною силою. Трибунал вказав, що ратифікація Конкордату сприяла трансформації нормативного розуміння концепції «світська держава» [352].

В Польщі ще з 1945 року діє Польська Екуменічна Рада, яка набула статусу юридичної особи в 1958 році. Рада складається з таких Церков: Християнська церква баптистів у Республіці Польща; Євангельсько-Аугсбурзька церква в Республіці Польща; Євангельсько-методистська церква в Республіці Польща; Євангельсько-реформатська церква в Республіці Польща; Польсько-католицька церква в Республіці Польща; Старокатолицька Маріавітська церква в Республіці Польща; Польська Автокефальна Православна Церква, а також, як асоційовані члени – Громадське товариство польських католиків і Біблійне товариство в Польщі.

Головною метою PRE є духовна близькість і сприяння братнім відносинам між усіма християнськими Церквами, і, зокрема, між своїми членами. Інші церкви можуть бути прийняті до PRE, якщо вони мають статус юридичної особи, їхнє навчання ґрунтується на текстах Святого Письма (Біблії), а самі вони сповідують віру в триєдиного Бога – Отця, Сина і Духа Святого – і визнають Ісуса Христа як Боголюдину і Спасителя [333].

Питання забезпечення рівності прав різних релігійних спільнот набуло особливої актуальності після підписання 28 липня 1993 року Конкордату між Святим Престолом та Республікою Польща. Документ надав Католицькій Церкві привілеї, такі як право на викладання релігії в дитячих садках та право на здійснення канонічних шлюбів з цивільними наслідками, яких не отримали інші конфесії. Водночас, після 1989 року владна еліта Польщі часто ігнорувала інтереси не римсько-католицьких віросповідань, особливо в питанні релігійної освіти в школах. Для прикладу, відповідно до директиви міністра освіти від 3 серпня 1990 року, було санкціоновано викладання католицької релігії в державних навчальних закладах. Тим не менш, 24 серпня 1990 року, після втручання Польської Екуменічної Ради, Міністерство освіти видало нову інструкцію, яка передбачала можливість викладання релігії для інших релігійних груп [235, с.145].

Конкордат надавав значні преференції Католицькій Церкві, відповідно громадськість звинувачувала польський уряд в неповазі до релігійних почуттів та свободи совісті не католиків, а також були звинувачення у державному фінансуванні релігійних організацій та ін [233].

Прийняття Конкордату вимагало розробки нової моделі державно-релігійних відносин, щоб стабілізувати ситуацію. У вересні 1994 року було представлено сім проєктів нової Конституції, кожен із яких пропонував різні підходи до забезпечення рівності релігійних організацій. По суті, було вирішено, що стосунки між державою та католицькою церквою повинні регулюватися за тими ж принципами, що й відносини з іншими релігійними об'єднаннями. Даний підхід був виражений в статті 25 нової Конституції Республіки Польща, такого змісту:

1. Церкви та інші релігійні об'єднання мають рівні права.
2. Органи державної влади в Республіці Польща мають бути неупередженими у питаннях релігійних, світоглядних і філософських переконань, забезпечуючи свободу їх вираження в суспільному житті.
3. Відносини між державою та церквами та іншими релігійними об'єднаннями формуються на основі поваги до їхньої самостійності та взаємної незалежності в межах свого обсягу, а також співпраці на благо людини та загального блага.
4. Відносини між Республікою Польща та Католицькою Церквою визначаються міжнародним договором, укладеним зі Святим Престолом, та Законом.
5. Відносини між Республікою Польща та іншими церквами і релігійними об'єднаннями визначаються законами, що приймаються на підставі договорів, укладених Радою Міністрів з їх відповідними представниками [272].

Отже, було ухвалено рішення перейти до конвенційної (договірної) моделі державно-релігійних відносин в Польщі. Для цього було розпочато процес розробки індивідуальних законодавчих актів для різних релігійних організацій.

Конституційний Трибунал Республіки Польща у своєму рішенні від 14 грудня 2009 року під номером К55/07, аналізуючи статтю 25 Конституції Польщі, також визнав конституційним конвенційне регулювання суспільно-релігійних відносин. Зокрема, суд підкреслив, що відносини мають будуватися на основі договорів, а у випадку Католицької Церкви – на основі міжнародного договору зі Святим Престолом [351].

Таким чином, Польща взяла на себе зобов'язання побудувати договірні відносини не тільки з Католицькою Церквою, але також з іншими релігійними організаціями, які б гуртувалися на індивідуальних нормативно-правових актах. У зв'язку з цим, 15 релігійних організацій Польщі отримали окремі нормативно-правові акти, що регулюють їхні відносини з державою.

Було прийнято індивідуальні закони про діяльність наступних релігійних організацій в Республіці Польща: Польської Автокефальної Православної Церкви;

Євангелічно-Аугсбурзької Церкви; Євангельсько-Реформатської Церкви; Євангельсько-Методистської Церкви; Баптистської Церкви; Церкви адвентистів сьомого дня; Польсько-католицької Церкви; єврейських релігійних громад; Маріавітської Католицької Церкви; Старокатолицької Маріавітської Церкви; Церква П'ятидесятників; Східної Старообрядної Церкви [326]; Мусульманського релігійного союзу; Караїмської релігійної спілки.

Щодо змісту цих індивідуальних нормативно-правових актів, то варто зазначити, що вони як правило, складаються з таких частин як: загальна частина; юридичні особи релігійної організації та їх органи; церковна діяльність; майнові справи; військове капеланство та військова служба духовенства, перехідні та заключні положення. Розділ «Військове капеланство та військова служба духовенства» присутній лише в індивідуальних законах для таких релігійних спільнот, як Католицька Церква, Польська Православна Автокефальна Церква та Євангелічно-Аугсбурзька Церква в Республіці Польща. Даний розділ ставить за мету забезпечити військовослужбовцям, які є прихильниками зазначених релігійних організацій, можливість відвідувати богослужіння та релігійні заходи в неділю та святкові дні. Це можливо за умови наявності церкви або каплиці у місці дислокації військової частини, а також за умови, що це не заважає виконанню службових обов'язків.

Статут військового капеланства формується кожною релігійною організацією у координації з Міністерством національної оборони Республіки Польща. Створення статуту враховує вимоги індивідуального закону, а після його затвердження релігійною організацією, він публікується відповідним міністерством. Закон також регламентує процес призначення та звільнення військових капеланів, а також визначає інші норми, що регулюють діяльність капеланства. Отже, правовий захист релігійних об'єднань у сфері душпастирської служби у збройних силах Республіки Польща має свої відмінності. Три основні Церкви – Католицька, Православна та Євангелічно-Аугсбурзька – обладнані влаштованими душпастирськими структурами, що функціонують безпосередньо у військових формуваннях. Для семи інших Церков – Польськочатолицької,

П'ятидесятницької, Старокатолицької Маріавітської, Адвентистської дня сьомого, Баптистської, Міріавітської Католицької та Євангелічно-Методистської – організовано душпастирство у війську за допомогою духовних осіб відповідного віросповідання, яких призначають верховні органи цих релігійних спільнот. Ці військові капелани не набувають статусу військовослужбовців, але їхнє призначення здійснюється релігійними інституціями у координації з Міністерством національної оборони. Вони мають право відвідувати військові частини та виконувати свої обов'язки в узгоджений термін із керівництвом релігійних центрів. Окрема ситуація в Євангелічно-Реформатській Церкві та Союзу єврейських релігійних громад, яким надано право організовувати душпастирське обслуговування військовослужбовців поза територією військових частин, за умови наявності відповідного релігійного будинку (церква, каплиця, синагога або молитовний дім) у районі дислокації частини. Це можливо, якщо це не конфліктує із службовими обов'язками солдата.

Усім церквам та іншим релігійним об'єднанням гарантується рівність прав, незалежно від того, як врегульовано їх правовий статус. Проте на практиці релігійні спільноти, для яких розроблені індивідуальні нормативно-правові акти, користуються деякими привілеями, недоступними для організацій, діяльність яких базується на загальних положеннях Закону про гарантії. Варто зазначити, що у відповідності до статті 12 Закону Республіки Польща «Про систему освіти», можливість навчання релігії у дитячих садочках та початкових школах надається за бажанням батьків. У загальноосвітніх школах це право передбачено за бажанням або батьків, або, у випадку повнолітніх учнів, – за їх власним бажанням [346]. Тим не менш, згідно з частиною четвертою статті 53 Конституції Республіки Польща, лише ті релігійні організації, діяльність яких врегульована індивідуальними нормативно-правовими актами, мають право на викладання релігії в загальноосвітніх навчальних закладах.

Для того, щоб шлюб у Польщі був визнаний законним, необхідно, щоб чоловік і жінка виразили бажання укласти шлюб не лише за внутрішнім правилами церкви чи іншого релігійного об'єднання у присутності

священнослужителя, але й відповідно до польського законодавства. У цьому випадку керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану видає відповідне свідоцтво про шлюб. Шлюб визнається укладеним з моменту офіційної заяви обох сторін про свій намір у присутності священнослужителя.

Важливо підкреслити, що дане правило діє лише у тому випадку, якщо існує ратифікований міжнародний договір або інший індивідуальний законодавчий акт, який регулює відносини між державою та конкретною релігійною організацією та дозволяє укладення шлюбів за внутрішніми нормами цієї організації, що автоматично передбачає визнання шлюбу законним перед державою [345].

У зв'язку з цим, релігійні організації, які не мають відповідних індивідуальних законодавчих актів, не можуть користуватися цією правовою нормою. Аналіз правової моделі державно-релігійних відносин в Польщі дозволяє говорити, що Конкордат послужив створенню ієрархії релігійних організацій і встановленню особливих прав для певних релігійних спільнот. На вершині цієї ієрархії знаходиться Римсько-Католицька Церква, що має найширші повноваження, які гарантовані міжнародно-правовим актом – Конкордатом.

Далі знаходяться 14 релігійних організацій, що діють на підставі індивідуальних законодавчих актів, які окреслюють їхні відносини з державою. Остання, найбільш широка група, – це релігійні організації, що вписані до Реєстру релігійних організацій і діють на підставі Закону про гарантії.

Таблиця 3.1.

Порівняльний аналіз державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах в обраних європейських країнах

Критерії	Греція	Польща	Латвія
1	2	3	4
Центральний орган виконавчої влади, що формує	Міністерстві національної	Департамент у справах релігійних	Управління у справах релігій Міністерства юстиції Латвії

1	2	3	4
державну політику в сфері суспільно-релігійних відносин	освіти та релігій	конфесій та національних та етнічних меншин Міністерства внутрішніх справ	
Орган, що реалізовує державну політику в сфері суспільно-релігійних відносин в регіонах	відсутні	Відділ з питань релігії воєвудської адміністрації	Частково органи місцевого самоврядування
Принципи	<p>«<i>synallelia</i>» (роздільність і взаємність);</p> <p>Заборона прозелітизму;</p> <p>Протекціонізм православного віросповідання;</p> <p>Конституційний поділ релігій на «домінуючу релігію» та «відомі релігії»;</p> <p>Субсидіювання православної церкви;</p> <p>Самоврядування «Гори Афон»</p>	<p>Відділення церкви від держави;</p> <p>Свобода віросповідання;</p> <p>Взаємодія держави та релігійних організацій</p> <p>ієрархічність релігій (конкордат, індивідуальні акти, загальний принцип);</p> <p>Релігійна освіта;</p> <p>Збереження релігійної спадщини;</p> <p>Взаємоповага та толерантність</p>	<p>Відділення церкви від держави;</p> <p>Свобода віросповідання;</p> <p>Боротьба з релігійною нетерпимістю;</p> <p>Забезпечення релігійної освіти;</p> <p>Захист релігійних прав меншин;</p> <p>співпраця держави і релігійних організацій;</p> <p>Рівноправність релігій</p>

1	2	3	4
Цілі	Протекціонізм православної релігії; Збереження і просування православної спадщини; Боротьба з релігійним екстремізмом; Едукація та релігійне просвітництво через релігійну освіту	Забезпечення свободи віросповідання Підтримка гармонійного співіснування різних релігійних груп; Сприяння релігійній освіті; Взаємна співпраця держави та релігійних організацій; Делегування певних функцій держави до церков (церквоний шлюб тощо).	Забезпечення свободи віросповідання; Забезпечення незалежності релігійних організацій від зовнішніх впливів; Підтримка діалогу між релігійними спільнотами; Захист релігійної спадщини; Співпраця держави з релігійними організаціями.
Акти на підставі яких формується державна політика в сфері суспільно-релігійних відносинах	Законодавство; Канонічні документи;	Законодавство; Договори держави з релігійними організаціями; Конкордат	Законодавство; Договори держави з релігійними організаціями; Конкордат
Законодавча основа	Конституція Закон 4301/2014: «Організація юридичної форми релігійних громад та їх об'єднань у Греції та інші положення компетенції Генерального секретаріату релігій та інші положення.»	Конституція Закону Республіки Польща від 17 травня 1989 року «Про гарантії свободи совісті та релігії»	Конституція; Закон Латвії від 7 вересня 1995 р. «Про релігійні організації»

Головний орган — основний державний або релігійний орган, відповідальний за формування та реалізацію політики у сфері суспільно-релігійних відносин.

Принципи — основні принципи, які лежать в основі політики кожної країни в сфері суспільно-релігійних відносин.

Цілі — ключові цілі політики кожної країни в сфері суспільно-релігійних відносин.

Інструменти — основні інструменти, за допомогою яких держава реалізує свою політику в сфері суспільно-релігійних відносин.

Законодавча основа — основні закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють сферу суспільно-релігійних відносин в кожній країні.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки. В Греції значуще місце займає православна церква, статус якої закріплений в Конституції країни. Держава підтримує церкву не тільки декларативно, але й матеріально, зокрема шляхом фінансування заробітної плати священнослужителів і наданням податкових пільг та значних преференцій, яких ніхто більше не має.

Польський досвід може бути корисним при формуванні державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Конвенційна модель регулювання суспільно-релігійних відносин, що базується на індивідуальних нормативно-правових актах, має свої переваги та недоліки, які слід врахувати в українському контексті. Це особливо актуально, враховуючи тривалі дискусії в Україні щодо можливості прийняття закону про Конкордат.

Латвійський досвід регулювання душпастирської допомоги в різних установах може стати прикладом для України при виробленні уніфікованих підходів до організації капеланської служби в армії, лікарнях та установах пенітенціарної системи. Як Латвія, так і Україна стикаються з проблемою втручання Російської православної церкви в діяльність помісних автокефальних православних церков. Враховуючи це, існує можливість адаптації латвійського досвіду в українському законодавстві, що може сприяти захисту від несанкціонованого втручання Росії у внутрішні справи України.

Отже, можна констатувати, що в розглянутих країнах формування державно-релігійних відносин відбувається на основі конституційних норм та національного законодавства, при цьому кожна держава виробляє власну модель взаємовідносин із релігійними об'єднаннями, враховуючи історичний досвід, традиції та сучасні реалії.

3.2 Конвенційна модель державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин

Конвенційна модель суспільно-релігійних відносин піддається детальному аналізу з позиції державного управління. Цей підхід характеризує практику взаємодії держави та релігійних організацій у більшості демократичних країн Європи, хоча відомо, що не завжди він прямо вписаний у конституційні норми цих держав.

Співробітництво між державними структурами та релігійними організаціями реалізується на нормативному рівні як у світських, так і у конфесійних державах. У світських державах релігійні об'єднання співпрацюють із державою, виходячи з принципу рівноправності з іншими соціальними акторами, обмежено звертаючись до релігійних аргументів, з урахуванням стремління держави зберегти світоглядний нейтралітет.

В релігійних державах основним партнером у такій взаємодії, як правило, є офіційне або домінуюче релігійне об'єднання, хоча це не передбачає перетворення останнього на інструмент державної політики або його інтеграцію в державний апарат.

Важливо відзначити, що в європейському контексті принцип відокремлення держави від церкви інтерпретується не як заборона, а як допуск можливості співпраці між державою та релігійними об'єднаннями. Така позиція не суперечить визначенню держави як «світської», дозволяючи певний ступінь співпраці та діалогу між сторонами [251, с.34].

Конвенційний принцип співпраці держави та релігійних організацій, як відзначають науковці, має позитивне значення [237, с.138-139]. Це протилежно стану конкуренції, конфлікту чи навіть ворожості. Однак конвенційна модель передбачає хоча б мінімальну згоду, а оптимально – діалог щодо спільних цілей [276, с.125]. Співпраця означає послідовну, взаємодоповнювальну та скоординовану дію, засновану на певному базовому партнерстві, спільний внесок у щось [296, с.84]. Розглядаючи дану модель, варто відзначити відсутність домінування однієї із сторін над іншою, адже такий диктат суперечив би самій ідеї партнерства. Справжня кооперація має на увазі збереження партнерами автономії та суб'єктивності.

У такому розумінні співробітники визначають конкретні цілі та стратегії їх досягнення, не відмовляючись від можливості надання взаємодопомоги у досягненні індивідуальних цілей. Цей аспект, однак, включає в себе елемент патерналізму з боку релігійної організації, який підтримує певні напрями діяльності і очікує відповідального підходу до використання наданої допомоги.

В кінцевому підсумку, співпраця має праксеологічний аспект, оскільки сприяє більш швидкому та ефективному досягненню як спільних, так і окремих цілей учасників взаємодії. Це підвищує економічну ефективність процесу, зменшуючи витрати в порівнянні з індивідуальними зусиллями кожного суб'єкта.

Конвенційна модель взаємовідносин між суспільством та релігійними організаціями визначається як глибока, систематизована та інтенсивна форма взаємодії. Вона може вживатися як синонім слова «співпраця», яке в свою чергу об'єднує активність, засновану на принципах кооперації та взаємності.

Співпраця є невід'ємним атрибутом будь-якої організованої діяльності, спрямованої на досягнення спільних цілей через взаємовплив і взаємозалежність сторін. Для успішної реалізації такої моделі важливими є принципи довіри та лояльності учасників процесу.

Стабілізацію співпраці забезпечує формальний акт угоди (договору), що фіксує спільність цілей та бажання сторін діяти скоординовано. Такий документ сприяє побудові атмосфери взаємної довіри, створюючи основу для

конструктивного вирішення можливих протиріч і конфліктів, які можуть виникнути у процесі спільної діяльності.

Процес укладання угоди, включаючи визначення цілей, принципів та методів співробітництва, сам по собі є виявом спільної діяльності, спрямованої на зближення сторін та глибше розуміння позицій партнера.

Концепція роботи релігійних організацій передбачає необхідність співпраці з іншими структурами, що обумовлює важливість дотримання принципів взаємодопомоги і солідарності у встановленні та підтриманні стабільних партнерських відносин з державою.

Співпраця держави та релігійних об'єднань є ключовим аспектом політичного та соціального здоров'я в країнах, де значна частина населення притримується релігійного погляду на світ, а релігійні громади є активними суб'єктами соціального та громадського життя [317, с.150].

Особливим видом конвенційної угоди, що укладається між державою та Католицькою церквою є конкордат. Під назвою «конкордат» розуміється міжнародна угода, укладена між Святим Престолом і вищою владою даної країни на основі партнерства між сторонами [254, с.180]. Конкордат — це правовий інструмент, який використовується державою та церквою для гармонійного регулювання питань, що їх цікавлять. Обидві сторони ставляться одна до одної на основі рівності. Існують різні терміни для цього типу міжнародних угод: *conventio, modus vivendi, tractatus, accordo, базова угода, concordia, pax, pactum, concordata*. Однак Кодекс канонічного права 1983 року використовує назви *conventio* (канон 3, канон 365) або *concordatum* (пункт другий канону 365) [243].

Найменування договору визначається волевиявленням зацікавлених сторін. В юридичній літературі конкордат означає міжнародну двосторонню угоду, укладену між вищою державною та церковною владою, тобто суб'єктами публічного права. Слід пам'ятати, що конкордат не є міждержавною угодою, в класичному розумінні цих правових договорів, оскільки однією зі сторін є Святий Престол – суб'єкт з атрибутом духовного суверенітету [279, с.37]. Проте держава-місто Ватикан, створена в 1929 році, не є учасником угоди про конкордат.

Конкордат — це двостороння угода (конвенція), однією зі сторін якої є Святий Престол, а іншою — вищі органи влади даної країни. Відповідно до канона 361 Кодексу канонічного права Святий Престол «означає (...) не лише Римського Архієрея, але також – якщо природа речей чи контекст не вказує на інше – Державний секретаріат, Раду у справах громадськості Церкви, а також інших установ Римської Курії». Від імені Святого Престолу папський легат має право вести переговори щодо укладення конкордату.

Відповідно до канону 3 Кодексу канонічного права «Канони Кодексу не скасовують і не змінюють угод, укладених Святим Престолом з країнами чи іншими політичними спільнотами, а тому вони зберігають чинність, навіть якщо суперечать положенням цього Кодексу». Отже, у разі суперечності між нормою конкордатного права та канонічного права пріоритет належить конкордатному праву.

Конкордат — міжнародна конвенція, укладена в урочистій формі. Спочатку відбуваються переговори, потім підписання та ратифікація. З боку Католицької Церкви ратифікацію здійснює Римський єпископ. З боку держави ратифікацію підписує президент після того, як парламент висловить згоду. Після ратифікації відбувається обмін ратифікаційними нотами, а конкордат оголошується в офіційних прес-органах обох сторін (у Ватиканському офіційному журналі *Acta Apostolicae Sedis*). Якщо в тексті конкордату не зазначено, що застосування даної норми залежить від видання підзаконного нормативно-правового акту, то положення конкордату можуть застосовуватися безпосередньо.

У широкому сенсі предметом конкордатної угоди є гарантії свободи віросповідання, яка може мати індивідуальний вимір (стосується кожної особи) і суспільний вимір (стосується релігійних груп), а також повага до прав людини. Конкордатна угода деталізує повагу до релігійної свободи католиків, передбачену багатосторонніми міжнародними угодами, а також конституціями держав. Конкордат детально визначає правовий статус Католицької Церкви в країні.

Конвенційна модель, особливо у випадках її закріплення як юридичної концепції взаємовідносин держави і релігійних організацій, сприяє протидії

антагонізму в суспільно-релігійних відносинах, уникаючи так званого ворожого роз'єднання держави від церкви. Релігійні об'єднання визнаються державою як значущі партнери у сфері соціальної допомоги, а також у реалізації освітньої та культурної політики [236, с.97].

Реалізація державної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах відбувається через діалог та домовленості (конкордат, угода), деталізація яких може варіюватися. Такий підхід свідчить про те, що держава не претендує на абсолютну владу, визнаючи свої обмеження та потребу використовувати досвід, ресурси та соціальний вплив релігійних організацій, що свідчить про визнання їх авторитету [329, с.55].

Це також демонструє відмову держави від абсолютистських чи тоталітарних практик, переосмислюючи принцип державного суверенітету у контексті співпраці з релігійними організаціями. Державна влада перестає бути абсолютно автономною, а відносини між згаданими суб'єктами набувають більш партнерсько-горизонтального характеру [242, с.64-65].

Співпраця з релігійними об'єднаннями, особливо з великими, є економічно, соціально та політично вигідною для держави. Це дозволяє економити, обмежуючи необхідність створення численних спеціалізованих державних установ, особливо в соціальній сфері. Додаткову економічну вигоду забезпечує висока мотивація членів релігійних об'єднань, які часто волонтерять, використовуючи свій релігійний або гуманітарний драйв для виконання суспільно корисної діяльності без винагороди.

Крім фінансових переваг, конвенційна модель підвищує соціальну легітимність держави та права, яке вона формує, сприяючи його кращому сприйняттю серед віруючих громадян. Це також дає органам державної влади можливість глибше зрозуміти потреби та очікування суспільства, покращуючи якість управлінських рішень.

В конвенційній моделі суспільно-релігійних відносин релігійні організації отримують можливість користуватися державними ресурсами та даними,

зібраними державними органами, що сприяє ефективнішій реалізації їхніх соціальних проектів та ініціатив.

В конвенційній моделі відбувається поглиблена співпраця держави і релігійних організацій у нормотворчому процесі. Врахування правових та канонічних аспектів у сфері релігійних відносин надає можливість законодавцю підготувати норми, які враховують особливості окремих релігійних організацій та їх прихильників. Це сприяє глибшому засвоєнню правових стандартів, розроблених за участю представників держави та релігійних співтовариств.

Закони, створені з врахуванням поглядів майбутніх їх виконавців, набувають більшої ваги і дотримуються ретельніше, порівняно з нормами, які вводяться в обіг тільки державними органами.

Така взаємодія у сфері законотворчості із релігійними організаціями значно підвищує ефективність правових норм та сприяє їх більш широкому суспільному визнанню.

Принцип співробітництва може «розмити» строгий поділ між державою та релігійними громадами, зокрема в аспекті функціонального розмежування цих суб'єктів. Проблема особливо загострюється, коли сам принцип поділу артикульовано не визначено в нормативних актах, включаючи конституцію, через використання неточних формул, що не мають чіткого тлумачення в правовій доктрині або прецедентному праві [293, с.256].

Ситуація стає ще складнішою, коли законодавець оперує термінами, що витікають з доктрин та канонічного права конкретного релігійного об'єднання. Це може призвести до ситуації, коли дана конфесія має можливість формувати або нав'язувати тлумачення правових положень через призму своєї релігійної доктрини, спричиняючи тим самим профанацію змісту права і, як наслідок, держави.

У випадку юридичного закріплення конвенційної моделі, слід надати перевагу факультативному варіанту, а не встановленню обов'язкового синергізму держави та релігійних громад. Обов'язковий характер співпраці може непомірно обмежити державу в визначенні цілей і методів своєї політики, особливо коли така

співпраця втрачає об'єктивну доцільність (наприклад, з економічних причин) або коли існують принципові розбіжності в політичних орієнтаціях сторін [340, с.29].

Юридичне зобов'язання до співпраці може поставити державну владу у залежність від релігійних та ідеологічних концепцій, що має бути поза її компетенцією. Практика показує, що оптимальні умови для захисту свободи та прав людини створюються тоді, коли держава залишається нейтральною стосовно релігійних питань [292, с.20].

У контексті нормативно встановленого обов'язку співробітництва формуються тривалі стосунки між державою та релігійними об'єднаннями, спрямовані на досягнення спільних цілей. Проте, існує ризик з боку релігійних груп використовувати державні ресурси та владу для просування своїх пріоритетів, посиляючись на обов'язок держави забезпечувати умови для реалізації релігійної свободи в індивідуальному та колективному вимірах [278, с.72].

Така ситуація може піддати під сумнів дієвість національного законодавства через стремління визнати законністю дій, здійснених на основі релігійних норм. У крайньому випадку, може розвинутиися органічна модель стосунків, в якій церква асоціюється з «душею», а держава стає її «тілом», позбавленим власних вищих цілей.

Такі симбіотичні відносини можуть спричинити втручання домінуючої релігії у структуру та широкий спектр державної діяльності, включаючи розподіл державних коштів за конфесійним принципом, що може порушити принцип рівності отримувачів державної допомоги.

Щоб запобігти таким негативним наслідкам, доцільно забезпечити, щоб спільні цілі були чітко визначені нормативно і носили конфесійно-нейтральний, соціальний характер. Держава повинна служити інтересам всіх своїх громадян, незалежно від їх релігійних переконань та світогляду.

У цьому контексті виникає питання про оптимальні механізми забезпечення співпраці між державою та релігійними об'єднаннями. Важливо уникнути адміністративного примусу, який може бути суперечливим до самої ідеї

співробітництва. Конвенційна модель суспільно-релігійних відносин може негативно вплинути на організаційну самобутність зазначених структур. Це може проявитися у створенні в державному апараті конфесійних підрозділів або колегіальних органів змішаного характеру. Така динаміка піддає ризику свободу совісті та віросповідання світських працівників державного апарату, загрожуючи релігійній та світоглядній неупередженості у виконанні службових обов'язків.

Крім цього, актуалізується питання персональної відповідальності за рішення, які приймаються в таких колегіальних органах, особливо коли вони торкаються сфери публічних фінансів. Іншою проблемою є можливість неформального перетікання конфіденційної інформації від органів влади до релігійних груп, а також прийняття ключових державних рішень під їхнім впливом. У даному контексті важливо забезпечити громадський та парламентський нагляд за діяльністю зазначених органів. Це допоможе уникнути заміни демократичних процедур закулісними домовленостями між світською та релігійною елітами, що може обмежити прозорість процесу прийняття рішень та віддалити його від загальносуспільних інтересів. Сприяння відкритості та врахування широкого спектру думок може стати запорукою об'єктивності та справедливості у прийнятті рішень. Тому важливо підходити до суспільно-релігійних відносин з урахуванням потреби у збереженні багатогранності діалогу, не обмежуючись виключно двосторонньою взаємодією.

Співпраця з державою під час розробки конвенційних договорів може стати викликом для релігійних організацій. Вони можуть опинитися у ситуації, де, сподіваючись на державну підтримку в досягненні своїх цілей, будуть спонукані схвалювати непопулярні кроки уряду або його політику в цілому. Держава, у свою чергу, очікує лояльності та компромісності від релігійних структур. Така позиція може примусити релігійні об'єднання ігнорувати свої ідеологічні принципи в обмін на поточні або потенційні блага, внаслідок чого вони можуть втратити свій суспільний авторитет — ключ до ефективності їх діяльності. Це створює ризик політичної інструменталізації релігій і може призвести до поширення корупції та втрати нейтралітету релігійними інституціями, перетворюючи їх на джерело

політичних або націоналістичних інтересів. Це негативно відбивається не лише на іміджі релігійних громад, а й на стані демократії в країні, сприяючи конфесіоналізації держави.

Таким чином, важливо забезпечити, щоб конструктивний діалог між державою та релігійними об'єднаннями базувався на взаємоповазі та об'єктивності, враховуючи загальносуспільні інтереси та зберігаючи демократичні принципи. Таким чином, вважаємо, що діалог між релігійними організаціями та державними органами під час напрацювань конвенційних договорів повинен відбуватися на відкритих громадських майданчиках з максимальною прозорістю та гласністю усього процесу.

Історія демонструє універсальний і позачасовий характер спокуси використовувати трансцендентну санкцію для обґрунтування політичних рішень. У крайньому випадку, те, що здавалося б позитивною співпрацею, може призвести до зниження незалежності та внутрішньої автономії релігійних об'єднань, насправді встановлюючи державне панування над ними [353, с.56].

Ступінь реальності цих загроз значною мірою визначається конкретними відносинами між суспільством та релігійними організаціями, соціально-політичною вагою учасників співпраці та історичними традиціями держави. При цьому, здається, у демократичних країнах ризик політичної інструменталізації релігійних об'єднань через їх взаємодію з державою є меншим порівняно з авторитарними та тоталітарними режимами.

З метою впровадження конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин в Україні центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, повинен створити робочу групу для розробки проекту відповідної угоди між державою та релігійним центром, що представляє релігійне об'єднання. На цьому етапі критично важливо правильно визначити сторони, які будуть укласти договір, враховуючи 92 релігійних центрів і 306 релігійних управлінь в Україні, що представляють один і той самий релігійний напрямок, зокрема в протестантизмі.

Угода може бути не лише двосторонньою, а й багатосторонньою, залучаючи якнайбільше релігійних центрів одного віросповідного напрямку, течії чи культу для її підготовки та підписання. Це дасть угоді додаткової ваги, розширивши коло осіб, що вона охоплює. Врахування цього підходу може сприяти створенню договору, який буде більш відповідати інтересам всіх зацікавлених сторін.

Після підготовки відповідного нормативно правового акту, він має пройти громадське обговорення та міжвідомче погодження, усіх зацікавлених органів. В залежності від наданих прав та обов'язків в угоді буде залучено відповідні органи влади до погодження. У разі передбачення додаткових прав релігійному об'єднанню щодо укладення шлюбу з правовими наслідками, то в такому випадку необхідно вносити відповідні зміни в Сімейний кодекс.

Після проведення усіх процедур Кабінет Міністрів, як суб'єкт законодавчої ініціативи, повинен подати на розгляд Верховної Ради проєкт закону про співпрацю держави з відповідною релігійною організацією чи віросповідним напрямком (Рис 3.1.)

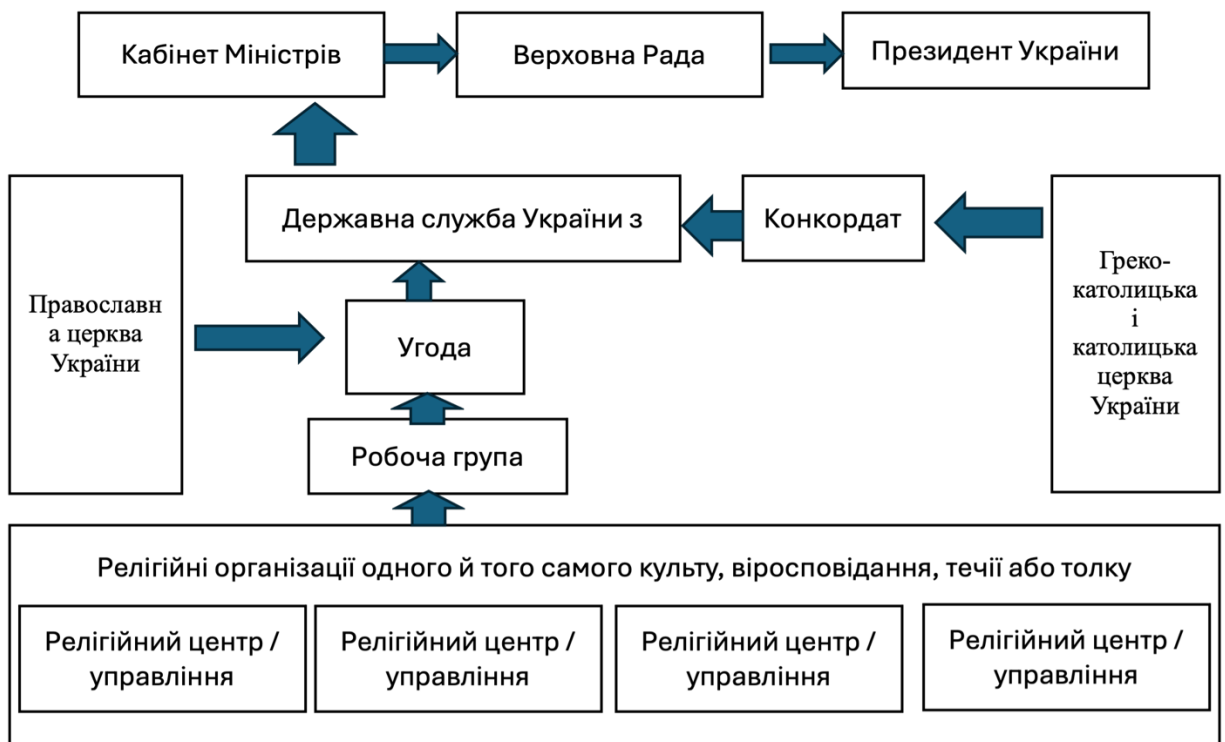

Рис. 3.1. Концепція конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин в Україні.

[Джерело: власна розробка автора]

Імплементація конвенційної моделі дасть додаткові можливості для розширення співробітництва регіонів з релігійними організаціями. Це можна буде зробити на основі прийняття рішень обласних рад про співпрацю з релігійними управліннями (єпархіальними управліннями) на регіональному рівні. Відповідні локальні нормативно-правові акти можуть бути дієвим механізмом формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах.

Варто зазначити, що конвенційна модель суспільно-релігійних відносин передбачає надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи. У поточному українському законодавстві така норма відсутня. Ми вважаємо цілком доречним введення такої норми, що дозволить релігійним об'єднанням набувати правосуб'єктності в рамках конвенційної моделі. Поточний стан законодавства, зокрема відповідно до статті 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», визначає, що релігійні об'єднання представляються через свої центри (управління). Отже, конвенційна модель суспільно-релігійних відносин вибудовує принципово інший підхід до визначення правосуб'єктності релігійних організацій. Ми вважаємо, що реформування цього підходу може стати кроком до більш гармонійних та конструктивних відносин між державою та релігійними об'єднаннями. В українському законодавстві передбачено, що у разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень законодавчих актів України її діяльність може бути припинено за рішенням суду. При конвенційній моделі, укладається договір між державою і релігійною організацією, що означає, що для ліквідації релігійної організації необхідно буде денонсувати конвенційну угоду. Денонсування угоди буде надзвичайно складною та бюрократичною процедурою, яка буде потребувати відповідну згоду Верховної Ради України.

На регіональному рівні запровадження конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин також вплине на повноваження органів виконавчої влади на місцях. Сьогодні сам процес створення релігійної організації можна поділити на два окремі, але взаємопов'язані етапи. На першому етапі відбувається реєстрація статуту релігійної організації. На другому етапі державний реєстратор на підставі

зареєстрованого статуту та рішення вищого органу управління релігійної організації вносить відомості про таку організацію до Єдиного державного реєстру юридичних осіб фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР). Аналогічний алгоритм застосовується при здійсненні реєстраційних дій, пов'язаних із змінами до статутів/положень релігійних організацій.

Після запровадження конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин релігійні об'єднання, що матимуть індивідуальні акти на підставі договорів будуть мати можливість створювати релігійні громади, монастирі, братства, місії та духовні заклади за заявницьким принципом, без проходження етапу реєстрації статуту. Дані зміни будуть позитивно сприйняті релігійними організаціями та обласними державними адміністраціями, що здійснюють реєстраційні дії (рис. 3.2.).

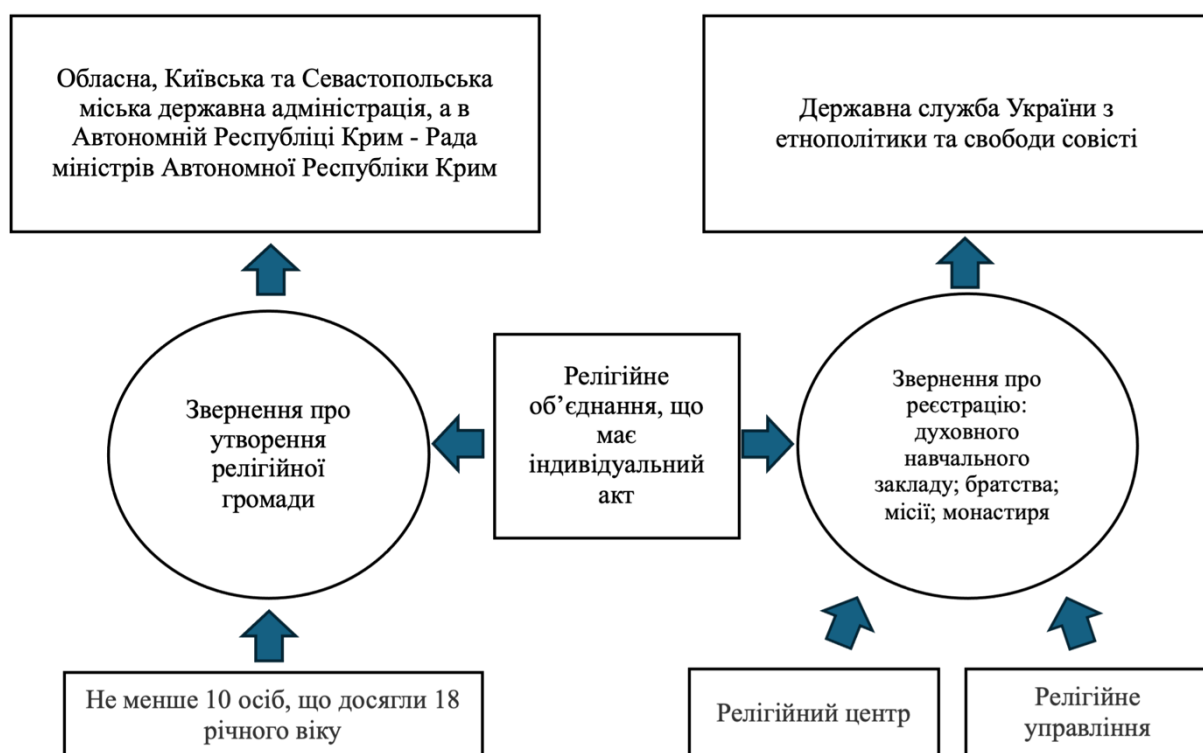

Рис. 3.2. Концепція реєстрації релігійних організацій в конвенційній моделі суспільно-релігійних відносин в Україні.

[Джерело: власна розробка автора]

Реалізація конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин багато в чому залежить від політичного режиму в тій чи іншій країні. Можна припустити, що ідеї конвенційної співпраці між державою та релігійними об'єднаннями найкраще відповідає демократична лібертаріанська система, заснована на соціальному плюралізмі. Оскільки конвенційна модель суспільно-релігійних відносин може становити ідеологічну та нормативну ширму для конфесіоналізації держави чи політичної інструменталізації релігійних громад. Отже, умовами реалізації принципу співпраці між державою та релігійними організаціями мають бути:

- нормативна необов'язковість співпраці між цими суб'єктами;
- достатня конкретизація цілей та предмету співпраці;
- збереження суб'єктності партнерів аналізованого процесу;
- рівне ставлення з боку усіх соціальних партнерів, у тому числі інших релігійних об'єднань;
- прозорість і відкритість процесу співпраці.

На регіональному рівні впровадження конвенційної моделі суспільно-релігійних відносин призведе до спрощення реєстраційних дій релігійних організацій, оскільки так значна кількість релігійних об'єднань, що будуть мати індивідуальні акти зможуть подавати заяви про створення релігійних громад, місій, духовних навчальних закладів.

Підсумовуючи наведені спостереження та міркування, слід констатувати, що конвенційна модель суспільно-релігійних відносин заслуговує умовного, але не беззаперечного схвалення.

3.3 Основні напрямки розвитку державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в Україні на центральному та регіональному рівні

Духовне відродження України є вирішальним фактором для розвитку громадянського суспільства, яке сприяє стабільності, громадянській згуртованості та процвітанню країни. Зміцнення цих аспектів є ключем до

створення суспільства, заснованого на цінностях взаємоповаги, прав людини та демократії [96, с.155].

Аналізуючи сучасний стан механізмів формування та реалізації суспільно-релігійних відносин, а також враховуючи досвід міжнародної практики в даній сфері, ми окреслимо основні напрями їх вдосконалення.

Важливо зосередитися на удосконаленні політичних, економічних, соціальних, організаційних та правових механізмів для ефективної модернізації сфери суспільно-релігійних відносин. Ці механізми мають вирішальне значення у формуванні та реалізації відносин, які сприяють гармонійному співіснуванню різноманітних релігійних та суспільних груп.

Вдосконалення політичних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин варто розпочати із налагодження дієвого діалогу між державою та релігійними організаціями на регіональному рівні.

На регіональному рівні необхідно активізувати діяльність міжконфесійних консультативно-дорадчих органів. Відповідно до доручення Президента України від 8 липня 2005р. №1–1/657 передбачалося створення при обласних державних адміністраціях міжрелігійних рад як консультативно-дорадчих органів [67, с.8]. Однак такі органи, якщо вони були створені, не діють або діють формально, про що зазначала і ВРЦіРО [64, с.56-57]. Саме створення цих рад здебільшого мало номінальний характер, що пов'язано із частими кон'юнктурними змінами в облдержадміністраціях [24, с.7].

З метою активізації політичних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин необхідно затвердити типові положення про міжконфесійні консультативно-дорадчі органи для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Положення повинно передбачати незалежність від будь-яких політичних партій, рухів, інших громадських формувань та їх керівних центральних органів.

Положення має передбачати такі основні завдання консультативно-дорадчого органу:

- обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка взаємоузгоджених пропозицій по вдосконаленню локальних нормативно-правових актів щодо свободи совісті та релігійних організацій;
- об'єднання зусиль релігійних організацій у добродійній діяльності;
- сприяння міжконфесійному взаємопорозумінню та злагоді;
- активізація участі релігійних організацій у духовному відродженні України, зміцненні гуманістичних засад суспільства;
- організація та проведення конференцій, семінарів, нарад тощо з питань духовності, застосування і додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації;
- сприяння всебічному висвітленню релігійного життя в Україні засобами масової інформації.

Створення типового положення про міжконфесійні консультативно-дорадчі органи на регіональному рівні в Україні може служити важливим інструментом для вдосконалення суспільно-релігійних відносин.

Розглянемо загальні аргументи в підтримку цієї ініціативи:

Типове положення надасть офіційний статус міжконфесійним дорадчим органам, сприяючи тим самим конструктивному діалогу та взаєморозумінню між різними релігійними групами.

Створення чітких, формалізованих правил та процедур допоможе уникнути конфліктів та непорозумінь, а також поліпшить ефективність діяльності органів.

Це положення надасть необхідну стабілізацію роботи цих органів, незважаючи на можливі політичні чи адміністративні зміни в регіоні.

Оформлення офіційного документа створить можливості для ширшої співпраці з міжнародними організаціями та урядовими структурами.

Положення може визначати принципи прозорості та об'єктивності у діяльності органів, що забезпечить їхню легітимність та авторитет у суспільстві.

Через консультативно-дорадчі органи релігійні спільноти зможуть отримувати підтримку та консультації, спрямовані на розвиток їх діяльності та зміцнення позицій у суспільстві.

Враховуючи вищенаведені аргументи, можна стверджувати, що прийняття типового положення є ключовим кроком на шляху до побудови гармонійних суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні в Україні.

Вдосконалення сфери суспільно-релігійних відносин неможливе без запровадження дієвих економічних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах.

Після аналізу поточної ефективності економічних механізмів у визначеній сфері, ми виявили низку проблем. Серед них критичним є брак ефективного стратегічного планування на регіональному рівні, яке б враховувало місцеві особливості, а також відсутність регулювання тарифів на енергоресурси для релігійних організацій, проблеми з поверненням культової власності та інші важливі питання, що потребують негайного вирішення.

Суть стратегічного планування полягає у виділенні істотного у всьому комплексі змін, бажаного і можливого становища регіону у майбутньому [12, с.14]. Нами вже було встановлено, що в стратегіях економічного і соціального розвитку регіонів не завжди враховано релігійну специфіку регіону, а в регіональних планах з реалізації стратегій відсутні заходи в сфері суспільно-релігійних відносин.

Серед позитивних прикладів можна відмітити Вінницю, яка в Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року [191] включила розширення релігійного туризму, а серед завдань щодо зміцнення соціальних відносин у громадах через діалог та порозуміння (4.3.4.) зазначила необхідність вдосконалення механізмів взаємодії ОТГ з релігійними і національними спільнотами.

В Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 лише в описі стратегічної цілі №5 «туристична привабливість» релігійний туризм згадується, як галузь, що потребує подальшого розвитку без конкретного опису [190].

В Івано-Франківську діє регіональна цільова програма «Духовне життя», що дозволяє вирішувати актуальні проблеми діяльності місцевих релігійних громад.

Оскільки Державна стратегія регіонального розвитку оминає увагою релігійний чинник, то на регіональному рівні також сфера суспільно-релігійних відносин обділена увагою.

Регіональні стратегії розвитку регіонів є важливим механізмом формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах, тому вважаємо за необхідне внести відповідні зміни до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки [123] та до Плану заходів з реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2024 - 2027 роки

Державну стратегію регіонального розвитку на 2021-2027 роки серед завдань, що передбачає Стратегічна ціль I. «Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах» в завданнях за напрямками «Посилення інтегруючої ролі агломерацій та великих міст» та «Посилення використання потенціалу розвитку середніх та малих міст» [45] доцільно передбачити:

- забезпечення використання потенціалу релігійних організацій для розвитку відповідних регіонів;
- удосконалення законодавчої та іншої нормативно-правової бази у сфері планування просторового розвитку, зокрема з урахуванням релігійної специфіки регіонів;
- забезпечення підтримки індустрії релігійного (сакрального) туризму.

Також необхідно передбачити додаткові заходи в Державній цільовій програмі відновлення та розбудови миру в східних регіонах України.

Серед завдань за напрямком «Розвиток людського капіталу» за стратегічною ціллю II. «Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів» необхідно поставити завдання щодо створення механізму державного визнання дипломів вищих духовних навчальних закладів, що готують капеланів в збройних силах, медичних і пенітенціарних закладах.

Релігійний туризм перетворився на важливу складову сучасної індустрії регіонального туризму, а кількість туристів, що здійснюють паломництво до духовних святинь, відчутно збільшилась. Собори, костели та церкви, культові

музеї і духовні центри – це туристичні об'єкти, популярність яких постійно зростає. На ринку туристичних послуг з'явилися фірми, що спеціалізуються на організації релігійно-паломницьких турів.

Так, в Програмі розвитку туризму Вінницькій області на 2021-2027 роки зазначено, що найбільш популярним видом туризму з метою подорожі на Вінниччині є релігійний туризм та паломництво. Розвитку зазначеного виду туризму присвячений цілий розділ [157].

Слід наголосити, що регіональні цільові програми з туризму не завжди адекватно відображають потенціал релігійного (сакрального, паломницького) туризму. Незважаючи на те, що дослідники підкреслюють високі економічні перспективи даного виду туризму для регіонів, він залишається недооціненим [221, с.230]. Саме тому при розробці програм розвитку туризму на регіональному рівні необхідно належним чином враховувати релігійні заходи, включаючи фестивалі та процесії, які можуть стати потужним магнітом для туристів.

У своїй статті «Проблема узгодження регіональної політики в сфері культури та релігії в Україні: методи, інструменти та практики нового публічного менеджменту» О.А. Зубчик пропонує розробити та впровадити ефективну регіональну політику у сфері культури та релігії, яка б враховувала специфіку та потенціал кожного регіону, сприяла діалогу, співпраці та узгодженню між різними зацікавленими сторонами. Автор рекомендує врахувати досвід Німеччини, де діє система дотацій та субсидій, що спрямована на розподіл ресурсів між різними рівнями влади та культурними організаціями. Крім того, ця система передбачає можливість отримання додаткового фінансування як від місцевої влади, так і від приватних донорів [61, 137-138].

Також не врегульованою лишається сфера набуття в користування приміщень для релігійних потреб. Відповідно до частин першої та другої статті 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим.

Однак, відповідно до частини другої статті 9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» забороняється передача державного або комунального майна в безоплатне користування або позичку [141].

Варто зазначити, що рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи з питань захисту власності релігійних громад №1556 (2002 р.), рекомендовано гарантувати релігійним інститутам, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності у визначений термін чи якщо це неможливо, справедливу компенсацію; необхідно стежити за тим, щоб націоналізована церковна власність не приватизувалася (пункт 8) [164].

Враховуючи вищевикладене доцільно врегулювати положення спеціального законодавства у сфері оренди майна щодо можливості передачі культових будівель та майна, які становлять державну власність, релігійним організаціям у безоплатне користування.

Пропонується внести зміни до Закону України «Про оренду державного та комунального майна», якими передбачається встановити, що дія заборони передачі державного майна в безоплатне користування не поширюється на передачу культових будівель та майна, які становлять державну власність, організаціями, на балансі яких вони знаходяться у безоплатне користування релігійним організаціям у порядку, передбаченому Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Оскільки в українському законодавстві відсутнє визначення культової будівлі та відповідного майна, що ускладнює правове регулювання в сфері суспільно-релігійних відносин, ми пропонуємо наступне визначення:

Культова будівля, споруда – будівля або споруда, що є об'єктом нерухомого майна, спеціально призначена для задоволення релігійних потреб шляхом

проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній, процесій, ритуалів, молитов, служінь, релігійних зібрань та забезпечення інших видів релігійної практики.

Комплекс культових будівель – це топографічно визначена сукупність окремих або поєднаних між собою культових будівель, споруд, а також інших об'єктів, необхідних для забезпечення релігійної практики релігійної організації.

Культове майно - майно, що призначене для проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній, процесій, ритуалів, молитов, служінь, релігійних зібрань та забезпечення інших видів релігійної практики.

Крім цього, у зверненні Верховного Архієпископа Києво-Галицького Української греко-католицької церкви С. Шевчука від 01.06.2020 № ВА20/162, а також на зустрічі Прем'єр-міністра України з представниками Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 20.11.2020 порушено питання щодо збереження пільгового користування культовими будівлями і майном, що перебувають у державній власності і використовуються релігійними організаціями для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній. Запропоноване визначення культової будівлі, комплексу культових будівель, культового майна дозволить вирішити проблему приналежності відповідного майна до культового.

Крім запропонованих визначень, пропонуємо створити Реєстр культових будівель та майна України. Цей реєстр буде включати повний список культових будівель та майна за регіонами, а також інформацію про балансоутримувачів, відповідальні органи управління, орендарів, місцезнаходження, віросповідальну приналежність і т.д. Введення такого Реєстру сприятиме заключенню договорів про безоплатне користування майном, яке офіційно визнано культовим. Водночас, для майна, що не має статусу культового, будуть укладатися договори на платній основі за діючими орендними ставками для релігійних організацій.

Методикою розрахунку орендної плати за державне майно, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28.04.2021 № 630, визначені такі

орендні ставки при передачі державного та комунального майна в оренду релігійним організаціям:

– на рівні 3 і 7 % (в залежності від площі - до та понад 50 кв. м) для релігійних організацій для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній для нових договорів оренди (пункт 20 Додатку 1);

– на рівні 0,01 % для релігійних організацій для забезпечення проведення релігійних обрядів, які на момент введення в дію Закону про оренду безоплатно використовували об'єкт оренди на підставі договору позички або іншого договору (пункт 24 Додатку 1);

– на рівні 4 і 7 % (в залежності від площі – до та понад 50 кв. м) для релігійних організацій для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній для договорів оренди, які продовжуються вперше (Додаток 2) [46].

Аналіз постанови Кабінету Міністрів України від 28.04.2021 № 630 вказує на існування різних орендних ставок для релігійних організацій, які залежать від ряду умов, включаючи площу об'єкта оренди та діючий статус договору. Такий підхід може створювати певні складнощі та нерівності у взаємовідносинах між релігійними організаціями та державою.

Окрім того, релігійна організація, яка безоплатно використовувала об'єкт оренди на підставі договору позички або іншого договору для забезпечення проведення релігійних обрядів до введення в дію Закону (до 01.02.2020) не зможе укласти договір оренди за орендною ставкою в розмірі 0,01% на новий об'єкт оренди нерухомого майна. Такий підхід призвів до умисного розірвання орендодавцями договорів оренди з метою укладання нових договорів оренди за вищими орендними ставками.

Враховуючи, що релігійні організації, створені після 01.02.2020 р., змушені сплачувати орендну ставку в більшому розмірі, ніж ті, що створені до 01.02.2020 р., положення Методики створюють нерівні умови для релігійних організацій та мають дискримінаційний характер.

Таким чином, із метою спрощення процедури нарахування орендної плати та уникнення потенційних конфліктів, пропонуємо встановити єдину орендну

ставку для всіх нових договорів оренди для забезпечення проведення релігійних обрядів та церемоній. Це допоможе уникнути дискримінації та сприятиме формуванню стабільного та передбачуваного законодавчого середовища для діяльності релігійних організацій в Україні. Такий підхід забезпечить рівні можливості для всіх релігійних груп у проведенні своїх заходів.

Розглядаючи соціальні механізми державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносинах в попередніх розділах, ми вже описали проблеми, з якими зіткнулися релігійні організації під час реалізації соціальних проєктів.

Релігійні організації є найбільшим надавачем соціальних послуг в Україні. Таким чином необхідно змінити підхід до надання релігійним організаціям права на участь у тендерах Міністерства соціальної політики щодо проведення соціальних програм. Саме відсутність правової можливості для релігійних організацій брати у них участь призводить до парадоксальної ситуації, коли організації, що мають і відповідний людський ресурс, і досвід проведення відповідної діяльності штучно опиняються поза колом суб'єктів відповідних конкурсів, з якими в подальшому співпрацює означене міністерство.

Вважаємо за необхідне розробити та прийняти Закон України «Про соціальну роботу релігійних організацій». Необхідність такого нормативно правового акту пояснюється наступним чином:

1. Легалізація існуючих центрів реабілітації для осіб з алкогольною та наркотичною залежністю.

Офіційне визнання: закон допоможе у легалізації центрів реабілітації для осіб з наркотичною та алкогольною залежністю, які вже функціонують, але не мають офіційного статусу.

Стандарти якості: закон сприятиме встановленню відповідних стандартів обслуговування та контролю за якістю надання послуг.

Підтримка реабілітації: легалізація відкриває двері для державної підтримки та фінансування таких закладів.

2. Регулювання діяльності в соціальній сфері.

Заклади для похилого віку: закон надасть можливість релігійним організаціям створювати та ефективно управляти будинками-інтернатами для осіб похилого віку, що забезпечить додаткову підтримку цій вразливій категорії населення.

Будинки інтернати для дітей-сиріт: регуляція допоможе забезпечити, щоб діти отримували належний догляд та освіту в інтернатах, створених релігійними організаціями.

3. Взаємодія держави та релігійних організацій.

Співпраця з державою: закон створить механізм співпраці з державними органами в галузі охорони здоров'я та освіти для забезпечення відповідності стандартам у центрах реабілітації та інших соціальних закладах.

Створення стандарту: буде створено єдині стандарти для релігійних організацій щодо надання соціальних послуг, вимог до персоналу тощо.

Контроль за дотриманням прав людини: закон запровадить чіткі механізми контролю за дотриманням прав людини в усіх закладах, що створюються та управляються релігійними організаціями.

Розробка та прийняття такого закону може стати важливим кроком у створенні ефективних соціальних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Маємо також пропозиції щодо покращення організаційних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

З метою забезпечення узгодженості, послідовності та сталості реалізації відповідними структурними підрозділами обласних, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії, діяльності релігійних організацій, національних меншин (спільнот) та захисту прав корінних народів України на територіях відповідних адміністративно-територіальних одиниць у взаємодії з ДЕСС, а також конкретизації повноважень підзвітності та підконтрольності цих структурних підрозділів необхідно затвердити порядку взаємодії ДЕСС зі

структурними підрозділами обласних, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) з питань етнополітики та свободи совісті.

На основі Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації [128] необхідно розробити методичні рекомендації з розроблення положень про структурні підрозділи обласної, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) з питань етнополітики та свободи совісті. Зазначені рекомендації мають на меті забезпечити єдиний підхід до утворення відповідних структурних підрозділів, підзвітних і підконтрольних ДЕСС.

Також необхідно в обласних, Київській міській державних адміністраціях (військові адміністрації) утворити самостійні структурні підрозділи з питань етнополітики та свободи совісті, що дасть змогу забезпечити єдині стандарти і підходи до реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії, діяльності релігійних організацій, національних меншин (спільнот) та захисту прав корінних народів України.

Ми вбачаємо необхідність адаптації національного законодавства до вимог ЄС, а також його вдосконалення через внесення змін та запровадження сучасних правових механізмів для ефективного формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Одним із правових механізмів державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин є надання правосуб'єктності релігійним організаціям. Відповідно до статті 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації в Україні можуть діяти без державної реєстрації. Це право на самостійне функціонування є важливим аспектом забезпечення свободи релігії чи переконань. Однак необхідно враховувати, що релігійні організації, які не мають статусу юридичної особи, можуть зазнавати обмежень у своїх правах і можливостях для сповідування релігії чи переконань, що може загрожувати їхній життєздатності та вільному вираженню віросповідання разом з іншими. Тому, хоча релігійні організації не можуть бути примушені набувати статус юридичної особи, важливо створювати умови, щоб вони мали доступ до

правосуб'єктності, яка забезпечує їхню свободу і визнання їхнього важливого внеску у суспільно-релігійне життя [169].

В українському законодавстві лишається низка неврегульованих питань сфери суспільно-релігійних відносин, серед яких є необхідність систематичного розмежування типів релігійних організацій, що функціонують на території України, з урахуванням положень відповідного закону. Ми пропонуємо здійснити це розмежування наступним чином:

а) Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того самого культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

В даному визначенні слід звернути увагу на слово «місцева», що з огляду на положення чинного законодавства окреслює релігійну громаду як організацію, яка сформувалася та функціонує локально на певній території. Це також обумовлює те, що для здійснення реєстрації релігійна громада має звертатися до місцевого органу виконавчої влади (відповідної обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій), а не до ДЕСС.

З тих саме причин не може бути утворена релігійна громада з числа фізичних осіб, що проживають в різних частинах України чи за її межами.

б) Релігійний центр (управління) є релігійною організацією, яка утворюється з конкретною метою – представлення інтересів об'єднання релігійних організацій. Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Виходячи з наданого законом визначення, релігійний центр (управління) може бути утворений лише кількома релігійними організаціями зі статусом юридичної особи. Фактично поняття «релігійний центр» та «релігійне управління» ототожені.

в) Монастир, релігійне братство, місіонерське товариство (місія) засновується релігійним управлінням/центром у відповідності до свого зареєстрованого статуту (положення). Утворені монастирі, релігійні братства,

місіонерські товариства (місії) здійснюють власну діяльність на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у встановленому законом порядку.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Декілька аспектів, на яких слід акцентувати увагу і здійснити поглиблені дослідження:

- порядок (процедура) заснування (створення) монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій) має бути передбачена статутом (положенням) релігійного управління/центру, що їх засновує;

- монастирі та релігійні братства (не стосується місіонерських товариств) можуть бути утворені не менш, як десятьма повнолітніми громадянами з подальшою реєстрацією статуту в ДЕСС;

- на відміну від релігійних громад до монастирів та релігійних братств не застосовується критерій «місцевості».

г) Духовний навчальний заклад засновується релігійним управлінням/центром у відповідності до свого зареєстрованого статуту (положення) з метою підготовки священнослужителів і інших служителів необхідних релігійних спеціальностей.

Порядок (процедура) заснування (створення) духовних навчальних закладів має бути передбачена статутом (положенням) релігійного управління/центру, що їх засновує.

Також слід звернути увагу, що духовний навчальний заклад не може надавати загальноосвітніх послуг, адже державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. З цією метою релігійна організація може створити загальноосвітній заклад, як окрему юридичну особу.

д) Релігійне об'єднання – об'єднання одного або кількох видів релігійних організацій (релігійна громада, управління і центр, монастир, релігійне братство, місіонерське товариство (місія), духовний навчальний заклад) тощо. Як

ззначалося вище релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

Релігійне об'єднання може складатися виключно з релігійних організацій. Фізичні особи не можуть утворювати релігійні об'єднання, а також входити до їх складу.

В Україні реєстрація статутів (положень) релігійних організацій являє складний процес, при якому релігійні організації вступають в адміністративно-правові відносини з органами влади. Слід зазначити, що на сьогоднішній день процедура надання релігійним організаціям статусу юридичної особи не регламентована в повному обсязі, викликає в окремих випадках певне свавілля деяких місцевих органів влади, а також спроби з боку релігійних громад по-своєму трактувати діюче законодавство [13, с.73].

Реєстрації релігійних організацій складається з двох етапів. На кожному етапі релігійні організації повинні подавати одні й ті ж самі документи а також підтвердження про успішне проходження попереднього етапу. Також, релігійні організації в залежності від їхнього виду повинні звернутися до правильного органу виконавчої влади. Цю складну процедуру потрібно спростити до одного етапу.

Успішне завершення процесу реєстрації релігійної організації має бути внесення відповідних відомостей до Реєстру релігійних організацій, як це є в Польщі, Латвії та ряду інших європейських країн.

В Україні не існує єдиного інформаційного ресурсу, що містив би всеохоплюючу інформацію про діяльність релігійних організацій та канонічну діяльність іноземних громадян в Україні.

Реєстрація статутів, змін до них, внесення відомостей щодо релігійних організацій до ЄДР, погодження канонічної діяльності здійснюється ДЕСС, ОДА та КМДА. У разі конфліктної ситуації між релігійною організацією-заявником та ОДА/КМДА ДЕСС не має можливості оперативно перевірити динаміку опрацювання заявки та зміст зауважень. Наразі в таких ситуаціях ДЕСС отримує звернення релігійної організації, до якого докладають копії всіх документів,

поданих до ОДА й отриманих від ОДА, з проханням висловити позицію. Водночас, на регіональному рівні, релігійні організації неодноразово зауважували про відмінні інтерпретації законодавства в різних ОДА, тобто недостатню уніфікованість вимог.

Чинні алгоритми погодження канонічної діяльності передбачають:

1) подання паперових документів заявника до ДЕСС, ОДА або КМДА (залежно від типу релігійної організації, яка запрошує);

2) опрацювання заявки в ДЕСС, ОДА або КМДА із залученням інших відомств або без;

3) видача заявникові паперового листа, адресованого ДМС, МЗС, певному посольству або консульству України (залежно від типу заявки).

Враховуючи викладене, доцільним є створення єдиної системи, що уможливить надання послуги з погодження канонічної діяльності в електронному вигляді й водночас уможливить автоматизований моніторинг здійснення канонічної діяльності іноземних громадян України з урахуванням релігійної організації, яка запрошує, віросповідної приналежності, громадянства, віку, тривалості перебування в Україні та інших характеристик.

Адміністративна послуга з реєстрації статутів, (змін до них) релігійних організацій відбувається шляхом подання заяви з відповідним пакетом документів у паперовому вигляді поштою, або особисто заявником до суб'єктів надання такої послуги ДЕСС, ОДА або КМДА. За результатом розгляду вищевказаної заяви у встановлені законодавством терміни заявник отримує від ДЕСС, ОДА або КМДА результат надання такої послуги.

Проте у заявника відсутня можливість подати заяву з відповідним пакетом документів про реєстрацію статуту релігійної організації в електронному вигляді онлайн.

Також під час розгляду поданої заяви суб'єктом надання адміністративної послуги у заявника відсутня можливість онлайн в будь-який час доби оперативно отримувати інформацію про стан та час розгляду його заяви.

На підставі вищевикладеного, доцільним є створення інформаційного ресурсу, функціонал якого дозволяє подавати документи щодо реєстрації статутів релігійних організацій онлайн, з можливістю подальшого моніторингу процесу розгляду поданої заяви та отримання заявником інформаційного повідомлення про результат розгляду поданих документів. Одночасно на ДЕСС, як на центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України покладено виконання низки завдань, які передбачають збирання, аналіз та систематизацію масивів даних, що стосуються релігійних організацій, зокрема щодо кількості та видів релігійних організацій в Україні, культових будівель, споруд та іншого нерухомого майна, яке належить релігійним організаціям або яке перебуває у них в користуванні, а також культових будівель, споруд та іншого майна, яке використовують не за призначенням.

Разом із тим є об'єктивні перешкоди, що унеможливають здійснення такої діяльності. Зокрема, функціонал ЄДР (в обсязі, доступному реєстратору) не дає змоги ДЕСС належно виконувати зазначені вище функції, робочий інтерфейс реєстратора не передбачає можливості внесення, пошуку чи групування релігійних організацій за певними (необхідними для виконання завдань ДЕСС) критеріями, як-от за віросповідною приналежністю, підлеглистю релігійної громади тощо. Понад те, у ДЕСС відсутній доступ до реєстру нерухомого майна, а отже, неможливо бачити зв'язки між релігійними організаціями та майном у їхній власності, а також державного і комунального майна, орендованого релігійними організаціями, попри те, що саме така оренда є суттєвим конфліктогенним чинником, а отже, доцільно було б мати можливість оперативного й точного отримання інформації про розподіл таких об'єктів між різними релігійними об'єднаннями.

Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» передбачено відомості Єдиного державного реєстру, які наразі не реалізовані в ЄДР повною мірою, а саме: відсутні поля заповнення виду релігійної організації та віросповідної

приналежності релігійної організації (пункти 3¹, 3² частини 2 статті 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»).

Отже, наразі практично неможливо отримати точну інформацію, чи проводилися реєстраційні дії щодо релігійних організацій певної віросповідної приналежності за визначений проміжок часу, які саме дії проводилися, встановити кількість релігійних організацій, що змінили віросповідну приналежність тощо.

Створення єдиного інформаційного середовища релігійних організацій та канонічної діяльності іноземних громадян в Україні, підвищить якісний рівень прийняття управлінських рішень та реалізації державної політики у цій сфері.

Розробка платформи релігійних організацій та канонічної діяльності іноземних громадян в Україні створить умови ведення обліку та моніторингу діяльності релігійних організацій та канонічної діяльності іноземних громадян в Україні, сприятиме спрощенню надання адміністративних послуг.

Реалізація даної дисертаційної пропозиції дозволить забезпечити достовірний оперативний облік релігійних організацій України у взаємодії з державними реєстрами та іншими джерелами даних, спростить подання документації для реєстрації статутів релігійних організацій та для погодження канонічної діяльності іноземців, уніфікує підходи, забезпечити прозорість процесів розгляду, систематизації та забезпечення можливості збору статистичної інформації з метою здійснення аналізу та прийняття відповідних управлінських рішень.

Ще одним важливим питанням правосуб'єктності релігійних організацій є відсутність правового механізму для проведення релігієзнавчої експертизи, в якому б брали участь представники релігійних організацій та кваліфіковані спеціалісти. Немає чітко визначеного переліку критеріїв, на підставі якого обласна державна адміністрація має право звернутися до ДЕСС для організації релігієзнавчої експертизи. Відсутність регламентації цієї критично важливої процедури надає ДЕСС необмежені дискреційні повноваження.

Для вирішення цієї проблематики ми пропонуємо затвердити постанову Кабінету Міністрів України, якою встановити Порядок проведення релігієзнавчої експертизи. У постанові необхідно чітко визначити об'єкти, що підлягають релігієзнавчої експертизі. Зокрема, ми пропонуємо включити:

- установчі документи релігійної організації, рішення її керівних і виконавчих органів;
- дані про основи віровчення релігійної організації і відповідну практику;
- форми і методи діяльності релігійної організації;
- богослужіння, інші релігійні обряди і церемонії;
- внутрішні документи релігійної організації, що висвітлюють її ієрархічну та інституційну структуру;
- релігійна література, друковані, аудіо- і відеоматеріали, що випускаються і (чи) поширюються релігійною організацією.

Порядок повинен визначати основні завдання та принципи проведення релігієзнавчої експертизи, та містити підстави для її ініціювання. Ми пропонуємо наступні підстави:

1. надходження до органу реєстрації заяви про реєстрацію:
 - релігійної організації, що не входить до структури іншої релігійної організації, яка має державну реєстрацію в Україні;
 - внесення змін до статуту (зокрема змін до найменування), якщо ці зміни стосуються віросповідання організації;
 - релігійної організації, релігійний центр якої знаходиться за кордоном.
3. необхідність перевірки достовірності і відповідності фактичної діяльності релігійної організації формам і методам, даним про основи віровчення, заявлених при її державній реєстрації;
4. за рішенням суду;
5. набуття законної сили рішення суду про визнання екстремістськими (небезпечними) матеріалів, які виготовляються чи поширюються релігійною організацією;

6. за вмотивованим звернення органу місцевого самоврядування на території якого знаходиться релігійна організація;

7. інші випадки під час державної реєстрації та (або) здійсненні контролю за дотриманням релігійною організацією статуту стосовно цілей і порядку її діяльності у разі виникнення питань, які вимагають спеціальних знань.

На наш погляд, важливо встановити кваліфікаційні вимоги до експертів, що залучаються до релігієзнавчої експертизи, оскільки від їхньої фаховості залежить надання чи відмова в наданні правосуб'єктності релігійній організації.

Крім того, в Україні можна імплементувати польський досвід для проведення релігієзнавчої експертизи. Відповідно до частини першої статті 84 Кодексу процесу адміністраційного (*Kodeks postępowania administracyjnego*) у разі, якщо в органу реєстрації виникають сумніви щодо того чи спільнота, що подала документи є релігійною, то орган влади може звернутися до одного чи декількох експертів (*Biegły*) [267]. Орган влади може знайти відповідного експерта в реєстрі (*Polska Izba Biegłych Rewidentów*) та укласти з ним відповідній оплатний договір. Витрати на за договором покриває відповідна адміністрація. Група, яка подає заявку на реєстрацію, може дізнатися, хто був обраний експертом для оцінки доктрини. Експерт може зажадати додаткових письмових пояснень від зацікавленої групи. У разі негативного висновку нова релігійна течія може вимагати, щоб доктрина була передана іншому експерту [320, с.106].

В Україні існує можливість створити Реєстр релігійних експертів, акредитованих у ДЕСС. При цьому, органи, відповідальні за реєстрацію релігійних організацій на регіональному рівні, в разі необхідності матимуть право звертатися до фахівців із цього реєстру для проведення релігієзнавчої експертизи та укладати з ними відповідні договори.

Варто також підкреслити, що релігієзнавча експертиза є необхідною не лише при аналізі статутних документів релігійних організацій, але і при вирішенні питань щодо дозволу на ввезення релігійної літератури, а також при організації в'їзду на територію України релігійних проповідників та місіонерів [205, с.23].

Підсумовуючи розглянутий розділ, можна констатувати, що механізми державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин в Україні потребують суттєвого перегляду та доопрацювання. Профільний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» вимагає оновлення, зокрема у частині класифікації видів релігійних організацій та їхніх прав та обов'язків. Економічні механізми також потребують удосконалення, зокрема у частині, що стосується критеріїв, на підставі яких релігійним організаціям можуть надаватися пільги та майно.

На регіональному рівні доцільно створити регіональні структурні підрозділи ДЕСС, що сприятиме уніфікації підходів до реалізації державної регіональної політики в даній сфері.

Також пропонується розробити та прийняти законодавчий акт, який би регламентував соціальну роботу релігійних організацій, діяльність яких в даному напрямку наразі здійснюється без чіткої нормативної бази, що створює певні ризики для цих організацій. Впровадження порядку проведення релігієзнавчої експертизи може стати важливим кроком на шляху до забезпечення відкритості та прозорості відносин між державою та релігійними організаціями.

Розробка ефективних механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин є завданням пріоритетним, що вимагає глибокого аналізу існуючого стану сфери та активної взаємодії держави та релігійних організацій.

В контексті європейської інтеграції України неминуче виникає потреба адаптації вітчизняної законодавчої бази до стандартів ЄС. Відтак, при виробленні нових механізмів формування державної політики в даній сфері варто орієнтуватися на найкращий європейський досвід, вивчаючи позитивні приклади ефективного регулювання суспільно-релігійних відносин у країнах ЄС.

Таким чином, створення збалансованого законодавчого поля, яке би відображало інтереси та потреби обох сторін, допоможе забезпечити стабільність та гармонійний розвиток регіонів, підвищуючи добробут громадян та сприяючи конструктивній взаємодії держави і релігійних організацій.

Висновки до розділу 3

1. Аналізуючи моделі суспільно-релігійних відносин в Греції, можна вказати на наявність унікального державно-релігійного влаштування, в якому простежується концепція «synallelia» — принцип роздільності та взаємності. Згідно з грецькою конституцією, православна церква має статус «домінуючої релігії», що передбачає недоторканність текстів Святого Письма та ексклюзивне право на їх переклад.

Одним з яскравих прикладів унікальної інтерпретації державно-релігійних відносин є становище Святої гори Афон. Цей регіон має привілейований статус, що забезпечує йому особливі умови самоврядування в межах грецької держави. Свята гора Афон підпадає під юрисдикцію Вселенського Патріарха у духовному відношенні, і всі ченці, які служать там, автоматично стають громадянами Греції. Цей регіон відзначається також строгими обмеженнями щодо відвідування — туди не допускаються жінки та представники інших релігій.

Отже, модель суспільно-релігійних відносин в Греції відрізняється високим рівнем державно-церковної симфонії, що виявляється в конституційно закріпленому статусі церкви, а також в особливих умовах функціонування релігійних об'єднань, зокрема на регіональному рівні.

2. Аналіз суспільно-релігійних відносин в Польщі дозволяє констатувати значний вплив таких нормативно-правових актів, як Закон «про гарантії свободи совісті та віросповідання» та Конкордат, на формування польської моделі суспільно-релігійних відносин. Ці документи, разом із внесеними змінами до Конституції, сприяли переходу відносин між державою та релігійними об'єднаннями до конвенційної моделі.

Згідно з новою конвенційною моделлю, Польща підписала чимало угод з різними релігійними організаціями, сприяючи тим самим установленню конструктивного діалогу та взаємодії на договірних основах. Цей крок дозволив створити систему, в якій релігійні інституції та державні органи можуть координувати свої дії, розробляючи спільні стратегічні плани та програми.

На регіональному рівні ключову роль у врегулюванні суспільно-релігійних питань відіграють воєводські адміністрації. Вони мають повноваження залучати експертів з питань релігії для консультування та допомоги у вирішенні специфічних питань, що виникають у даній сфері. Експерти, які входять до відповідного реєстру, можуть проводити релігієзнавчу експертизу, допомагаючи адміністраціям забезпечити права та інтереси всіх релігійних спільнот.

3. Порівняльний аналіз суспільно-релігійних відносин в Латвії свідчить про важливість дотримання принципу відділення церкви від держави, який є основоположним в регулюванні цих відносин. Чітке дотримання цього принципу забезпечує світський характер державних органів, зберігаючи при цьому конвенційну систему взаємодії із релігійними об'єднаннями.

Останні зміни в релігійному законодавстві у 2022 року, особливо щодо статусу Латвійської православної церкви, демонструють виражений курс Латвії на забезпечення повної незалежності релігійних організацій від зовнішнього впливу, особливо Російського. Такі зміни спрямовані на створення умов для непорушної автономної діяльності релігійних об'єднань, що важливо для підтримки стабільності та гармонії в суспільстві. Це підтверджується новими положеннями, які зобов'язують церкву інформувати державні органи про ключові призначення та звільнення в її структурі, забезпечуючи при цьому високий рівень прозорості та обізнаності держави щодо основних змін у релігійних установах.

4. Ключовим аспектом конвенційної моделі є праксеологічний аспект співпраці, який передбачає ефективність та економічну вигоду від взаємодії, зменшуючи витрати на досягнення цілей в порівнянні з індивідуальними зусиллями кожного суб'єкта.

В рамках даної моделі особливо важливим є існування конкордатів, які представляють собою правові інструменти для регулювання відносин між державою та католицькою церквою, на основі партнерства і гармонійного взаємодії. Через такі угоди релігійні організації отримують можливість користуватися державними ресурсами та даними, що сприяє поглибленню їх взаємодії і співпраці у нормотворчому процесі.

Важливим аспектом конвенційної моделі є акцент на взаємоповагу та врахування канонічних та правових аспектів, що дає змогу формувати норми, які відображають особливості різних релігійних організацій та їх прихильників. Цей підхід сприяє глибшому засвоєнню правових стандартів, розроблених за участю як представників держави, так і релігійних співтовариств, підвищуючи тим самим рівень довіри та співпраці між сторонами.

5. Прийняття Типового положення про міжконфесійні консультативно-дорадчі органи стане платформою для співпраці органів влади та релігійних організацій на регіональному рівні. Паралельно існує необхідність доповнення Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки шляхом інтеграції потенціалу релігійних організацій у процес розвитку регіонів і підтримки індустрії релігійного (сакрального) туризму.

Важливою є реформа законодавчої бази, зокрема у сфері оренди культових споруд та прозорого розрахунку орендної плати для релігійних організацій, що вимагає доопрацювання для усунення дискримінаційних моментів. Доцільно розробити новий закон «Про соціальну роботу релігійних організацій», що містив би норми щодо участі релігійних організацій у тендерах, регулювання капеланства та надання соціальних послуг.

Прийняття Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації з питань етнополітики та свободи совісті сприятиме уніфікованому підході у регулюванні суспільно-релігійних відносин на регіональному рівні.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження шляхом вивчення та обґрунтування теоретичних засад, а також завдяки розробці практичних рекомендацій представлено практичні рекомендації щодо вдосконалення державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях. Робота спрямована на вдосконалення комплексного механізму формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин, а також на підвищення стандартів свободи совісті та віросповідання. Сучасні підходи, запропоновані у дослідженні, сприятимуть сталому регіональному розвитку та зміцненню держави. При цьому було отримано такі основні наукові результати:

1. Аналіз джерельної бази підтверджує наявність численних класифікацій суспільно-релігійних відносин. Проте спостерігається тенденція до створення уніфікованої класифікації.

У вітчизняних наукових дослідженнях не приділяється достатньо уваги виробленню понятійно-категоріального апарату, який би дозволяв глибше характеризувати відносини між суспільством та релігійними організаціями. Зауважено, що часто ігнорується глибока характеристика термінологічного ряду, яким описують досліджувані відносини. Більшість досліджень фокусуються винятково на прикладних аспектах суспільно-релігійних відносин, тоді як комплексний підхід до теоретико-методологічного аналізу проблеми відсутній.

Визначено внутрішні та зовнішні чинники, що мають значний вплив на формування державної політики та у сфері релігії. До внутрішніх, зокрема, було віднесено такі, як специфіка релігійно-конфесійної структури держави; розподіл віровчень серед населення країни, включаючи атеїзм, агностицизм, апатеїзм або релігійний індиферентизм; баланс між сакралізацією та секуляризацією публічного простору; тип державного устрою, політичної системи та ідеології, що домінує в державі; політичні тенденції, що дозволяють використовувати релігію як інструмент політичної боротьби; правова модель і система релігійного управління в державі; вплив релігійних об'єднань на державні органи; потреба в

релігійній легітимачії влади; особисті переконання та релігійна прихильність тих, хто ухвалює державні рішення; взаємозв'язки між етнокультурною та релігійною ідентифікацією. До зовнішніх чинників, в свою чергу, було віднесено: питання державної безпеки; характер релігій у сусідніх країнах; релігійна та конфесійна структура сусідніх держав, у тому числі статус місцевих меншин; динаміка релігійної політики в міжнародному середовищі; геополітичні особливості регіону, такі як наявність «сакральної геополітики» чи «політики мечетей»; міжнародні правові норми, які держава ратифікує або денонсує; розмір та характер міжнародної «мережі» релігійної спільноти; наявність або відсутність релігійних конфліктів на міжнародній арені; наявність чи відсутність екуменічних тенденцій серед релігійних груп регіону; реальне, а не лише деклароване значення іренології в релігійних об'єднаннях регіону.

Запропоновано визначення державної політики у сфері суспільно-релігійних відносин як сукупності принципів, стратегій, програм та дій, розроблених і здійснених державними органами в рамках існуючої моделі державно-релігійних відносин, спрямованих на регулювання, формування та підтримку відносин між державою та релігійними організаціями, а також на забезпечення свободи совісті та віросповідання з метою гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Запропоновано визначення терміну культової будівлі, споруди як будівлі або споруди, що є об'єктом нерухомого майна, спеціально призначеним для задоволення релігійних потреб шляхом проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній, процесій, ритуалів, молитов, служінь, релігійних зібрань, та забезпечення інших видів релігійної практики.

Подано визначення комплексу культових будівель як топографічно визначеної сукупності окремих або поєднаних між собою культових будівель, споруд, а також інших об'єктів, необхідних для забезпечення релігійної практики релігійної організації.

Запропоновано дефініцію культового майна, під яким розуміється майно, що призначене для проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній, процесій, ритуалів, молитов, служінь, релігійних зібрань та забезпечення інших видів релігійної практики.

Проведено систематизацію типології релігійних організацій, що існують на території України, відповідно до чинного законодавства. Детальний аналіз правових документів дозволив внести ясність у вживання таких понять, як "релігійна громада", "релігійний центр (управління)", "монастир", "релігійне братство", "місіонерське товариство (місія)", що сприяє точності наукового дискурсу та забезпечує уніфікацію термінології для подальших досліджень у даній сфері.

2. Запропоновано до комплексу основних механізмів формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин включати політичні, економічні, соціальні, організаційні та правові механізми, в рамках яких використовуються різноманітні інструменти, що дозволяють ефективно розробляти та реалізовувати стратегії у сфері суспільно-релігійних відносин, забезпечуючи гнучкість та адаптивність у процесі прийняття рішень.

Проаналізовано та обґрунтовано застосування ряду ключових інструментів, що використовуються в політичних механізмах державної політики в контексті суспільно-релігійних відносин. До таких інструментів віднесено договори (меморандуми) про співпрацю, діалог та взаємодія, освіту та просвітництво, врегулювання конфліктів, політику релігійної свободи.

Було встановлено інструменти економічних механізмів, які сприяють ефективності державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин: економічне стимулювання, фінансове кредитування, регулювання процесу формування та розподілу доходів, планування та прогнозування економічних процесів, а також стимулювання продуктивності трудових ресурсів.

Для підвищення дієвості соціальних механізмів державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин запропоновано використання наступних інструментів: формування партнерства між релігійними та державними

установами, а також місцевими органами влади; впровадження соціального планування та діалогу; реалізація нормативної регуляції; надання фінансової підтримки; та розробка та впровадження програм з миробудування та посередництва.

Було теоретично обґрунтовано застосування наступних інструментів для організаційних механізмів у процесі формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин: розробка регіональних програм; створення міжрелігійних платформ; організація навчальних курсів; формування регіональних консультативно-дорадчих органів; проведення моніторингу та оцінки стану суспільно-релігійних відносин.

До правових інструментів були віднесені законодавство, забезпечення правового статусу релігійних організацій, внутрішня автономія релігійних спільнот, узгодження міжнародних та національних норм, а також моніторинг і оцінка як ефективні інструменти в сфері суспільно-релігійних відносин.

3. Досліджено еволюцію державних інститутів, що формували та реалізовували державну політику в сфері суспільно-релігійних відносин, починаючи з січня 1918 року, коли було створено Департамент ісповідань Міністерства внутрішніх справ УНР, до червня 2019, коли було створено ДЕСС.

Виявлено, що в часи діяльності Центральної ради (04.03.1917 – 29.04.1918 рр.), Гетьманату П. Скоропадського (29.04.1918 – 14.12.1918 р.) та Директорії (14.11.1918 – 10.11.1920 рр.) суспільно-релігійні відносини не відігравали вагомої ролі, що призвело до втрати історичної можливості побудувати незалежну державу. Доведено, що державні органи в Добу визвольних змагань (1917-1920 рр.) приділяли недостатньо уваги формуванню та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин. Також було виявлено, що непродуманість у кадровій політиці при створенні центральних органів державної влади, відповідальних за питання релігії, спричиняла недовіру з боку релігійних організацій до ініціатив цих державних структур.

Дослідження виявило, що протягом періоду Радянського Союзу державний апарат активно зосереджував свої зусилля на придушенні релігійних організацій,

переслідуванні віруючих, обмеженні релігійної свободи, арештах священнослужителів та конфіскації церковного майна. Було встановлено, що контроль над релігійною діяльністю здійснювався через спеціально створені структури, такі як Рада справ релігійних культур (РСРК). Також було продемонстровано, що державні органи тісно співпрацювали з комісіями з питань контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу та місцевими виконавчими комітетами, що надавало їм можливість ефективно втручатися в релігійне життя на місцевому рівні.

Доведено, що після розпаду Радянського Союзу Україна активно приступила до демократизації суспільно-релігійних відносин. Це підтверджується прийняттям Конституції України та важливих законів, зокрема «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про альтернативну (невійськову) службу», а також ратифікацією міжнародних нормативно-правових актів, які поклали основу для нової державної політики в даній сфері.

Показано, що одночасно з розробкою законодавства, Україна здійснила значні зусилля щодо повернення культового майна релігійним громадам (реституція) та створення нових демократичних структур для формування та реалізації державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин.

Виявлено, що необхідність адаптації новостворених інституцій до змінюваних умов та викликів призвела до труднощів у їх взаємодії з релігійними громадами на регіональному рівні. Це включало проблеми, пов'язані зі змінами повноважень, реорганізацією та обмеженнями організаційно-функціональної структури.

4. Проведено компаративний аналіз моделей державної політики в релігійній сфері Греції, Польщі і Латвії, а також оцінено їхню ефективність, адекватність та специфіку реалізації.

Аналіз моделі Греції демонструє, що православна церква відіграє важливу роль у суспільно-релігійних відносинах, і її статус закріплений в Конституції країни. Грецька держава надає активну підтримку церкві, включно з фінансуванням священнослужителів та наданням податкових пільг. У контексті

України, де православна церква також займає значне місце, можливість закріплення її статусу в Конституції може бути предметом обговорення. Це потенційно може сприяти консолідації різних православних громад та створенню єдиної помісної православної церкви, проте такі дії мають враховувати специфіку релігійного ландшафту України та основоположні принципи державно-церковних відносин.

Описано польську конвенційну модель регулювання суспільно-релігійних відносин, яка ґрунтується на використанні індивідуальних нормативно-правових актів. Цей досвід може бути цінним для України у контексті розробки власної політики, враховуючи як його переваги, так і потенційні недоліки. Однією з можливостей є розгляд питання підписання Конкордату. Запропоновано імплементувати польський досвід створення реєстру експертів для проведення релігієзнавчих експертиз. Такий підхід дозволить в Україні залучати кваліфікованих експертів на договірних засадах, що може підвищити якість та об'єктивність експертизи в цій сфері.

Дослідження латвійського досвіду в регулюванні душпастирської допомоги в таких установах як армія, лікарні та пенітенціарні установи, на базі уніфікованого закону про капеланство, вказує на можливості його використання як зразка для розробки подібних підходів в Україні. Такий законодавчий акт може забезпечити єдині стандарти та процедури у сфері душпастирської опіки.

Латвія також має досвід у регулюванні статусу релігійних громад, зокрема, щодо заборони на існування незалежних релігійних общин, чие канонічне право обмежувало можливість існування автономних спільнот. Це стосується, зокрема, православних громад. Розгляд цього аспекту латвійської моделі може бути корисним для використання в Україні з метою забезпечення більшої єдності та координації між різними релігійними організаціями.

Пропонується також розглянути можливість створення в Україні реєстру релігійних організацій на зразок латвійського, що дозволить забезпечити більшу прозорість та ефективність управління у цій сфері.

6. Обґрунтовано можливості імплементації конвенційної моделі державної політики в сфері суспільно-релігійних відносин в Україні. Основа даної моделі — індивідуальні нормативно-правові акти на центральному та регіональному рівнях. Модель ґрунтується на прийнятті індивідуальних нормативно-правових актів щодо православної, римсько-католицької та греко-католицької церков, а також за віросповідними напрямками. Зазначені акти нададуть право обласним радам формувати локальні положення щодо співпраці з релігійними управліннями на регіональному рівні.

7. Надано практичні пропозиції органам влади щодо вдосконалення механізмів формування та реалізації державної регіональної політики в сфері суспільно-релігійних відносин:

Верховній раді України:

внести зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо визначень видів релігійних організацій та їхніх особливостей, порядку проведення релігієзнавчої експертизи та приведення у відповідність до нових законодавчих актів;

прийняти Закон України «Про соціальне служіння релігійних організацій», в якому регламентувати надання соціальних послуг громадянам релігійними організаціями;

доповнити Державну стратегію регіонального розвитку на 2021-2027 роки завданнями щодо розвитку індустрії сакрального (духовного) туризму;

узгодити норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» із Законом України «Про оренд державного та комунального майна» щодо безоплатного користування культовим майном.

Кабінету Міністрів України:

прийняти Концепцію державно-конфесійних відносин як стратегію державної політики в сфері свободи совісті та віросповідання;

створити територіальні підрозділи ДЕСС;

прийняти Положення про релігієзнавчу експертизу;

створити електронну систему реєстрації релігійних організацій та погодження канонічної діяльності іноземних громадян в Україні;

затвердити порядок взаємодії ДЕСС зі структурними підрозділами обласних (військових) адміністрацій та КМДА з питань етнополітики та свободи совісті;

затвердити типові положення про міжконфесійні консультативно-дорадчі органи для місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

ДЕСС:

розробити Рекомендації з розроблення положення про структурний підрозділ обласної, Київської міської державних адміністрацій (військових адміністрацій) з питань етнополітики та свободи совісті.

Органам місцевого самоврядування:

при розробці регіональних та місцевих стратегій розвитку необхідно включити розділ, присвячений релігійним особливостям регіону, щоб врахувати релігійні чинники;

передбачити в планах заходів з реалізації стратегій розвитку заходи щодо налагодження суспільно-релігійних відносин;

створити міжконфесійні консультативно-дорадчі органи.

Місцевим органам виконавчої влади:

утворити самостійні структурні підрозділи з питань етнополітики та свободи совісті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1995 – похорон Володимира (Романюка). *Український інститут національної пам'яті*, 1995. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lypen/18/1995-pohovannya-volodymyra-romanyuka>.
2. Академічне релігієзнавство: підруч. / за наук. ред. проф. А. Колодного. К. : Світ знань, 2000. 862 с.
3. Альтернатива інтернатам: у Львові при УКУ восьмий рік працює унікальний будинок для людей з інвалідністю. *Український католицький університет*, 2021. URL: <https://ucu.edu.ua/news/alternatyva-internatam-u-lvovi-pry-uku-vosmyj-rik-pratsyuye-unikalnyj-budynok-dlya-lyudej-z-invalidnistyu>.
4. Амосов О.Ю. Перетворення механізмів державного регулювання економічного розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. праць : у 2 ч. / за заг. ред. Г.І. Мостового, Г.С. Одінцової. Х. : ХарПІДУ УАДУ, 2001. Вип. 2. С. 10–16.
5. Андрій Садовий про результати першого засідання сесії Львівської міської ради в час воєнного стану. *Офіційний канал Львівської міської ради, YouTube*, 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=78awIkHo8-s>.
6. Андрусішин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. К. : Либідь, 1997. 176 с.
7. Асамблея Європейських Регіонів. Декларація щодо регіоналізму в Європі 1996. *КОНСТИТУАНТА*, 1996. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2013/03/1996.html>.
8. Асоціація християнських центрів реінтеграції та адаптації «Нове покоління–2018». *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://spilno.dess.gov.ua/asotsiatsiia-khrystyianskykh-tsentriv-reintehratsii-ta-adaptatsii-nove-pokolinnia-2018/>.
9. Бабій М. Свобода совісті та свобода релігії: теоретичний і практичний виміри. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 74–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2013_65_16.

10. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Київ, 2000. 332 с.
11. Баран В., Даниленко В. Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства. *Історія України*. 2001. № 10. С. 3–17.
12. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування : моногр. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 395 с.
13. Берданова О.В., Вакуленко В.М., Тертичка В.В. Стратегічне планування : навч. посіб. Л. : ЗУКЦ, 2008. 138 с.
14. Биков О.М. Основні проблеми реєстрації релігійних організацій та шляхи їх вирішення. *Форум права*. 2011. № 2. С. 70–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_13.
15. Білоусенко О. Церкви в Україні не платять податків? Пояснюємо, які саме й чому так сталося. *ГО «Детектор медіа»*, 2021. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/28105/2021-09-09-tserkvy-v-ukraini-ne-platyat-podatkiv-poyasnyuiemo-yaki-same-y-chomu-tak-stalosya/>.
16. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на сході України. *Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний ін-т»*. Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 1–2. С. 27–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_1-2_5.
17. Бондаренко В. Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернатива розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід* : зб. наук. матер. Київ, 2007. С. 5–8.
18. Боровець Л., Колеснік Д. Родинний дім для дітей-сиріт при монастирі 10 років існує на Хмельниччині. *PISU – Релігійно-інформаційна служба України*, 2021. URL: https://risu.ua/rodinnij-dim-dlya-ditej-sirit-pri-monastiri-10-rokiv-isnuye-na-hmelnichchini_n123749.

19. Брік Т. Чому церкви в Україні платять не всі податки? *Київська школа економіки*. URL: <https://kse.ua/ua/community/stories/chomu-tserkvi-platyat-menshe-podatkov-i-na-shho-vplivaye-konkurenciya-tserkov>.

20. Будинок престарілих релігійної організації. *PICU – Релігійно-інформаційна служба України*, 2016. URL: https://risu.ua/budinok-prestarilih-z-yevropeyskimi-standartami-oblashtuvala-religiyna-gromada-na-vinnichchini_n79042.

21. Бучма О.В., Токарчук О.В. Історичні і філософські виміри українського державотворення та розуміння, пізнання і осмислення права. *Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Сер. 18 : Економіка і право*. 2016. Вип. 31. С. 146–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2016_31_26.

22. В Дрогобичі заборонили діяльність РПЦ (УПЦ МП). *Агенція інформації та аналітики «Гал-інфо»*, 2022. URL: https://galinfo.com.ua/news/v_drogobychi_zaboronyly_diyalnist_rpts_upts_mp_38214_5.html.

23. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілий. К. : Основи, 1994. 261 с.

24. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи від 26.09.1995 № 190 (1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590.

25. Вінницька облрада припинила договори оренди майна та землі з УПЦ МП. *Лівий Берег*, 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/04/28/553389_vinnitska_oblrada_pripinila.html.

26. Владиченко Л.Д. Міжконфесійні консультативно-дорадчі об'єднання при органах виконавчої влади регіонального та місцевого значення в Україні (у 1991–2021 роках). *Культурологічний альманах*. МОН України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. К. : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 4. С. 3–10.

27. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : моногр. Х. : Право, 2009. 224 с.

28. Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс : моногр. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. К. : Світогляд, 2005. 741 с.

29. Вселенський патріарх знову засудив війну в Україні та ідеологію «руського мира». *Тернопільська єпархія Української Православної Церкви (ПЦУ)*, 2023. URL: <https://uapc.te.ua/vselenskyj-patriarh-znovu-zasudyv-vijnu-v-ukrayini-ta-ideologiyu-russkogo-myra/>.

30. Вселенський Патріархат надає допомогу для Української Церкви. *Православна церква України*, 2022. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsinovyny/vselenskyj-patriarhat-nadaye-dopomogu-dlya-ukrayinskoyi-tserkvy/>.

31. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) : моногр. К. : ЩеК, 2010. 303 с.

32. Глава УГКЦ подарував папі Римському фрагмент російської міни після його заяви про «російський гуманізм». *Радіо Свобода*, 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-frantsysk-uhkts-rosiyska-mina/32119614.html>.

33. Головний рабин України благословив Головнокомандувача ЗСУ на перемогу. *АрміяInform*, 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/29/golovnyj-rabyn-ukrayiny-blagoslovyv-golovnokomanduvacha-zsu-na-peremogu/>.

34. Голюк О. Держкомрелігій кінець? *Українська гелсінська спілка з прав людини*, 2005. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/derzhkomrelihij-kinets/>.

35. Горкуша О., Филипович Л. Народжена на Майдані – Громадянська Церква України. *РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України*, 2014. URL: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419.

36. Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 73. С. 43–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2015_73_9.

37. Гошовська В.А. Соціальна домінанта національної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2003. № 2. С. 94–99.

38. Грицяк І.А. Реформування публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє : моногр. / відп. ред. І.А. Грицяк. К. : К.І.С., 2009. 240 с.

39. Грушевський М. Народам України. *Газета «Нова рада»* від 02.04.1917 № 6. *Архів Української періодики*. URL: <https://libraria.ua/numbers/921/44745/>.
40. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 №55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
41. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети : моногр. / за ред. З.С. Варналія. К.: НІСД, 2007. 820 с.
42. Державне управління : словник-довідник. УАДУ ; Інститут проблем держ. управління та місцевого самоврядування ; В.М. Князєв (заг. ред.), В.Д. Бакуменко (уклад.), В.Д. Бакуменко (заг. ред.). К. : УАДУ, 2002. 228 с.
43. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у таблицях і схемах / Г.С. Одінцева, Г.І. Мостовий, О.Ю. Амосов та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г.С. Одінцової. Х. : ХарПІДУ УАДУ, 2002. 492 с.
44. Державне управління регіональним розвитком України : моногр. / за заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. К. : НІСД, 2010. 288 с.
45. Державний архів Львівської області. Ф. 7055. Оп. 1. Спр. 54.
46. Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 6. Спр. 264.
47. Деякі питання діяльності акціонерного товариства «Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1213-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-2022-p>.
48. Деякі питання діяльності Державної служби з етнополітики та свободи совісті : постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1355. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1355-2022-p>.
49. Деякі питання реалізації у 2021–2023 роках Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.05.2021 № 497-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2021-p>.
50. Деякі питання розрахунку орендної плати за державне майно : постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2021 № 630. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2021-p>.

51. Дністрянський М.С. Політична географія і геополітика України : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.
52. Долішній М.І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть : нові пріоритети. К. : Наукова думка, 2006. 515 с.
53. Дудкін П.Д., Дудкіна О.П. Структурні трансформації розвитку регіональної економіки та їх інституційне забезпечення. *Галицький економічний вісн.* 2010. № 4 (29). 92–97 с.
54. Дунаєв І.В. Публічна регіональна економічна політика в Україні: формування механізмів модернізації : моногр. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2017. 296 с.
55. Дьорем К. Перспективи щодо релігійної свободи: порівняльна структура. *Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти* / упоряд. М. Маринович. У 2-х т. Львів: Свічадо, 2001. 281 с.
56. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 2 / ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Вид. центр «Академія», 2001. 846 с.
57. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 5 : Територіальне управління / наук.-ред. колегія : О.Ю. Амосов (співголова), О.С. Ігнатенко (співголова) та ін. ; за ред. О.Ю. Амосова, О.С. Ігнатенка, А.О. Кузнецова. Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. 408 с.
58. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 2 : Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. К. : НАДУ, 2011. 692 с.
59. Євсєєва О.О. Вдосконалення державного регулювання розвитку системи фізичної культури і спорту в регіоні. *Бізнес Інформ.* 2013. № 1. С. 46–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_1_9.
60. Єленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна. *Релігійна свобода.* 2002. № 6. С. 14–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2002_6_5.

61. Жаліло Я.В. Про принципи сучасної політики регіонального розвитку. *Дзеркало тижня*, 2018. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/pro-principi-suchasnoyi-politiki-regionalnogo-rozvitku-281358_.html.

62. Загорський В.С. Державне управління в системі формування і реалізації регіональної політики в сучасних умовах. *Регіональна економіка*. 2016. № 3. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2016_3_5.

63. Заява загальних зборів Духовного управління мусульман України «Умма». *Духовне управління мусульман України «Умма»*, 2022. URL: <https://umma.in.ua/ua/node/3212>.

64. Звернення ВРЦіРО до Президента України Ющенка В.А. щодо державно-конфесійної співпраці на регіональному рівні (24 червня 2005). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій* : зб. документів 1996–2021 / упоряд. і наук. ред. М.С. Васін. К. : Медіа світ, 2021. С. 56–57.

65. Звіт про забезпеченість молитовними приміщеннями. Станом на 1 січня 2023 року. *Державна служба України з етнополітики та свободи совісті*. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1Gzq3JVCQTVwnFDsrfT96kVP5Ri9c2itg/edit?usp=sharing&ouid=101236368954132592304&rtpof=true&sd=true>.

66. Здіорук С.І., Токман В.В. Концепція державно-конфесійних відносин як інструмент забезпечення соціального консенсусу : аналіт. записка. К. : Відділ гуманітарної політики НІСД, 2013. 12 с.

67. Здіорук С.І., Токман С.В. Розбудова партнерської моделі державно-конфесійних відносин в Україні та утвердження Української помісної православної церкви. *Культурологічний альманах*. 2009. С. 3–10.

68. Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистісності і Церкви ; пер. англ. В. Верлока, М. Козуб ; передм. Й. Меєндорф. К. : Дух і літера, 2005. 276 с.

69. Зубчик О., Венгер-Рущенко Є. Проблема узгодження регіональної політики в сфері культури та релігії в Україні: методи, інструменти та практики нового публічного менеджменту. *Наукові перспективи*. 2023. № 11 (41). С. 126–142.

70. Інвестиційний клімат в Україні / за ред. П.І. Гайдуцького. К. : Нора-друк, 2002. С. 77–78.

71. Інституційний розвиток місцевого самоврядування в Україні в умовах державно-управлінських реформ : моногр. / І.В. Козюра та ін. ; за заг. ред. І.В. Козюри ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Ін-т пробл. держ. упр. та місц. самоврядування. Лубни : Інтер Парк, 2013. 179 с.

72. Інструменти регіонального розвитку в Україні: навч. посіб. / О.В. Берданова та ін. ; за ред. О.В. Берданової, В.М. Вакуленка. К.: НАДУ, 2013. 286 с.

73. Керівник реабілітаційного центру спростовує катування наркозалежних: «Це трудотерапія». *ТСН*, 2017. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/kerivnik-reabilitaciynogo-centru-sprostovuye-katuvannya-narkozaleznhih-ce-trudoterapiya-906110.html>.

74. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе. *Логос*. 2003. № 6 (40). С. 67–116.

75. Клим О. У колишній резиденції єпископів у Франківську навчатимуться діти. *Суспільне. Івано-Франківськ*, 2020. URL: <https://suspilne.media/52132-u-kolisnij-rezidencii-episkopiv-u-frankivsku-navcatimutsa-diti/>.

76. Колодний А. Майдан як осереддя Української громадянської релігії. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 74–75. С. 222–243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2015_74-75_23

77. Колтун В.С. Модель суспільно-релігійних відносин в Латвії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 23. С. 113–118.

78. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 № 888-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>.

79. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.

80. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8 (92). С. 2–21.

81. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери : наук. вид. Л. : НАН України. ІРД НАН України, 1999. 78 с.

82. Кравченко О. У Кагарлику на Київщині заборонили УПЦ МП до кінця війни. *Лівий берег*, 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/05/13/516627_u_kagarliku_kiivshchini-zaboron.html.

83. Кравченко О. Ще в одному місті Київщини заборонили УПЦ МП. *Лівий Берег*, 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/05/19/517370_shche_misti_kiivshchini_ili.html.

84. Кривенко Ю.В. Релігійні організації як суб'єкти приватного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 225–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_54.

85. Кримінальна справа № 953/2293/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102753580>.

86. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

87. Куйбіда В., Ткачук А., Забуковець-Ковачич Т. Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід ; за заг. ред. Р.А. Ткачука ; Ін-т громадян. сусп-ва. К. : Леста, 2010. 219 с.

88. Ларькіна Л. Уповноважені Ради в справах релігій та Ради у справах російської православної церкви при Раді міністрів СРСР і Комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу по Рівненській та Волинських областях (1960–1975 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 182–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2016_27_44.

89. Львівські чиновники не робитимуть жодних кроків, аби ускладнити життя московському патріархату, рішення про заборону – декларативне. *Еспресо. Захід*, 2022. URL: <https://zahid.espreso.tv/lvivski-chinovniki-ne-robitimut-zhodnikh->

[kroktiv-abi-uskladniti-zhittya-moskovskomu-patriarkhatu-rishennya-pro-zaboronu-deklarativne.](#)

90. Маєв А. Державна регіональна політика в Україні: передумови, цілі, законодавче забезпечення. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 2. С. 168–179. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2015_2_19.

91. Максимова Т.С. Регіональний розвиток (аналіз і прогнозування) : моногр. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 304 с.

92. Мер Конотопа заявив, що заборонив діяльність УПЦ (МП) у місті. *Радіо Свобода*, 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mer-konotopa-upts-mp/31834335.html>.

93. Мерія Львова дозволила вісьмом організаціям не сплачувати орендну плату за землю. *Агенція інформації та аналітики «Гал-інфо»*, 2023. URL: https://galinfo.com.ua/news/meriya_lvova_dozvolyla_vismom_organizatsiyam_ne_splachuvaty_orendnu_platu_za_zemlyu_399962.html.

94. Міннерат Р. Церковно-державні взаємини, релігійна свобода і «прозелітизм». Релігійна свобода і права людини : у 3 т. Т. 3 : Місія і прозелітизм : пер. с англ. / упоряд., пер. М. Маринович, Л. Коваленко, Р. Скакун. Л. : Свічадо, 2004. С. 377–393.

95. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : дис...канд. іст. наук : 09.00.11. Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2006. 227 с.

96. Музиченко Г.В. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин. *Грані*. 2014. № 11. С. 76–80. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_16.

97. На сесії міської ради: подарували житло релігійній громаді і затвердили логотип міста. *Слово правди*, 2020. URL: <https://slovopravdy.com.ua/na-sesiyi-miskoyi-rady-podaruvaly-zhytlo-religijnij-gromadi-i-zatverdyly-logotyp-mista/>.

98. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

99. Небожук Р. Сучасна модель державно-церковних відносин в Румунії. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 12. С. 1–15.

100. Нижник Н.Р., Машков О.А. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. Українська академія держ. управління при Президентові України. К. : Вид-во УАДУ, 1998. 159 с.

101. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег : Видання товариства «Волинь», 1968. 102 с.

102. Основи Тимчасового управління на Україні від 18.07.1917. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-17>.

103. Павленко П. Дискурс війни в євангельському віровченні у контексті нинішньої агресії Росії проти України (протестантський погляд). *Філософська думка*. 2023. Вип. 1. С. 75–85. DOI: 10.15407/fd2023.01.075.

104. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. К. : АртЕк, 1998. 504 с.

105. Палінчак М., Бокоч В. Фінансування релігійних організацій: багатоманіття європейської практики. *Journal of Social Sciences, Nursing, Public health and Education*. 2020. № 1–2. Vol. 1/2020. PP. 119–128.

106. Палінчак М.М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): моногр. Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ун-т «Україна». Ужгород : Ліра, 2014. 406 с.

107. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у пострадянських суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Одеса, 2014. 40 с.

108. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років : моногр. Полтава : АСМІ, 2005. 631 с.

109. Петришин О.В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 50. 176 с.

110. Петрів Н. Як у Калуші священник опікується сиротами. Фото. *МІСТО*. URL: <https://mi100.info/2019/07/23/yak-u-kalushi-svyashhenyk-opikuyetsya-syrotamy-foto/>.

111. Пиріг В. У Броварах заборонили роботу церков УПЦ МП до кінця війни. *Zaxid.net*, 2022. URL: https://zaxid.net/u_brovarah_zaboronili_robotu_tserkov_upts_mp_do_kintsya_viyni_n_1542313.

112. Пиріг Р. Міністри ісповідань урядів гетьманату Павла Скоропадського. *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традицій: зб. наук. матеріалів*. К. : Дух і Літера, 2018. 416 с.

113. Питання Міністерства юстиції України : Указ Президента України від 20.04.2005 № 701/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/701/2005>.

114. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

115. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с.

116. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях : навч. посібник / за заг. ред. І.С. Дзюбко та ін. К. : Генеза, 2002. 155 с.

117. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу 1930 року від 29 грудня 1929 року. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40215/12-Document9.pdf?sequence=1>.

118. Представники реабілітаційних центрів просять захисту у Ради Церков від поліції. *РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України*, 2021. URL: https://risu.ua/predstavniki--reabilitacijnih-centriv-prosyat-zahistu-u-radi-cerkov-vid-policiyi_n121429.

119. Приходченко Л.Л. Політичний та інституційний механізми державного управління: узгодження інтересів. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 2. С. 17–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_2_4.

120. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.

121. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 06.02.2013 № 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2013-п>.

122. Про відмову у наданні пільги по сплаті податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, релігійній організації «Релігійна громада Свідків Єгови Ленінського району м. Запоріжжя» : рішення Запорізької міської ради № 46 від 23.04.2014. *Запорізька міська рада*. URL: <https://zp.gov.ua/uk/documents/item/3676>.

123. Про власність : Закон України від 07.02.1991 № 697-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.

124. Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України : Закон України від 20.12.2018 № 2662-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#n5>.

125. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

126. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п>.

127. Про затвердження змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я» : наказ Міністерства

охорони здоров'я від 25.01.2023 № 138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0138282-23>.

128. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» : постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-п>.

129. Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2007 № 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-п>.

130. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : постанова Кабінету Міністрів України; положення від 21.08.2019 № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-п>.

131. Про затвердження положення про Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.1992 № 107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-92-п>.

132. Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 01.11.1976 № 1417-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/UP761417?an=2>.

133. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю : постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-п>.

134. Про затвердження Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації : постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2012 № 887. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2012-п>.

135. Про затвердження Типового положення про управління (відділ) у справах релігій обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації : постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1996 № 697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-96-п>.

136. Про затвердження Типового положення про управління у справах національностей та релігій Київської міської, управління (відділ) у справах національностей та релігій обласної, відділ у справах національностей та релігій Севастопольської міської державної адміністрації : постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2008 № 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/171-2008-п>.

137. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : Указ Президента України від 04.03.1992 № 125. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/92>.

138. Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні : постанова Верховної Ради України; звернення від 16.06.2016 № 1422-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19>.

139. Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України : Указ Президента України від 26.07.1996 № 596/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596/96>.

140. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

141. Про Міністерство України у справах національностей та міграції : Указ Президента України від 26.04.1993 № 145/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145/93>.

142. Про Міністерство України у справах національностей, міграції та культур : Указ Президента України від 25.07.1994 № 408/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408/94>.

143. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.

144. Про надання пільг релігійним організаціям : Указ Президента України від 22.06.1994 № 322/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94>.

145. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Указ Президента України від 21.03.2002 № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>.

146. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/10852010-12181>.

147. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 03.10.2019 № 157-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20>.

148. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.

149. Про передачу у власність Запорізькій Єпархії Української Православної Церкви будівлі овочесховища (літ. Р) по вул. Лахтінській, 4а : рішення Запорізької міської ради № 29 від 01.04.2008. *Запорізька міська рада*. URL: <https://zp.gov.ua/uk/documents/item/943>

150. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.09.2002 № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-p>.

151. Про питання заборони Української православної церкви (московського патріархату) та скасування рішень виконавчого комітету Ровенської обласної ради народних депутатів, що стосуються реєстрації статутів та передачі культових будівель релігійним громадам Української православної церкви (московського патріархату) : рішення Рівненської обласної ради від 10.04.2023 № 699. URL: <https://ror.gov.ua/rishennya-oblasnoyi-radi-8-sklikannya/699-pro-pitannya-zaboroni-ukrayinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-1681388913>.

152. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви

в Україні : постанова Верховної Ради України від 19.04.2018 № 2410-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-19>.

153. Про повернення культових споруд релігійній громаді : рішення Нижньоворітської сільської ради від 16.02.2022 № 664. URL: <https://nizhnovoritska-gromada.gov.ua/docs/1205779/>.

154. Про повернення релігійним організаціям культового майна : розпорядження Президента України від 22.06.1994 № 53/94-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94-рп>.

155. Про Положення про Державний комітет України у справах релігій : Указ Президента України від 14.11.2000 № 1229/2000. URL: https://ips.ligazakon.net/document/U1229_00.

156. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>.

157. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 01.12.2022 № 820/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820/2022>.

158. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

159. Про Службу військового капеланства : Закон України від 30.11.2021 № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20>.

160. Про утворення Державного комітету України у справах національностей та релігій : постанова Кабінету Міністрів України від 08.11.2006 № 1575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1575-2006-п>.

161. Про утворення Державного комітету України у справах релігій : Указ Президента України від 11.10.1995 № 944/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/944/95>.

162. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті : постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-п>.

163. Про утворення Міністерства України у справах національностей та міграції : Указ Президента України від 26.12.1995 № 1176/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176/95>.

164. Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2021–2027 роки: рішення Вінницької обласної ради від 24.09.2020 № 978 URL: <https://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/ogoloshenia/programa-turizm2020.pdf>.

165. Програма Української партії самостійників-соціалістів (УПСС) від 1917 року. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917.programa_UPSS.php.

166. Протокол засідання Ради Народних Міністрів УНР від 03.04.1918 URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(04\)03.protokol.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(04)03.protokol.php).

167. Радченко О.В. Категорія «механізм» у системі державного управління. *Держава та регіони. Сер.: Державне управління*. 2009. № 3. С. 64–69.

168. Регіональний вимір соціально-економічного розвитку і засади нової регіональної політики : аналіт. доп. / за ред. С.О. Білої. К. : НІСД, 2013. 82 с.

169. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною» від 05.10.2005 № 1466(2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_611.

170. Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи з питань захисту власності релігійних громад № 1556 (2002). URL: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2002\]/\[Avril2002\]/Rek_1556.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2002]/[Avril2002]/Rek_1556.asp).

171. Релігієзнавство : підруч. / Є.К. Дулуман, М.М. Закович, М.Ф. Рибачук та ін. ; за ред. М.М. Закович. К. : Вища шк., 2000. 315 с.

172. Рішення Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 24.10.2018 № 77406351. *YouControl*. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/77406351/>.

173. Рішення ЄСПЛ № 40825/98 «Релігійне товариство Свідків Єгови та інші проти Австрії». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-126115>.

174. Рішення ЄСПЛ від 03.09.2019 № 21477/10 «Релігійна громада Свідків Єгови Тернівського району міста Кривого Рогу проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e81.

175. Рішення ЄСПЛ від 14.06.2007 № 77703/01 «Свято-Михайлівська Парафія проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_254.

176. Рішення ЄСПЛ від 28.02.2008 № 37878/02 «Церква села Сосулівка проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_350.

177. Рішення ЄСПЛ від 29.06.2004 № 40825/29 «Доган та інші проти Туреччини». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO0922>.

178. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій) від 27.12.2022 № 4-р/2022. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4—r2022_0.pdf.

179. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 08.09.2016 № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.

180. Роз'яснення щодо підстав для заборони / обмеження діяльності релігійних організацій у редакції станом на 03.09.2022. *Державна служба України*

з етнополітики та свободи совісті, 2022. URL: <https://dcss.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/2022.09.03-Grounds-for-Prohibition-and-Limitations.pdf>.

181. Романюк М. Уроки Майдану для українських протестантів. *Релігія в Україні*, 2014. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/24596-uroki-majdanu-dlya-ukrayinskix-protestantiv.html>

182. Романюк С.А. Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості: регіональні дослідження : моногр. К. : Вид-во УАДУ, 2001. 112 с.

183. Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву. *Сучасна українська політика*, 2011. № 24. С. 43–52.

184. Рябко І.В. Механізми взаємодії держави та церкви в Україні: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Запоріжжя : Класичний приватний ун-т, 2009. 226 с.

185. Саган О., Гарат І. Концептуальні питання та етапи становлення військового капеланства у належній Україні. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 59–74.

186. Саух І.В. Організаційний механізм реалізації стратегії розвитку фінансового потенціалу туристичного підприємства. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2017. Вип. 1. С. 207–220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ptmbo_2017_1_16.

187. Священиків ПЦУ катують на окупованих територіях, – митрополит Димитрій (Рудюк). *Духовний фронт України*, 2022. URL: <https://df.news/2022/07/21/sviashchenykyiv-ptsu-katuyut-na-okupovanykh-terytoriakh-mytropolyt-dymytrij-rudyuk/>.

188. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Х., 2004. 21 с.

189. Симоненко В.К. Регіональна політика : системний підхід. *Економіка України*. 1996. № 6. 31 с.

190. Смелянцев А.П. Сутність феномену загроз інтересам безпеки України. *Наук. записки Харків. військового ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія.* Х. : ХВУ, 2000. Вип. VIII. С. 127–130.
191. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращук. К. : Основи, 1994. 224 с.
192. Сташук В.Ф. Регіональна ідентичність як фактор (ДЕЗ) інтеграційних процесів в Україні. *Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2012. Вип. 7. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2012_7_22.
193. Стратегії розвитку Львівської області на період 2021–2027 років: рішення Львівської обласної ради від 24.12.2019 № 948. URL: <https://loda.gov.ua/documents/49999>.
194. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027 року : рішення Вінницької обласної ради від 21.02.2020 № 921. URL: <https://www.vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/strategy/strategy2027.pdf>.
195. Татаренко Т. Механізми здійснення політичної влади в регіоні. *Наук. зап. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2008. Вип 40. 392 с.
196. Терещук Г. Дітлахи, які мешкають у церковній дзвіниці. *Радіо Свобода,* 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24900397.html>.
197. Терористи закатували до смерті двох священиків зі Слов'янська. *Еспресо,* 2014. URL: https://espresso.tv/news/2014/07/15/terorysty_zakatuvaly_do_smerti_dvokh_svyaschenykyv_zi_slovyanska.
198. У Городку заборонили діяльність Московського патріархату. *Варіанти,* 2022. URL: <https://varianty.lviv.ua/86783-u-horodku-zaboronyly-dialnist-moskovskoho-patriarkhatu>.
199. У Житомирській області заборонили діяльність УПЦ МП. *Укрінформ,* 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3701447-u-zitomirskij-oblasti-zaboronili-dialnist-upc-mp-v-oblasti.html>.

200. У Львівській області греко-католицькій громаді повернули храм, у який понад 10 років не пускали молитись. *NV*, 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/lviv/u-seli-dubrivka-sambirskogo-rayonu-lvivskoji-oblasti-ugkc-gromadi-bezoplatno-povernuli-hram-foto-50209550.html>.

201. У Національній поліції невдовзі буде створено інститут капеланства. *Уніан*, 2019. URL: <https://www.unian.ua/society/10757661-u-nacionalniy-policii-nevdovzi-bude-stvoreno-institut-kapelanstva.html>.

202. У Тернополі УГКЦ повернуть у користування пам'ятку національного значення. *РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України*, 2018. URL: https://risu.ua/u-ternopoli-ugkc-povernut-u-koristuvannya-pam-yatku-nacionalnogo-znachennya_n94375.

203. У Харкові відправили під домашній арешт п'ятеро керівників центрів для наркозалежних. *Укрінформ*, 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3299529-u-harkovi-vidpravili-pid-domasnij-arest-kerivnikov-centriv-reabilitacii-narkozaleznih.html>.

204. Українські євреї звернулись до Президента, уряду, Кнесету та громадянського суспільства держави Ізраїль. *Асоціація єврейських організацій та общин України (Ваад)*. URL: <https://vaadua.org/news/ukrayinski-ievreyi-zvernulis-do-prezidenta-uryadu-knesetu-ta-gromadyanskogo-suspilstva-derzhavi>.

205. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. К.: Либідь, 1997. 200 с.

206. Филипович Л. Релігія та соціум. *Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти*. 2011. С. 76–81.

207. Филипович Л. Чи потрібна релігієзнавча експертиза. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 80. С. 17–25.

208. Філоненко Ю.М. Географія релігій : навч. посіб. для студентів геогр. та гуманітар. спец. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 256 с.

209. Фролова А. Хосе Казанова : «Україна – єдина країна Європи, що не повторила модель однієї церкви в одній державі». *Українська правда*, 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/podcasts/6319dfdc6cc5b/2023/08/23/7416788/>.

210. Хаварівський У. Реалізація державної церковної політики органами влади українських урядів та урядів іноземних держав у міжвоєнний період ХХ століття. *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традицій: зб. наук. матеріалів*. К. : Дух і Літера, 2018. 416 с.

211. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 17 Маш. Ориг. Підпис.

212. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13-15. Маш. Ориг. Підпис.

213. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9зв. Маш. Ориг. Підпис.

214. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 50, Арк. 88. Рук. Ориг. Підпис.

215. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 799. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4. Маш. Ориг. Підпис.

216. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 799. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3. Маш. Ориг. Підпис.

217. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв. Маш. Ориг. Підпис.

218. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5. Маш. Ориг. Підпис.

219. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1131. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 209–210. Рук. О. Підпис.

220. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 234.

221. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5297. Арк. 152; Спр. 5488. Арк. 109; Спр. 6007. Арк. 5, 37.

222. Чередниченко А.О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах кризи. *Вісн. економіки транспорту і промисловості*. 2017. Вип. 58. С. 226–232.

223. Чернівецька обласна рада не підтримала рішення про заборону УПЦ МП. *Чернівецький Промінь*, 2023. URL: <https://promin.cv.ua/2023/05/16/u-chernivetskii-oblasti-rada-ne-pidtrymala-rishennia-pro-zaboronu-upts-mp.html>.

224. Швець Д.Є. Організаційна сутність соціального управління як суспільного феномену. *Вісн. НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр. 2011. № 1 (9). С. 93–98.

225. Яценко А.С. Еволюція державно-церковних відносин в Україні : дис... канд. філос. наук. 09.00.06. АН України ін-т філософії, 1996. 150 с.

226. Abdalla M. Unickie Kościoły Bliskiego Wschodu: polityka Watykanu wobec chrześcijan nierzymskich, Polityczne uwarunkowania religii – *Religijne uwarunkowania polityki*, S. Dudra, R. Michalak i Ł. Młyńczyk (red.), Pracownia Badań nad Mniejszościami Narodowymi i Etnicznymi. Instytut Politologii, Uniwersytet Zielonogórski oraz Wydawnictwo Morpho, Zielona Góra. 2017 s. 193–207.

227. Balodis R. Church and State in Latvia. *Law and Religion in Post-Communist Europe*, ed. S. Ferrari, W.C. Durham, Leuven-Paris-Dudley. Ma, 2003, PP. 173–175.

228. Balodis R. Church and State in the Baltic states, tenże. Religious Organisations in the Latvian State: their Rights and Obligations. *Religion, State & Society*. 1999. Vol. 27. PP. 233–234.

229. Balodis R. State and Church in Latvia. *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden, 2005. PP. 253–280.

230. Bar J. Kościół w życiu publicznym na przykładzie zaangażowania w pomoc społeczną i działalność charytatywną w archidiecezji przemyskiej. Lublin : Funkcje publiczne związków wyznaniowych, 2007. PP. 23–34.

231. Bellah R. Evolucja religijna. *Sociologia religii. Antologia tekstów. Wybór i wprowadzenie W. Piwowarski*. Krakow: Zakład Wydawniczy NOMOS, 1998. PP. 128–130.

232. Biuletyn Stowarzyszenia na Rzecz Państwa Neutralnego Światopoglądowo „NEUTRUM”, 20.12.1993, No. 4(8). Uniwersytet Warszawski, Instytut Nauk Politycznych, Warszawa, 1997. URL: <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3005/q,Srodowiska.opiniotworceze.o.Konkordacie>.

233. Boreck P. Zasada współdziałania państwa ze związkami wyznaniowymi i jej wyraz we współczesnym konstytucjonalizmie europejskim. *Przegląd Prawa Publicznego*, 2022. No. 7–8. PP. 137–149.

234. Borecki P. Modele relacji między państwem a Kościołem i ich wyraz we współczesnym konstytucjonalizmie. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 2015. T. 1. PP. 159–209.

235. Borecki P. Zasada równouprawnienia wyznań w prawie polskim. *Studia z prawa wyznaniowego*. 2007. Tom 10. PP. 115–159.

236. Borecki P. Zasada współdziałania państwa i związków wyznaniowych w prawie polskim. *Studia Prawa Publicznego*. 2022. Vol. 4 (40). PP. 85–110. DOI: 10.14746/spp.2022.4.40.5.

237. Borowik D.I. Religijne oblicze Polski na tle Europy. *Kultury religijne. Perspektywy socjologiczne*. WSSG, 2005. PP. 31–43.

238. Brace C., Bailey A.R., Harvey D.C. Religion, Place and Space: A Framework for Investigating Historical Geographies of Religious Identities and Communities. *Progress in Human Geography*, 2006. Vol. 30. Iss. 1. PP. 28–43. DOI: 10.1191/0309132506ph589oa.

239. Brague R. *Sur la religion*. Paris : Flammarion, 2018. 256 p.

240. Burgoński P., Gierycz M. (red.). *Religia i polityka. Zarys problematyki*. Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, 2014. 700 p.

241. Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P. *Wstęp do prawoznawstwa*. Warszawa, 2019. 300 p.

242. Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, 25.01.1983, AAS 75 II (1983) 1–317. Kodeks prawa kanonicznego. *Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań. 1984.

243. Cyncero. De natura deorum, za: J.A. Kłoczowski, Religia. *Słownik społeczny*, B. Szlachta (ed.). Kraków : Wydawnictwo WAM, 2004. 1063 p.

244. D’Onorio J.B. Religions et libertés dans les constitutions d’Europe de l’Ouest. 1992. PP. 123–126.

245. Demerath N.J. The Rise of “Cultural Religion” in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland and Sweden. *Social Compass*. 2000. № 47. PP. 127–139.

246. Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris : Le système totémique en Australie. 4th ed, 1960. 638 p.

247. Durkheim E. O podziale pracy społecznej. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN, 1999. 115 p.

248. Eesti Vabariigi põhiseadus, Riigi Teataja. No. 26. 1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002>.

249. Gajos L. Wartości religijne a tożsamość mieszkańców wsi Podkarpacie w drodze do Unii Europejskiej. I. Borowik, K. Leszczyńska (red.). *Wokół tożsamości. Teorie, wymiary, ekspresje*. Kraków : Nomos, 2008. 297 p.

250. Garlicki L. Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status wspólnot relig. *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego*. 1999. 238 p.

251. Giordano Filippo M. A Theory of the Role of Religion in Regional Supranational Integration Processes. *L'Europe en Formation*. 2014. PP. 135–152.

252. Gołda–Sobczak M. Systemy relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczn*. 2008. PP. 61–110.

253. Gorzelak G. Strategie i instrumenty rozwoju regionalnego. *Gmina, przedsiębiorczość, promocja, Uniwersytet Warszawski*. Warszawa : Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, 1992. 249 p.

254. Góralski W. Konkordat, Mezglewski A. (red.). Leksykon prawa wyznaniowego. Warszawa : 100 podstawowych pojęć, 2014. PP. 173–182.

255. Grott B. (red.). Religia i polityka. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 336 p.

256. Grozījumi Latvijas Pareizticīgās Baznīcas likumā. *LIKUMI*, 2022. URL: <https://likumi.lv/ta/id/335376-grozijumi-latvijas-pareizticigas-baznicas-likuma>.

257. Halamska M. Więż społeczna we współczesnym społeczeństwie polskim. *Rekonstrukcja według typologii Pawła Rybickiego*. Warszawa : Społeczeństwo miejskie, 1976. 691 p.

258. Ibidem, spr. 42, Riespublikanskim, krajowym i obłastnym Upołnomocziennym Sowieta, 1959. PP. 40–44.

259. Jedlicki J. Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują: studia z dziejów idei i wyobraźni XIX wieku. Warszawa : Wyd. W.A.B., 2002. 440 p.

260. Jevtić M. Political Science and Religion. Belgrade : Politics and Religion Journal, 2007. PP. 59–69.

261. Jevtić M. Religion and Power. Essays on Politology of Religion, Dioceze of Ras. *Prizren and Kosovo-Metohija. Center for Study of Religion and Religious Tolerance*. Belgrade, 2008. 124 p.

262. Jędrzejczyk D. Teologia miasta. *Humanistyczne oblicze miasta*. Warszawa : Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, 2004. 351 p.

263. Klasik A. Zarządzanie rozwojem lokalnym. *Zarządzanie rozwojem gminy w zespołach miejsko-przemysłowych*. Katowice : Wydawnictwo AE, 1996. 16 p.

264. Klasik A., Kuźnik F., Planowanie strategiczne rozwoju lokalnego i regionalnego. *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego – doświadczenia i perspektywy*. Opole : Uniwersytet Opolski, 1998. PP. 395–404.

265. Kłoczowski J.A. Laktancjusz, Institutiones divinae. Kraków : Religia, 2004. 1063 p.

266. Kodeks postępowania administracyjnego : Ustawa z dnia 14.06.1960. Dz.U. No. 30 poz. 168. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19600300168/O/D19600168.pdf>.

267. Kodeks rodzinny i opiekuńczy : Ustawa z dnia 25.02.1964. Dz.U. 1964, No. 9 poz. 59. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640090059>.

268. Kogut-Jaworska M., Znaczenie głównych barier w rozwoju lokalnej gospodarki (na podstawie wyników badań ankietowych przeprowadzonych w gminach województwa zachodniopomorskiego). *Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego*. Zeszyty Naukowe, No. 501, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 2008. PP. 89–90.

269. Kojder A. (red.). Encyklopedia socjologii. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2002. 252 p.

270. Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993. Dz.U. 1998, No. 51 poz. 318. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19980510318/O/D19980318.pdf>.

271. Konowałow B. Razrobotka teoriii atieistyczieskiego wospitanija w sowietskoj litieraturie. *Woprosy naucznoego atieizma*. 1978. No. 22. PP. 254–266.

272. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997. Dz.U. 1997, No. 78 poz. 483. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.

273. Kopczyńska–Jaworska B. Różnorodność obyczajów miejskich. Łódź : Czynniki integrujące i dezintegrujące, 1995. PP. 76–85.

274. Korenik S. Rozwój lokalny wobec nowych wyzwań na progu XXI wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*. 2009. No. 31. PP. 100–111.

275. Kosek M. Podatek kościelny w niemieckim systemie prawnym. Płock, 2004. PP. 25–29.

276. Kostiućzuk J. Społeczne nauczanie Kościoła Prawosławnego. Warszawa, 2018. 160 p.

277. Kowalczyk K. Grupy interesu artykułujące postulaty Kościoła katolickiego w Polsce. *Polityczne uwarunkowania religii – Religijne uwarunkowania polityki*. Zielona Góra : Uniwersytet Zielonogórski, 2017. PP. 71–84.

278. Krukowski J. Konkordat polski. L : Znaczenie i realizacja, 1999. 391 p.

279. Krukowski J. Konkordaty współczesne. *Doktryna. Teksty (1964–1994)*. Warszawa, 1995. PP. 33–40.

280. Krukowski J. Polityka wyznaniowa państw postkomunistycznych. *Główne linie*, „*Roczniki Nauk Prawnych*”, 2002. PP. 5–19.

281. Kyriako N. Kyriazopoulos, Proselytization in Greece: Criminal Offense vs. Religious Persuasion and Equality. Warszawa : *The Journal of Law and Religion*, 2005. PP. 153–168.

282. Kyriazopoulos K.N. The „Prevailing Religion” in Greece: Its Meaning and Implications. *JCS*. 2001. PP. 524–529.

283. Latvijas Pareizticīgās Baznīcas likums, 03.12.2008, No. 188. *Latvijas Vēstnesis*, 2008. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/184626-latvijas-pareizticigas-baznicas-likums>.

284. Latvijas Republikas Satversme 15.02.1922. *LIKUMI*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/57980>.

285. Latvijas Republikas un Svētā Krēsla līgums, 25.09.2002, No. 137. *Latvijas Vēstnesis*, 2000. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/66743-latvijas-republikas-un-sveta-kresla-ligums>.

286. Lenin W. Socjalizm a religia, w: K. Marks, F. Engels, W. Lenin. O religii. Warszawa, 1984. 480 p.

287. Leszczyński P.A. Administracja wyznaniowa wybranych państw współczesnych – zarys zagadnienia. *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego*. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2004. PP. 347–356.

288. Leszczyński P.A. O nową klasyfikację modeli relacji między państwem a związkami wyznaniowymi. *Przegląd Prawa Publicznego*. 2011. PP. 44–54.

289. Libiszowska-Żółtkowska M. Polityka wyznaniowa. *Nauki o polityce publicznej : Monografia dyscypliny*. J. Kwaśniewski (red.). W : IPSiR Uniwersytet Warszawski, 2018. PP. 266–287.

290. Mach Z. Symbols, Conflict and Identity. *Essays in Political Anthropology*. Albany : NY, 1993. 312 p.

291. Mach Z., Głuszyńska I. (red.) Aktualne zagrożenia dla wartości związanych z wielokulturowością. WSA : Bielsko-Biała, 2009. PP. 107–114.

292. Makowski J. Kościół w czasach dobrej zmiany. Łódź, 2021. 20 p.

293. Małajny R.M. Regulacja kwestii konfesyjnych w Konstytucji III RP (refleksje krytyczne). Kraków : Ze sztandarem prawa przez świat, 2002. 297 p.

294. Marczevska-Rytko M. Religia i polityka w globalizującym się świecie. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowsk, 2010. PP. 389–394.

295. Marion J.-L. Brève apologie pour un moment catholique. Paris : Grasset, 2017. PP. 74–77.

296. Mezglewski A., Misztal H., Stanisław P. Warszawa : Prawo wyznaniowe, 2011. 330 p.

297. Michałak R. Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989. Zielona Góra : Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2014. 450 p.

298. Michałak R. Polityka wyznaniowa. *Leksykon wiedzy politologicznej*. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018. PP. 355–357.

299. Mielicka H. Odpusty w małym miasteczku. *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku jako zjawisko kulturowo-obyczajowe*. Kielce : WSP, 1998. PP. 167–186.

300. Mielicka H. Tożsamość indywidualna a tożsamość społeczna jako wymiar religijności. *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim. Socjologiczne studium przypadków*. Difin : Warszawa, 2009. 293 p.

301. Mierzwa J. Między starostą a plebanem. Państwo – religia. *Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. Kalisz, 2014. PP. 7–22.

302. Miłkaszewicz I. Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944–1965. Warszawa, 2001. 270 p.

303. Minnerath R. Church Autonomy in Europe. *Church Autonomy. A Comparative Survey*, ed. G. Robbers, Frankfurt am Main. 2001. 385 p.

304. Misztal W. Maria Ossowska: miasto i moralność. *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. Czynniki miastotwórcze w okresach wielkich zmian społecznych*. T. III. Lublin, 2002. PP. 87–99.

305. Modellmog-Anweiler E. Legacy of religious identities in the urban space of Bielsko-Biała. „*Prace Geograficzne*” Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego : Zeszyt, 2014. PP. 137–158.

306. Mudrov S.A. Church-State Relations in the Post-Communist World: The Cases of Belarus and Estonia. *Journal of Church and State*. 2017. PP. 649–671.

307. Noteikumi par kapelānu dienestu. Ministru kabineta noteikumi 15.02.2011 No. 134. Rīgā. *LIKUMI*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/226332-noteikumi-par-kapelanu-dienestu>.

308. O gwarancjach wolności sumienia i wyznania : Ustawa z dnia 17.05.1989. Dz.U. 1989, No. 29 poz. 155. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19890290155>.

309. O systemie oświaty : Ustawa z dnia 07.09.1991 Dz.U. 2021, No. 95 poz. 1915. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19910950425>.

310. Odoj G. Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej. Katowice : UŚ, 2007. 262 p.

311. Orzeszyna K. Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Lublin : Studium prawnoporównawcze, 2007. 180 p.

312. Papastathis Ch. Le régime constitutionnel des cultes en Grèce. *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne*. Actes du colloque, Université de Paris XI, 18–19.11.1994, Milano, 1995. 153 p.

313. Papastathis Ch. State and Church in Greece. *State and Church in the European Union*, ed. G. Robbers, Baden-Baden, 2005. 117 p.

314. Papastathis Ch.K., The Application of Religious Laws in the Hellenic Republic. *La religion en droit comparé à l'aube du XXIe siècle*, dirs. E. Caparros, L.-L. Christians, Bruxelles. 2000. 312 p.

315. Papatomas Gr.D. Le Patriarcat œcuménique de Constantinople. Vol. II; J. Duffar, *Le régime constitutionnel des cultes. Rapport de synthèse, Actes du colloque*, Milano : Université de Paris, 1995. 698 p.

316. Par Reliģisko organizāciju likuma 7. panta otrās daļas un 8. panta ceturtās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 99. un 102. pantam un par Reliģisko organizāciju likuma 7. panta trešās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91., 99. un 102. Pantam. 26.04.2018 No. 2017-18-01. *LIKUMI*. URL:

<https://likumi.lv/ta/id/298702-par-religisko-organizaciju-likuma-7-panta-otras-dalas-un-8-panta-ceturtas-dalas-atbilstibu-latvijas-republikas-satversmes>.

317. Paweł VI. *Populorum progressio*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1967.
318. Pietrzak M. *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*. Warszawa, 1999. 150 p.
319. Pietrzak M. *Polityka wyznaniowa III Rzeczypospolitej w latach 1990–2001 (próba diagnozy)*. *Prawo, CCCXI, seria: Acta Universitatis Wratislaviensis*. No. 3270. Warszawa, 2010. PP. 365–377.
320. Pietrzak M. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa : Wydawnictwo PWN, 1995. 132 p.
321. Pietrzak M. *Szerzej o sytuacji związków wyznaniowych w systemie rozdziału*. Warszawa : Prawo wyznaniowe, 2010. PP. 101–107.
322. Pięta-Kanurska M. *Najnowsze tendencje zachodzące w przestrzeni społeczno-ekonomicznej z uwzględnieniem miast*. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej*. Wrocław : Wydawnictwo AE, 2005. 111 p.
323. Ratzinger J. *Pielgrzymująca wspólnota wiary*. Kraków, 2003. 54 p.
324. *Reliģisko organizāciju likums* 26.09.1995. *LIKUMI*. URL: <https://likumi.lv/ta/id/36874>.
325. *Resolution on Community regional policy and the role of the regions and Annexed Community Charter for Regionalization*. *European Parliament, Official Journal* C 326, 19.12.1988. URL: http://aei.pitt.edu/1758/1/ep_resolution_regional_11_88.pdf.
326. *Résolution sur une aide économique au Mont Athos (région monastique)*, votée le jeudi. 07.05.1981. *JOCE*, 1981. PP. 91–92.
327. Ringvee R. *State, religion and the legal framework in Estonia*. *Religion, State and Society*. 2008. PP. 181–196.
328. Robertson R. *Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept*. *Theory, Culture and Society*. 1990. № 7 (2–3). PP. 15–30.
329. Rynkowski M. *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*. Warszawa, 2004. 221 p.

330. Seidler G.L., Groszyk H., Pieniążek A. Wprowadzenie do nauki o państwie i prawie. Lublin, 2003. PP. 51–57.

331. Singh R.P. Heritage contestation and context of religion: political scenario from Southern Asia, *Politics and Religion. The Politics and Religion Journal*. 2008. Vol. II. PP. 79–99.

332. Sojuz woinstwujuszczich biezbożników SSSR. *Atieistyczieskij słowar*, red. M. Nowikow, 1984. 414 p.

333. Sommers M.R. Citizenship and the place of the public sphere: Law, community, and the political culture in the transition to democracy. *American Sociological Re-view*. 1993. No. 58 (5). PP. 587–620.

334. Statut Polskiej Rady Ekumenicznej. *Polska Rada Ekumeniczna*. URL: <https://ekumenia.pl/kim-jestesmy/statut-polskiej-rady-ekumenicznej>.

335. Stosunek Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchji duchownej : Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928. Dz.U.1928.38.363. URL: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1928-38-363,16777649.html>.

336. Swarbrooke J. The Future of the Past: Heritage Tourism into the 21st Century, in: A.V. Seaton (ed). *Tourism. The State of the Art*. John Wiley & Sons, Chichester, 1994. 239 p.

337. Szacki J. Historia myśli socjologiczn. Warszawa : PWN, 2004. PP. 383–390.

338. Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków : Wydawnictwo Znak, 2006. 656 p.

339. Sztop-Rutkowska K. Rola pamięci lokalnej w kształtowaniu demokratycznej tożsamości politycznej. *Spoglądając na stereotyp*. Kraków : MCK, 2014. PP. 58–77.

340. Szwed R. Tożsamość religijna. *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*. Warszawa : Wyd. Księży Werbistów „Verbinum”, 2004. 428 p.

341. Szymanek J., Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP. W : *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 2005. 250 p.

342. Świątkiewicz W. Relikt przeszłości czy żywa codzienność? *Polska – Czechy – Słowacja. Oblicza religijności*. Katowice : PAU – Oddział Katowice, 2011. 403 p.
343. Taylor Ch. *Sources of the Self: Making of Modern Identity*, 1989, za: A. Elliot: *Koncepcje „Ja”*. Warszawa : Wydawnictwo Sic!, 2008. 13 p.
344. Tunbridge J.E., Ashworth G.L. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. John Wiley & Sons, Chichester, 1996. 314 p.
345. Tunia A. *Polityka państwa w zakresie ustalenia jednolitej siatki pojęć stosowanych w przepisach prawa wyznaniowego*. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2016. PP. 33–52.
346. Weber M. *Dziela zebrane z socjologii religii*. T. I–III. Krakow : Zakład Wydawniczy NOMOS, 2000. 58 p.
347. Wnuk-Lipiński E. *Socjologia życia publicznego*. Warszawa : Scholar, 2006. 104 p.
348. Woroniecka G. *Interakcja symboliczna a hermeneutyczna kategoria przedrozumienia*. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2003. 160 p.
349. Woźniak-Bobińska M., Solarz A.M. (red.). *Wprowadzenie do polityki zagranicznej muzułmańskich państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*. Warszawa : Wydawnictwo Scholar, 2018. 476 p.
350. *Wsiesojuznom obszcziestwie po rasprostranieniju politiczeskich i naucznych znaniy, „Nasza włas’: dieła i lica”*. W : Towarzystwa „Wiedza”, 2008. 32 p.
351. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 02.12.2009 sygn. akt U 10/07. Dz.U. 2009, No. 210 poz. 1629. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20092101629>.
352. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14.12.2009 sygn. akt K 55/07. Dz.U. 2009, No. 218 poz. 1702. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20092181702>.
353. Zarzycki Z. *Współdziałanie kościołów i innych związków wyznaniowych w zakresie wychowania w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi : wybrane zagadnienia prawne*. *Studia z Prawa Wyznaniowego*. 2007. PP. 23–60.

354. Περί εκκλησιαστικής διοικήσεως των εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου : Ustawa 3615/1928; 10/11-7-1928. Code of Themis, 1928. PP. 178–179.

355. Περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος, (Αναγκαστικός Νόμος, dekret-ustawa 1363/1938, 15/8-3/9-1938). *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, *Code Européen droit et religions*, t. I, U. E. – Les Pays de la Méditerranée, dir. S. Berlingò, Milano, 2001. PP. 304–306.

356. Σύνταγμα της Ελλάδος. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, URL: <http://https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma>.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Структурні підрозділи обласних та київської міської державних
адміністрацій до компетенції яких віднесені питання релігії**

№ п/п	Область	Назва структурного підрозділу ОДА до компетенції якого належать релігійні питання	Кількість персоналу у відділі (осіб виконують обов'язки з питань релігії)
1	2	3	4
1.	Вінницька	Відділ у справах релігій Управління у справах національностей та релігій	6 (4)
2.	Волинська	Відділ з питань релігій та національностей Управління культури, з питань релігій та національностей	3 (2)
3.	Дніпропетровська	Відділ у справах національностей і релігій Управління культури, туризму, національностей і релігій	6 (4)
4.	Донецька	Відділ національностей і релігій Управління культури і туризму	2 (1)
5.	Житомирська	Відділ культурно-мистецьких установ, релігій і національностей Управління культури та туризму	2 (1)
6.	Закарпатська	Відділ у справах релігій Управління національностей та релігій Департаменту стратегічних комунікацій, національностей та релігій	3 (2)
7.	Запорізька	Відділ у справах релігій Управління міжнаціональних відносин та охорони культурної спадщини Департаменту культури та інформаційної політики	3 (2)
8.	Івано-Франківська	Відділ у справах національностей і релігій Управління культури, національностей та релігій	5 (4)

Продовж. Додатку А

1	2	3	4
9.	Київська	Відділ національностей та релігій Управління культури Департаменту культури та туризму	4 (3)
10.	Київська міська державна адміністрація	Відділ з питань релігій Департаменту культури	4 (4)
11.	Кіровоградська	Сектор у справах національностей та релігій Відділу комунікацій та консультацій з громадськістю Управління комунікацій з громадськістю та інформаційної діяльності	2 (1)
12.	Луганська	Відділ у справах національностей та релігій Управління культури, національностей, релігій та туризму	3 (2)
13.	Львівська	Відділ релігій та національностей Департамент з питань культури, національностей та релігій	4 (3)
14.	Миколаївська	Відділ у справах національностей та релігій Управління культури, національностей та релігій	4 (3)
15.	Одеська	Відділ національностей та релігій Управління культури, національностей та релігій Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини	1 (1)
16.	Полтавська	Відділ національностей і релігій, планування, обліку та звітності Управління культури, мистецтв, національностей і релігій та планування Департаменту культури і туризму	1 (1)
17.	Рівненська	Відділ організаційно-планової роботи, релігії та національностей Управління культури і туризму	5 (3)
18.	Сумська	Управління з питань розвитку громадянського суспільства Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю	4 (4)

Продовж. Додатку А

1	2	3	4
19.	Тернопільська	Відділ етнополітики, свободи совісті управління етнополітики, свободи совісті та цифрових трансформацій департаменту культури та туризму	4 (3)
20.	Харківська	Відділ релігій та координації масових заходів Управління культури Департамент культури і туризму	3 (2)
21.	Херсонська	Відділ з питань релігій, національних меншин та мовної політики Управління з питань релігій, національних меншин та управління персоналом Департамент реалізації гуманітарної політики	1 (1)
22.	Хмельницька	Відділ національностей та релігій Управління культури Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій	5 (3)
23.	Черкаська	Сектор мистецтв, релігій та національностей Управління культури та охорони культурної спадщини	1 (1)
24.	Чернівецька	Відділ з питань релігій та національностей Управління культури	4 (2)
25.	Чернігівська	Відділ у справах національностей та релігій Управління культури, національностей та релігій Департамент культури і туризму, національностей та релігій	3 (2)

Додаток Б

Мережа релігійних організацій в Україні за регіонами та областями

№ з/п	Обласний поділ за макрорегіонами	На 01.01.2023	
		Кількість релігійних організацій	%
1	2	3	4
	Західний макрорегіон	11839	40,06
1	Волинська область	1353	5,3
2	Закарпатська область	1486	5,8
3	Івано-Франківська область	1239	4,8
4	Львівська область	2568	10
5	Рівненська область	1339	5,2
6	Тернопільська область	1559	6,1
7	Чернівецька область	925	3,6
8	Хмельницька область	1370	5,3
	Північний макрорегіон	4313	16,8
1	місто Київ	920	3,6
2	Житомирська область	980	3,8
3	Київська область	1341	5,2
4	Сумська область	508	2,0
5	Чернігівська області	564	2,2
	Південний макрорегіон	2537	8,1
1	Автономна Республіка Крим	-	-
2	Миколаївська область	480	1,9
3	Одеська область	967	3,8
4	Херсонська області	607	2,4
	Центральний макрорегіон	3031	11,8
1	Вінницька область	1213	4,7
2	Кіровоградська область	440	1,7
3	Полтавська область	761	3,0
4	Черкаська область	617	2,4
	Східний макрорегіон	4415	31,9
1	Дніпропетровська область	1179	4,6
2	Донецька область	1377	5,4
3	Запорізька область	648	2,5
4	Луганська область	573	2,2
5	Харківська область	638	2,5